

६७ म. ग्रं. सं. अणें

विषय
इतिहास
संग्रहालय क्रमांक
६८

लेखक रावजी शास्त्री
गोडबोले.

सन
१८८०

पुस्तकाचें नांव हिंदुस्थानचा इतिहास

~~६७~~
इति

७१२
इ ३३३

नारायणकृ

मुंबई इलाख्यांतील सरकारी विद्याशाळाखातें.

वा. इ. ४५
२

हिंदुस्तानाचा इतिहास.

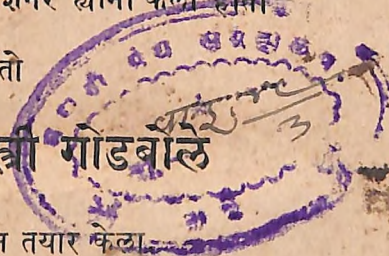
हा ग्रंथ

हेनरी मारिस साहेबाच्या मूळ इंग्रजी पुस्तकावरून

त्रान्सलेशन एक्झिविशनर ह्यांनी केला होता.

तो

रावजी शास्त्री गोडबाले

ह्यांनी शोधून तयार केला.

आवृत्ति आठवी—५,००० प्रती.

ह्या पुस्तकाची मालकी सन १८६७ च्या २५ व्या आक्ता-
गमाणें नोंदली असे.

मुंबई:

गवर्नमेंट सेंट्रल बुक डिपो.

इसवी सन १८८०.

पुस्तकासंबंधी सर्व अधिकार सरकारानें आपणाकडे ठेविले आहेत.

किंमत ०९ आणे.

मुंबईमध्ये

निर्णयसागर छापखान्यांत छापिलें.

हिंदुस्थानाचा इतिहास.

भाग पहिला.

प्राचीन मुसलमान राजांच्या ताब्यांत हिंदुस्थान असतां त्याची स्थिति.

इसवी सन १५५६ पर्यंत.

हिंदुस्थानाच्या प्राचीन इतिहासाविषयीं गैरमाहिती—प्राचीन काळची सुधारणा—पश्चिम व ग्रीक ह्यांची स्वारी—मुसलमान लोकांची स्वारी—गिजनीचा महमूद—त्याची शेवटची स्वारी—सोमनाथास वेढा—महंमदगोरी—कुतुबुद्दीन—गुलामवंशातील राजे—खिलजी घराणें—तघलख वंश—महंमद तघलख, त्याचीं वेडेपणाचीं कृत्यें—फिरोजशाह—त्याचें सुखावह राज्य—तैमूरलंग—दिल्लीतील कत्तल—हिंदुस्थानांतील अंधाधुंदी—बाबर—पानिपतची लढाई—बाबराचे गुणदोष—रजपूत—शिकरीची लढाई व बाबराचा जय—हुमायून—शीरशाह त्यास पदच्युत करतो—शीरशाहाचें चांगलें राज्य—हुमायून आपली गादी पुनः मिळवितो—त्याचें पश्चिमा येथें पळून जाणें व परत येणें—त्याचा मृत्यु.—

हिंदुस्थानाच्या प्राचीन इतिहासासंबंधी हिंदुकवींनीं पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या आहेत. परंतु त्यांनीं सूर्यवंश, चंद्रवंश, रामकृष्णादिकांचे पराक्रम, कौरवपांडवादिकांचीं युद्धें, इत्यादि ज्या गोष्टी वाणिल्या आहेत, त्या सर्वांशीं खऱ्या आहेत असें आपण मानूं नये. कारण त्यांमध्ये अतिशयोक्ति फार आहे. अतिशयोक्ति करून वर्णन करणें हें काम कवींचें आहे, इतिहासकर्त्यांचें नव्हे; त्यानें जें खरें असेल तेंच सांगितलें पाहिजे.

अलेक्झांडर (ज्यास इकडे शिकंदर बादशाह म्हणतात) ह्यानें हिंदुस्थानावर स्वारी करून सुमारे बावीशें वर्षें झाली; त्याच्या पूर्वीची हिंदुस्थानाविषयीं माहिती फारशी लागत नाहीं. परंतु इतकें खचित दिसतें की, फार प्राचीन

काळी हिंदुस्थानांतील राहणारे लोक काळे व अडाणी होते. भील, कोळी वगैरे हे त्यांचेच वंशज आहेत. प्राचीनकाळी, (अमक्याच वेळेस असं पकें समजत नाही, परंतु त्यास तीन हजारांवर वर्षे झाली असावी) कोणी गौरवर्णी नवीन लोक वायव्य दिशेकडून हिंदुस्थानांत आले, ते आपणांस आर्य म्हणजे श्रेष्ठ किंवा संभावित म्हणत. आर्य प्रथमतः वायव्य दिशेकडील प्रांतांत आले, आणि त्यांनी क्रमानें उत्तरेकडील व मध्यदेशांतील काळ्या रानटी लोकांस आपल्या अमलाखाली आणिलें. आर्य त्या रानटी लोकांस म्लेंच्छ म्हणत. आर्यांनी त्या त्या ठिकाणीं आणली संस्कृत भाषा, आपले कायदे, व आपला धर्म हीं चालू केलीं. आर्यांपासून चार वर्णांची उत्पत्ति झाली आहे. हे आर्यलोक आरंभीं जेथून आले तेथून त्यांच्याच जातीचे कांहीं लोक फार प्राचीन काळीं युरोपखंडांत जाऊन चोहीकडे पसरले. हल्लींचे युरोपांतील लोक त्यांचेच वंशज आहेत. ह्यावरून हिंदूंचें व इंग्रजांचें एकच मूळ आहे असें दिसतें.

हिंदुस्थान आर्यांच्या हस्तगत झाल्यावर त्यांचा मोठा भरभराट झाला. अलेकझांदराच्या वेळेस आर्यावर्तांत (हिमालय व विंध्याद्रि ह्यांच्या मधील प्रदेशांत) मोठे प्रबळ हिंदु राजे राज्य करीत होते. परंतु तेव्हांपासून पराक्रम, विद्या, कला व व्यापार ह्या गोष्टीविषयीं त्या लोकांचें पाऊल पुढें न पडतां उत्तरोत्तर आंतच येत गेलें, असें दिसतें. ते परराष्ट्रांतील शत्रूंच्या हस्तगत सहज झाले. हा जो त्यांचा उत्तरोत्तर न्हास झाला, ह्याचें कारण काय असावें ?

जे हिंदुलोक आपल्या देशांतील लोकांवर प्रीति करितात व त्यांच्या सुखाची इच्छा धरितात, त्यांनी ह्या प्रश्नाचा विचार करून उत्तर सांगितल्यास फार उपयोग होईल. सध्या असें म्हणण्यास चिंता नाही, कीं समदृष्टि व परहितेच्छा अशा ब्रिटिश सरकारच्या राज्यांत विद्याप्रसारेकरून हिंदुस्थानाचा पुनः उदय होण्याचा काळ जवळ आला आहे असा संभव दिसतो. ✕

आर्यांच्या पाठीमागून मुसलमान लोकांनी हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या केल्या; ते फार निराळ्या तऱ्हेचे होते. त्यांनी हिंदुस्थान जिंकून तेथें आपलीं राज्यें स्थापिलीं. तीं राज्यें पुढें शेंकडों वर्षे चाललीं.

पहिल्यानेंच ज्या मुसलमान सरदारानें हिंदुस्थानावर स्वारी केली त्याचें नांव महमूद असें होतें. हिंदुस्थानाच्या वायव्य दिशेस पंजाबच्या पलीकडील डोंगरी प्रदेशांत जें गिजनी म्हणून शहर आहे तेथें तो राज्य करीत होता. त्यास स्वराज्यांत स्वस्थता करण्याविषयीं पुष्कळ दिवस फार झटावें लागलें. स्वराज्यांत स्वस्थता झाल्यावर महमुदाच्यानें उगेंच बसवेना, म्हणून तो दुसरा कांहीं उद्योग पाहूं लागला. कारण तो स्वभावानें फार चपळ होता, व त्याजवळ जे पुष्कळ लडाऊ लोक होते त्यांसही कांहीं काम नव्हतें.

प्राचीन मुसलमान राजांच्या ताब्यांत हिंदुस्थान असतां त्याची स्थिति. ३

तेव्हां महमुदास असें वाटलें कीं, हिंदुस्थानावर स्वारी केली असतां फार त्यास फार नंतर त्यानें आपले जे लोक लढाया करण्याविषयीं उत्सुक होते त्यांच्या केल्या. हिंदुस्थानावर स्वारी केली. महमुदानें हिंदुस्थानावर बारा सरशेवटल्या स्वारींत तो पुष्कळ संपत्ति मिळवून गिजनीस परत जाई. मेलें. ह्या स्वारींत तो सोमनाथापर्यंत गेला नाश झाला व त्याचें पुष्कळ सैन्य सुंदर देवालय होतें. त्या देवालयांत फार द्रव्य होते तेथें एक फार वतीं तटबंदी करून त्याचा पक्का बंदोबस्त केला होता. त्या सैन्यासभोंवतीं तटबंदी करून त्याचा पक्का बंदोबस्त केला होता. त्या सैन्याची वा- रात्री स्वारी सोमनाथापर- वर. इ०स० १०२४.

मुसलमान लोकांनीं त्या देवालयावर पुष्कळ हल्ले केले, परंतु त्यांस तेथील लोकांनीं पुष्कळ दिवस दाद दिली नाहीं. इतक्यांत मुसलमान लोकांनीं आपल्या पूज्य देवस्थानावर हल्ला केला हें पाहून आसपासच्या राजे रजवाड्यांस फार राग आला, आणि ते मोठ्या आवेशानें महमुदाच्या सैन्यासभोंवतीं जमले. महमुदानें त्या नवीन शत्रूंवर जाण्याकरितां देवळास जो वेढा घातला होता तो उठविणें त्याला प्राप्त पडलें. ह्या प्रसंगीं महमुदाचें व त्या राजांचें जें मोठें भयंकर युद्ध झालें, तें फार वेळ चाललें होतें. हिंदु लोक मोठ्या आवेशानें फार उत्तम प्रकारें लढले. त्यामुळें मुसलमान लोक अगदीं हटत चालले होते. इतक्यांत महमुदानें आपल्या घोड्यावरून खालीं उडी टाकिली, आणि स्वकीय सैन्यासमोर गुडघे टेंकून आपणास जय मिळावा म्हणून ईश्वराची मोठ्यानें प्रार्थना केली. नंतर त्यानें आपल्या घोड्यावर बसून सैन्यासहवर्तमान एकदम शत्रूंवर हल्ला केला, तेव्हां हिंदु लोक पळून गेले आणि महमुदाचा जय झाला. सोमनाथ येथील जे रखवालदार होते ते जिवावर उदार होऊन तटाबाहेर आले, आणि हाणमार करीत समुद्रापावेतो जाऊन तेथें इतक्यांत बसून जलमार्गानें पार झाले. महमुदानें देवळांत शिरून तेथील सर्वांहून मोठी मूर्ति आपल्या हातानें फोडून टाकिली, व तेथील सर्व संपत्ति लुटून घेतली.

महमूद स्वदेशास परत जातांना कांहीं दिवस गुजराथेंत राहून तेथें एक नवीन राजा गादीवर बसवून आपण पुढें चालता झाला. परंतु असें झालें कीं, ज्या वाटेनें महमुद हिंदुस्थानांत आला होता त्या वाटेत अजमीरचा राजा पुष्कळ सैन्यानिशीं उतरला होता. हें महमुदास समजल्यावर त्यानें असा निश्चय केला, कीं ही वाट सोडून देऊन सिंध देशाचे पूर्वेस जें रेतीचें मैदान आहे त्यामधून नवीन वाट काढून जावें. महमूद त्या वाटेनें जात असतां त्याची त्याचें गुजराथेंत राहणें व गिजनीस परत येणें.

फार खराबी झाली. त्याचे हजारों लोक अत्यंत थकून प्यावयास पाणी न मिळाल्याने व उष्णतेने मरण पावले. ह्या प्रकारें त्याच्या सैन्याचा फार नाश झाल्याने

महमुदाच्या पाठीमागून जे राजे त्याच्या गादीवर बसले त्यांविषयीं येथें

करण्याची गरज नाहीं; कारण कीं त्यांच्या हिंदुस्थानाच्या इति-

महमदगोरी. हासाशीं फारसा संबंध नाहीं. महमुदाच्या घराण्यांतील शेव-

इ०स० ११७६. टल्या राजास महमुदाच्या ह्यानें पदच्युत केलें आणि आपलें

एक नवीं घराणें तेथें स्थापित केलें, त्यास गोरीचें घराणें असें

म्हणतात. ह्या घराण्यांतील पुष्कळ पुरुषांनीं पुढें हिंदुस्थानांत राज्य केलें.

महमदगोरी ह्यानें दिल्ली व अजमीर इकडील देश काबीज केला. कुतुबुद्दीन

म्हणून महमदगोरीचा एक सरदार होता, त्यानें वर सांगितलेलीं दोन शहरें घे-

तलीं. महमदापाशीं पुष्कळ गुलाम होते, त्यांतलाच कुतुबुद्दीन हा एक गुलाम

होता. महमदास पुत्रसंतान नव्हतें; म्हणून त्यानें कुतुबुद्दीन ह्यास

कुतुबुद्दीन. चांगल्या रीतीनें पाळण पोषण करून वाढविलें, व मोठ्या योग्यतेस

इ० स० चढविलें. महमद मेल्यानंतर कुतुबुद्दीन व तसेच त्याचे दुसरे दोन

१२०६. गुलाम होते ते स्वतंत्र झाले, आणि निरनिराळ्या ठिकाणीं स्वतः

अंमल करूं लागले. कुतुबुद्दीन ह्यानें दिल्लीचें राज्य बळकाविलें.

कुतुबुद्दीन ह्याच्या वंशांत जे राजे झाले त्यांस गुलाम राजे असें म्हणतात.

गुलाम राजे गुलाम राजे झाल्यानंतर खिलजी घराण्यांतील राजे झाले.

व खिलजी खिलजी घराण्यांतील पुरुष राज्य करीत असतां मुसलमान लो-

घराणें. कांचा अंमल दक्षिणेपावेतो बसला.

ह्या घराण्यांतील राजांनंतर तघलख घराण्यांतील राजे झाले. तघलख

घराण्यांतील दुसरा राजा ज्यास महमद तघलख म्हणतात, तो

तघलख घ- वेडा होता. त्यानें आपली राजधानी बदलण्याविषयीं यत्न केला.

राणें. त्याच्या मनांत दिल्ली शहर सोडून दक्षिण हिंदुस्थानांत एखाद्या

शहरांत आपली राजधानी करावी असें होतें. ह्यावरून त्यानें

दिल्लीतील सर्व लोकांस असा हुकूम केला कीं, तुम्ही हें शहर सोडून मजबरोबर

दक्षिण हिंदुस्थानांत चला. त्यानें दुसरें असें केलें, कीं चीन देशावर स्वारी

करावी म्हणून हिमालय पर्वताच्या पलीकडे एक लक्ष सैन्य र-

महमद तघ- वाना केलें. परंतु त्या सैन्यांतील लोकांचा पराभव होऊन त्यांस

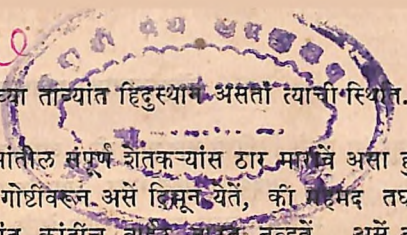
लख. इ० माघारें फिरणें प्राप्त पडलें. परत येतांना त्या सैन्यांतील लोकांचे

स० १३२५ इतके हाल झाले, कीं बहुतेक वाटेनेंच मरण पावले. तो, आप-

त्याचीं वेडेप- णास रंजविण्याकरितां रयत लोकांस कधीं कधीं ठार मारी; त-

णाचीं कृत्ये. सेंच कोणी त्याच्या जुलुमास त्रासून बंड केलें असतां सर्व प्रदे-

31/12/2022

प्राचीन मुसलमान राजांच्या ताब्यांत हिंदुस्थान असता त्यांची स्थिति. ५

शासक सैन्याचा वेढा घालून आंतील संपूर्ण शेतकऱ्यांस ठार मारवि असा हुकूम करी. ह्या वर सांगितलेल्या गोष्टीवरून असे दिसून येते, की महमद तघलख ह्यास लोकांचा जीव घेणे ह्यांत कांहींच वाईट वाटत नव्हते. असे असून त्याची स्वतःची एक अशी गोष्ट आहे की, त्याचा एक दिवस दांत पडला, तो त्याने मोठ्या समारंभाने नेऊन पुरून त्यावर मोठी कबर बांधली.

महमद तघलखाच्या पाठीमागून फेरोजशाह गादीवर बसला. तो महमद तघलखापेक्षा फार चांगला होता. आरंभी जे मुसलमान धर्माचे राजे होऊन गेले त्या सर्वांपेक्षा ह्याची फार मोठी कीर्ति झाली. फेरोजशाह आपल्या प्रजेचे हित करण्याविषयी फार झटत असे. त्याने लोकहितार्थ दवाखाने, पूल, व तळी आपल्या राज्यांत बांधली. पहिल्याने जो हिंदुस्थानांत कालवा बांधला तो ह्यानेच. तो कालवा शेंकडों त्याचे चांगले वर्षे रिकामा पडला होता. पुढे तो कालवा एकदा अकबर बादशाहाने दुरुस्त केला होता, तो फिरून बंद झाला. तो हल्ली इंग्लिशानी चालू केला आहे. फेरोजशाह मरण पावला त्या वेळेस १३५१-१३८८. ५० वर्षे वय नव्वद वर्षांचे होते.

फेरोजशाह.

लोकहितार्थ

त्याचे चांगले

राज्य. इ०

स० १३५१

-१३८८.

फेरोजशाह मेल्यानंतर दहा वर्षांनी त्याचा नातू राज्य करीत असता, तैमूरलंग ह्याने हिंदुस्थानावर स्वारी केली. हा स्वभावाने फार क्रूर व रानटी होता. त्यास हिंदुस्थान जिंकण्यास फारसे श्रम पडले नाहीत. तो जेव्हां दिल्लीवर गेला तेव्हां त्याने वाटेने फार अघोर कर्मे केली व मार्गावरील सर्व गावे व घरे जाळून टाकिली. एका प्रसंगी त्याजवळ इतके पाडाव केलेले लोक जमले होते, की त्यांचे काय करावे हे त्यास सुचेना. तेव्हां त्याने निर्दयपणे असा हुकूम केला, की जे पंधरा वर्षांखाली असतील ते राखून बाकीच्यांस मारून टाकावे. ह्याप्रमाणे त्याने एक लक्ष लोक मारिले. ह्याने दिल्ली सर केली तेव्हां तेथील लोकांस तामचे संरक्षण करीत असे वचन दिल्यावरून ते लोक त्याच्या हस्तगत झाले. नंतर तेथे त्याच्या लोकांनी जी दुष्ट कर्मे केली त्यांचे वर्णन करतांनाही आंगावर कांटा उभा राहतो. ते लोक जेव्हां दिल्लीत शिरले, तेव्हां ते आपल्या रिवाजाप्रमाणे तेथेही लुटू लागले, व जेव्हां तेथील रहिवासी लोक त्यांस प्रतिबंध करू लागले तेव्हां त्या दुष्ट लोकांनी मोठी कत्तल आरंभिली. सर्व रस्ते मेलेल्या माणसांनी भरून गेले, व त्यांतून पाण्याच्या प्रवाहासारखे रक्ताचे पाट चालले. नंतर त्या लोकांनी घरे जाळली व सर्व प्रकारचे अनर्थ केले.

तैमूरलंग

ह्याची स्वा-

री. इ० स०

१३९८.

दिल्लीची

लूट. इ० स०

१३९८.

तैमूरलंग ह्यानें दिल्लीचा बादशाह मी, असा जाहीरनामा लावला. नंतर तो स्वदेशास परत गेला. त्यानें जातांना पुष्कळ संपत्ति व शेकडों माणसें गुलाम करून बरोबर नेलीं. हा बादशाह ज्या ज्या मुलखांतून गेला ते ते मुलूख अगदीं उद्धस्त होऊन गेले. पुढें पुष्कळ वर्षेपर्यंत हिंदुस्थानांत झोडिंगवादशाही चालली होती. दिल्लीच्या एकछत्री राज्याचे तुकडे तुकडे होऊन सर्वत्र स्वतंत्र राज्ये उत्पन्न होऊं लागलीं; व निरनिराळ्या पक्षांतील लोकांच्या एकमेकांशीं लढाया होऊं लागल्या. ते वेळेस दिल्लीस एक बादशाह होता. परंतु तो नांवाचा मात्र असे; त्याच्या अमलाखाली थोडाच मुलूख होता. बाबर हा तैमूरलंग ह्याच्या वंशांतला साहावा पुरुष होता. त्यानें आपल्या पूर्वजांप्रमाणें हिंदुस्थानावर स्वारी करून दिल्लीचें राज्य पुनः घेतलें. बाबराच्या कारकिर्दीत हें राज्य कांहींसें पूर्वस्थितीवर आलें. तोंपर्यंत तेथें झोडिंगवादशाहीच चालली होती. तैमूरलंग ह्याचा उद्देश जसा केवळ लुटालूट करण्याचाच होता, तसा बाबराचा नव्हता. बाबराचे मनांत हिंदुस्थानांत नवीन राज्य स्थापवें असें होतें.

जेव्हां बाबर ह्यानें हिंदुस्थानावर स्वारी केली, तेव्हां इब्राहीम लोदी म्हणून बादशाह दिल्लीचें राज्य करीत होता. तो नांवाचा मात्र बादशाह होता. इब्राहीम लोदी हा राज्य करीत असतां त्याच्या राज्यांत पुष्कळ बंडे झालीं होती; तेव्हां असें झालें, कीं पंजाब येथील सुभेदारानें इब्राहीम लोदी ह्याच्या राज्यांतील एक बंड मोडण्याकरितां बाबर ह्यास साहाय्यास बोलाविलें. तेव्हां बाबर त्यास साहाय्य करण्याकरितां मोठ्या आनंदानें आला. उत्तर हिंदुस्थानांत वायव्य दिशेकडील प्रांतांत पुष्कळ लढाया केल्यावर बाबर ह्यानें दिल्लीवर चाल केली. ते वेळेस इब्राहीम लोदी बरोबर पुष्कळ सैन्य घेऊन बाबराशीं युद्ध करण्याकरितां निघाला. पानिपत म्हणून एक दिल्लीजवळ गांव आहे तेथें इब्राहीम लोदी व बाबर ह्यांची मोठी लढाई झाली. ती येंप्रमाणें—बाबर ह्याचें सैन्य फार थोडें होतें. तरी दोन्ही पक्षांच्या लोकांतून कौणीच लढाईस आरंभ करीना. दोन्हीकडल्या सेनाधिपतींनीं असें केलें, कीं ते आपापल्या लष्करासभोंवतीं खंदक करून आंत राहिले. नंतर प्रथमतः इब्राहीम लोदी हल्ला करण्याकरितां बाहेर आला. परंतु त्याचा अगदीं मोड होऊन त्याच्या सर्व सैन्याची दाणादाण झाली व तो मरण पावला. त्यामुळें बाबर ह्याचा जय झाला. ह्या प्रकारें दिल्लीचें तत्त्व

तैमूरलंग
हिंदुस्थान
सोडून जा-
तो.

देशाची
स्थिति.

बाबर इ-
ब्राहीम लो-
दीचा परा-
भव करतो.

पानिपत
येथील ल-
ढाई. इ. स. १५२६.

बाबर दिल्ली-
च्या तत्त्वाव-
र बसतो.

प्राचीन मुसलमान राजांच्या ताब्यांत हिंदुस्थान असतां त्याची स्थिति. ७

ह्या लढाईत तैमूरलंग ह्याच्या वंशांतील पुरुषाचे हातांत गेलें. पुढें तैमूरलंग ह्याच्या वंशांतील जे राजे दिलीच्या तक्तावर बसले त्यांस मोंगल म्हणतात.

बाबर हा स्वभावानें मोठा आनंदी असून त्यास माणसाचा कंटाळा नव्हता. तो सर्वांशीं मिळून असे. तो सामान्य पुरुष नव्हता. असे पुरुष जगतांत फार विरळा उत्पन्न होतात. तो मोठा तरवारबाहादुर, असून लिहिण्याच्या कामांतही फार कुशळ होता. त्यानं स्वकीय चरित्राच्या कांहीं गोष्टी लिहिल्या आहेत. त्या वाचल्या असतां सर्व मनुष्यांस आनंद वाटण्याजोग्या आहेत. त्यानें आपल्या दोषांचेंही त्यांत वर्णन केलें आहे. दुसरें असें त्या गोष्टींत दिसून येतें, कीं त्यास त्याचा वृ-सत्याची प्रीति फार असे; व तो तसाच सर्वसद्विचारवान् व रसिक चांत. होता. ह्या गोष्टींवरून सर्व लोक सर्वदां त्यास चाहतात.

बाबर ह्यानें दिल्लीचें राज्य पांच वर्षेच केलें. त्यानें आपला हा सर्व काळ बंड-खोर लोकांस आपल्या अमलाखालीं आणण्यामध्ये घालविला. जे मुसलमान राजे होते त्यांस त्यानें लवकर जिंकिलें; परंतु हिंदु लोकांस जिंकण्यास त्यास फार प्रयास पडले.

महमूद व दुसरे राजे ह्यांस हिंदुस्थानांतील लोकांपासून कसा अडथळा झाला ह्याविषयी वर्णन पूर्वीं केलें. आतां मोंगल घराण्यांतील राजांना कौणत्या लोकांपासून कसा अडथळा झाला, हें सांगणें योग्य आहे. रजपूत लोक. ते वेळेस बहुतेक हिंदु लोक स्वभावानें फार गरीब व दुर्बल होते, म्हणून त्यांस जिकावयास फारसा आयास पडत नसे. परंतु त्यांतच रजपूत म्हणून एक जात होती, त्या जातीचे लोक फार शूर होते. ते लोक बहुतकरून उत्तर हिंदुस्थानांत वायव्य दिशेस राहत असत. त्यांस दुसऱ्याच्या अमला-खालीं राहणें आवडत नव्हतें. रजपूत लोक अजूनही उत्तर हिंदुस्थानांत आहेत. व ते तसेच शूर आहेत. मुसलमान लोकांच्या राज्यांत त्या लोकांवर पुरता अमल कधींच बसला नव्हता. पुढें ते लोक मोंगल राजांच्या अमलाखालीं आले. ह्याचें कारण असें झालें, कीं त्या घराण्यांतील कांहीं बादशाहांनीं त्यांस फार चांगल्या रीतीनें वागविलें म्हणूनच ते त्यांस वश झाले, नाही तर कधींही झाले नसते.

रजपूत जातीचे लोक इतर हिंदु लोकांसारखे नव्हते. त्यांच्या रीतिभाती फार निराळ्या होत्या. त्यांचा युद्ध वगैरे करण्याचा क्रमही इतरांसारखा नव्हता. त्यांस अन्नूचा मोठा अभिमान असून अप-रजपूत लो-कीतीचें फार भय वाटत असे. अनेक प्रसंगीं त्यांच्या अशा कांच्या री-गोष्टी घडून आल्या आहेत कीं, एखादे वेळेस लढाईत त्यांचा तिभाती. पराभव होऊन अन्नू गेली असतां त्यांनीं आपल्या कित्यास आग

लावून आपल्या बायकापोरांस ठार मारून मोठ्या आवेशानें शत्रूंचे धांव जावें, आणि शत्रूंची युद्ध करून सर्वांनी प्राण द्यावे.

बाबर ह्यास लोकांशीं लढावयाचें होतें. पुष्कळ रजपूत लोक, संग म्हणून मेवाडचा राजा होता, त्यास मुख्य करून आग्याकडे वा-
शिक्री येथें बराबर हल्ला करण्याकरितां आले. तेथें बाबराची व रजपूत लो-
संगाशीं वा- कांची मोठी निकराची लढाई झाली. ती अशी कीं, प्रथमतः
बराची ल- बाबराच्या कांहीं सैन्याचा पराभव होऊन ते लोक मागें हटले;
ढाई. ता० परंतु रजपूत लोकांनीं ही संधी न साधल्यामुळें बाबरास आपल्या
१६ मार्च लष्कराचा चांगला बंदोबस्त करण्यास वेळ सांपडला, व तित-
६० स० क्यांत शत्रूंनीं पुनः हल्ला करूं नये म्हणून त्यानें तजवीज केली.
१५२७. बाबराच्या सैन्याचा आरंभी पराभव झाला होता, तेणेंकरून त्या
लोकांचें धैर्य अगदीं खचलें, आणि असा सुमार दिसूं लागला कीं,
आतां रजपूत लोकांस जय मिळतो; परंतु बाबर ह्यास तसें न वाटून त्यानें आ-
पल्या सैन्यांतील सर्व सरदारांस एकत्र जमा करून त्यांस अशी विनंती केली
कीं, तुम्ही माझा पक्ष सोडून देऊन निराश होऊं नका, धैर्य धरून ह्या प्रसंगीं
तुम्ही युद्ध केलें असतां तुमची मोठी वाहवा होऊन तुम्हांस मोठें वैभव प्राप्त
होईल, व तशीच तुमची मोठी प्रतिष्ठा होईल. तेव्हां जे सरदार लोक तेथें
जमले होते त्यांनीं शपथ वाहून असें सांगितलें कीं, तुमचा पक्ष आम्ही सोडणार
नाहीं, व आम्ही शत्रूस जिकूं अथवा आपला प्राण देऊं. असें झाल्यानंतर बा-
बर आपलें सैन्य घेऊन लढाई करण्यास चालून आला. त्या वेळीं त्याच्या लो-
कांस इतका आवेश आला होता कीं, त्यांनीं लढून शत्रूच्या सैन्यास समरांग-
णापासून हाकून दिलें.

चंदेरीचा परंतु पुढेंही तो मरेपर्यंत त्यास रजपूत लोकांपासून फार त्रास
वेढा. ता० सोसावा लागला. एक दिवस असें झालें कीं, चंदेरी म्हणून
२० जानेवा- एका किल्ला रजपूत लोकांच्या स्वाधीन होता, त्यास वेढा घालून
री ६० स० तो लढत असतां, मागें सांगितल्याप्रमाणें रजपूत लोकांनीं साहस
१५२८. करून सर्वांचे प्राण जात तोंपर्यंत निकराची लढाई केली.

बाबरास अयोध्या व बहार ह्या प्रांतांतील मुसलमान लोकांपासूनही पुष्कळ
त्रास झाला; तेथें बंडें होत तीं ह्यास मोडावीं लागत. परंतु जे
बखेडे. वेळेस बाबर मरण पावला ते वेळेस पूर्वींच जेवढें दिल्लीचें राज्य
होतें तेवढें बहुतेक त्याच्या अमलाखालीं आलें होतें. त्याच्या म-
रणाची एक चमत्कारिक गोष्ट सांगतात, ती अशी कीं, हुमायून म्हणून त्याचा
आवडता मुलगा होता, त्याच्या आयुष्याचें संरक्षण व्हावें म्हणून बाबरानें

पाचीन मुसलमान राजांच्या ताब्यांत हिदुस्थान असता त्याची स्थिति.

मरण कांहीं कृत्यें करून ईश्वरापासून आपणावर आणिले: --- बाबराचा
ण बाबरानें आपल्या पुत्राबद्दल आपण मरावें म्हणून जी कृत्यें मृत्यु
केलीं त्यांच्या योगानें मनांत धास्ती पडून त्यास विकृति होऊन १५३०.
ने मरण पावला असावा, असें दिसतें.

बाबर मेल्यानंतर त्याच्या घराण्याची अवस्था उत्तरोत्तर वाईट होत चालली.
राचें राज्य त्याच्या मुलांनीं वांटून घेतलें. त्या वांटणींत कामरान म्हणून
जो मुलगा होता त्याजकडे काबुल, कंदाहार व पंजाबाचा कांहीं
भाग इतके देश गेले. हुमायून जो वडील मुलगा होता त्यास हुमायून इ०
आदशाहीचीं वस्त्रें मिळालीं. परंतु ह्या व्यवस्थेनें असें झालें कीं, स० १५३०
पूर्वीं जसा बाबर आपल्या सैन्यांत भरती करण्याकरितां सिंधुन- त तत्कार
दापलीकडील प्रांतांतील लोक आणीत असे; तसें हुमायून ह्यास वसतो.
करण्यास अडथळा झाला.

जे वेळेस हुमायून राज्य करूं लागला ते वेळेस आरंभीं पुष्कळ बंडें उत्पन्न
झालीं. तीं बंडें मोडून टाकण्यापुरतें त्यास सामर्थ्य नव्हतें.

हुमायून ह्यास पुष्कळ शत्रु झाले; त्यांत शिरशाह म्हणून एक पठाण जा-
तीचा मुसलमान होता, तो फार प्रबळ होता. त्यानें मोठ्या परा-
क्रमानें व अत्यंत चातुर्यानें बहार प्रांतांत आपणास मोठी योग्यता शिरशाह.
मिळविली; व सरशेवटीं तो इतका प्रबळ झाला कीं, हुमायून
ह्याजबरोबर युद्ध करून त्यानें त्यास पदच्युत केलें. त्यामुळें हुमायुनास राज्य
सोडून पळून जावें लागलें. शिरशाह हुमायुनाचें राज्य करीत
असतां त्यानें लोकहितकारक अशा पुष्कळ गोष्टी केल्या, व दे- तो हुमायु-
शाची पुष्कळ सुधारणा केली. त्यानें फक्त पांच वर्षें राज्य केलें नास पद-
तरी तितक्या काळांत त्यानें जितक्या लोकहितार्थ गोष्टी केल्या च्युत कर-
ह्यातक्या पूर्वींच्या कोणत्याही राजानें केल्या नव्हत्या. त्यानें वसूल तो. इ०स०
ण्याची रीति बदलली व सर्व अंधाधुंदी मोडून टाकून सर्व लो- १५४०.
कांची दाद पूर्वींपेक्षां सुलभ रीतीनें लागेल असें केलें. तसेंच
त्यानें प्रजेच्या सुखाकरितां पुष्कळ तळीं वगैरे बांधिलीं. हा राजा जेव्हां म-
रण पावला तेव्हां सर्व प्रजा फार हळहळली.

इ०स० १५४५ सांत शिरशाह मरण पावला. तो त्या वेळेस त्याचा मृ-
एका रजपूत लोकांच्या शहरास वेढा घालून तें घेण्याच्या कामांत त्यु. इ०स०
गुंतला होता. शिरशाहानंतर त्याचा मुलगा राज्य करूं लागला; १५४५.
परंतु पुढें शिरशाहाच्या घराण्यांतील जे पुरुष राज्य करूं लागले हुमायून
त्यांनीं वाईट रीतीनें राज्य केलें, ह्यामुळें पुढें जेव्हां हुमायून आ- आपलें रा-

ज्य पुनः
मिळवितो.

इ० स०
१५५५.

हुमायुनाचें
हिंदुस्थानां-
तून पळून
जाणें.

पलें राज्य पुनः मिळविण्याकरितां उद्योग करूं लागला, तेव्हां राज्यांत इतक्या फळ्या झाल्या होत्या व सैन्यांत इतकी अव्यवस्था झाली होती व कारभारी लोकांची वर्तणूक इतकी वाईट होती की, हुमायून ह्यास फार आयास करावे लागले नाहीत.

इकडे शिरशाहानें हुमायुनाचा पराभव केल्यावर तो इराणांत पळून गेला. वाटेनें जातानां त्याचा फार नाश झाला. त्याजबरोबर जे लोक गेले त्यांचे प्रवासांत इतके हाल झाले की, ते बहुतेक वाटेनेंच मरण पावले. हुमायून अशा प्रवासांत व विपत्तींत असतां त्यास अकबर म्हणून एक पुत्र झाला.

हिंदुस्थान
परत घेण्या-
विषयीं त्या-
स इराणचा
बादशाह म-
दत करितो.
त्याचा मृत्यु.
इ.स.१५५६. मरण पावला.

जेव्हां हुमायून इराणच्या बादशाहाकडे गेला तेव्हां त्यानें असें दाखविलें की, माझी धर्माविषयीं मते अगदीं बदललीं आहेत, तेणेंकरून बादशाह फार संतुष्ट होऊन त्यानें त्याच्या स्वाधीन पुष्कळ सैन्य केलें. तें सैन्य घेऊन हुमायून ह्यानें कामरान म्हणून जो त्याचा भाऊ काबूल व कंदहार येथें राज्य करित होता, त्यास तेथून हांकून लाविलें. तेणेंकरून शेवटीं तो इतका प्रबळ झाला की, त्यानें आपलें राज्य शिरशाहाच्या घराण्यांतील पुरुषांपासून परत घेतलें. परंतु राज्य मिळाल्यावर तो एका वर्षानें

पहिला भाग समाप्त.

भाग दुसरा.

मोंगल बादशाहांविषयीं.

इसवी सन १५५६ पासून सन १७४४ पर्यंत.

अकबर—त्याचा बहिराम प्रधान—अकबराची चांगली व फार दिवसांची कारकीर्द—चांगल्या गोष्टींविषयीं त्याचे बेट—जाहानगीर—नूरजहान—त्याच्या कारकीर्दाच्या अखेरीचीं बंदे—शहाजहान—त्याची आपल्या पुत्रांशीं वर्तणूक—त्यांचे गुणदोष—बादशाहाचें दुखणें—त्याच्या पुत्रांची गादीविषयीं आपसांत लढाई—औरंगजेब व मुराद हे दाराबरोबर युद्ध करितात—दाराचा पराजय—औरंगजेब सुजाचा पराभव करितो—औरंगजेबाचा जय—शहाजहानाचा मृत्यु—मराठे—त्यांचा उदय—त्यांची लढाई करण्याची रीति—शिवाजी—त्याची धूर्तता व दगाबाजी ह्यांचें एक उदाहरण—मराठ्यांशीं लढाई—बादशाह दक्षिणेंत जातो—त्याची अयोग्य रीतीनें रजपूत लोकांशीं वर्तणूक—बंदे—औरंगजेबाचा मृत्यु—त्याच्या राज्याचा लय—नादिरशाहाची स्वारी—दिल्लीची कत्तल—राज्य मोडकळीस येऊन स्वतंत्र सत्ताधारी यांचा उद्भव—नवे लोक राज्य जिंकण्यास व राज्यकारभार करण्यास येतात—हिंदुस्थान मुसलमानांच्या अमलाखालीं असतां त्याची अवस्था.

अकबर ज्या वेळेस राज्यावर बसला त्या वेळेस त्याच्या राज्यांत बरीच स्वस्थता झाली होती; व असा संभव दिसत होता की, राज्य चांगलें चालेल. ज्या वेळेस त्याचा बाप मरण पावला त्या वेळेस अकबर फार लहान होता, म्हणून राज्यकारभार बहिराम ह्या पांवाचा एक मुख्य प्रधान होता त्याच्या हातांत दिला होता. बहिराम ह्यानें फार जपून मोठ्या हुशारीनें तें राज्य चालविलें. बहिरामाच्या कारकीर्दींत बहुतेक सर्व देश हस्तगत झाला. परंतु बहिराम ह्यानें पुढें आपल्या हातांतून अधिकार गेला म्हणून फार त्रासून बंड केलें, आणि त्यानें जी धन्याची मोठ्या विश्वासानें चाकरी केली होती तीस तेणेंकरून बद्दल आणिला. अकबर जेव्हां मोठा झाला व स्वतः राज्य करूं लागला, तेव्हां राज्यांत बरीच स्वस्थता होती. त्यानें फार दिवस राज्य केलें. आजपावेतो ज्या मुसलमानांनीं हिंदुस्थानांत राज्यें केलीं त्या सर्वांपेक्षां अकबर चांगला होता. तो आपल्या प्रजेस कोणत्या रीतीनें सुख होईल ह्याविषयीं बहुत-

अकबर दिल्लीचा बादशाह होतो. इ० स० १५५६. बहिरामाच्या हातीं राज्यकारभार येतो.

अकबराची चंगली व फार दिवसांची कारकीर्द. इ० स० १५५६—१६०५ त्याचे उत्तम प्रकारचे वेत. करून विचार करीत असे. त्यानें इतक्या उत्तम रीतीनें राज्य केलें कीं, त्याच्या राज्यांत स्वस्थता असून सर्व जातींचे व सर्व धर्मांचे लोक जितके सुखी होते तितके मुसलमान राजांपैकीं कोणाच्याही कारकीर्दीत नव्हते. अकबराच्या सैन्यांत निरनिराळ्या जातीचे लोक होते. त्या सर्व लोकांचीं परस्पर वैमनस्यें मोडून टाकून सर्वांचें एकचित्त करावें असा त्यानें प्रथमतः निश्चय केलाः कारण तसें केलें असतां आपणास पूर्वीं जसे बाहेरून हिंदुस्थानांत सैन्याची भरती करण्याकरितां लोक आणावे लागले होते तसे आणावयाची गरज पडणार नाही. प्रसंग पडला असतां आपलें संरक्षण इतर मुलखांतून लोक आणल्याशिवाय आपणास करतां येईल, असें त्यास वाटलें. त्यानें दुसरें असें केलें कीं, हिंदु लोकांस राज्यांतील मोठमोठी कामें सांगितलीं, व त्यांजवर जे पूर्वीं बहुत अयोग्य कर बसविले होते ते उठविले. शिरशाहाची जी वसूल घेण्याची रीत होती तीत फेरफार करून ती नीट केली; चांगले कायदे केले; तसेंच क्रूर क्रूर दंड करण्याच्या रीति होत्या, त्या मना केल्या; आणि सती बंद करण्याविषयींही त्यानें पुष्कळ उद्योग केला. सारांश, अकबरानें जेणेकरून आपल्या प्रजेस सुख होऊन त्यांचा उत्कर्ष होईल अशा रीतीनें सर्व राज्यव्यवस्था चालविली होती. आजपावेतो मुसलमानी धर्माचे राजे अनेक झाले, परंतु त्यांमध्ये हाच एक चांगला झाला.

अकबर बादशाहाच्या पाठीमागून त्याचा मुलगा सेलिम म्हणून होता तो गादीवर बसला. सेलिम ह्यानें आपणास जहानगीर (म्हणजे जगाचा जिकणारा) असें नांव ठेविलें. हा राजा आळशी व सुस्त असा होता, तरी अकबराच्या कारकीर्दीत राज्यांत इतकी चंगली व्यवस्था झाली होती कीं, तिच्या योगानें जहानगीर ह्यास पुष्कळ दिवस सुखानें राज्य करावयास सांपडलें. बंडे वगैरे झाली नाहीत. जहानगीर ह्यानें एक नूरजहान ह्यापून सुंदर व बुद्धिमान् स्त्री होती तिच्याशीं लग्न केलें. ही गोष्ट तो स्वस्थपणें राज्य करीत असतां घडून आली ती चमत्कारिक आहे.

अकबर जिवंत असतां सेलिम ह्याची त्या स्त्रीवर प्रीति बसून त्याच्या मनांत तिशीं लग्न करावें असें आलें होतें; परंतु अकबरास ही गोष्ट मान्य न झाल्यामुळें ती स्त्री कोण्या एका मोठ्या पदवीच्या गृहस्थास दिली होती. तथापि जेव्हां सेलिम राज्य करूं लागला तेव्हां त्यानें आपला मनोरथ सिद्धीस नेण्याचा निश्चय केला. त्यानें नूरजहान हिच्या नवऱ्यास ठार मारवून तीस जनानखान्यां-

जहानगीर वक्त्यावर बसतो- इ० स० १६०५ त्याचे गुप्तदोष. नूरजहान हिचीं बादशाहाचें लग्न. अ.

त आणून ठेविलें; परंतु मग त्याची प्रीति तिजवरून उडाली. तरी ती तेंच होती; पण तो तिजकडे अगदीं लक्ष देत नसे. तथापि पुढें नूरजहान हिनें पुनः बादशाहाची प्रीति संपादिली. तेव्हां बादशाहानें तिच्याशीं लग्न लाविलें, आणि तीस पट्टराणी करून ठेविलें. नंतर तो मरेपर्यंत तिच्याच बोलण्या-प्रमाणें बहुतकरून चालत होता.

जहानगीर ह्यास पुष्कळ मुलगे होते; त्यांतील एकजण फार बेफाम होता. ह्यामुळें व नूरजहान हिला आपल्या हातीं राज्याधिकार असावा असें वाटत होतें, म्हणून त्या राज्यांत शेवटीं बंडें उत्पन्न होऊन अव्यवस्था झाली. तेव्हां असें झालें कीं मोबतखान म्हणून एक सरदार होता, त्यानें नूरजहान हिनें आपणास वाईट रीतीनें वागविल्यावरून बंड केलें होतें. मोबतखान ह्यानें त्या बंडांत जहानगीर ह्यास कैद केलें. पुढें जहानगीर कैदेतून सुटल्यावर लागलाच मरण पावला. नंतर त्याचा मुलगा, ज्यानें एक स्वतंत्र बंड केलें होतें, तो गादीवर बसला. त्याचें नांव शहाजहान होतें.

त्याच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस बंडें. जहानगिराचा मृत्यु. शहाजहान तत्कावर बसतो. ता० २७ अक्टोबर स० १६२७.

शहाजहान ह्याच्या राज्याच्या आरंभी काबुलांत व दक्षिण हिंदुस्थानांत लढाया लागल्या होत्या. ह्या राजानें आपल्या पुत्रांस फार चांगल्या रीतीनें वागविलें, ही एक विशेष गोष्ट त्याच्या कारकीर्दींत ध्यानांत ठेवण्याजोगी घडून आली. पूर्वी दिल्लीच्या बादशाहांची अशी चाल होती कीं, ते आपल्या घराण्यांतील पुरुषांस राज्यांतील मोठमोठे अधिकार देत नसत. आजपावेतों ही चाल कोणी मोडली नव्हती; ती शहाजहान ह्यानें मोडून टाकिली; परंतु ह्या गोष्टीपासून परिणामी त्याचा फार नाश झाला. शहाजहान ह्यानें आपल्या पुत्रांवर पूर्ण भरंवसा ठेवून निःशंकपणें त्यांस मोठी मोठी विश्वासाची कामें सांगितलीं; व सर्व सैन्याचा अधिकार दिला. त्या मुलांचीं नांवां दारा, सुजा, औरंगजेब, व मुराद अशीं होती. ते सर्व निरनिराळ्या स्वभावाचे होते. दारा हा मोठा रागीट होता. सुजा हा विषयी त्यांचे गुण-होता. मुराद म्हणून जो त्याचा धाकटा मुलगा होता तो अगदीं दीप. मूर्ख होता; व औरंगजेब मोठा कपटी, महादक्ष, हव्यासी व मसलती असा होता.

इसवी सन १६५७ नांत शहाजहानास फार मोठें दुखणें लागून त्याच्यानें राज्यकारभार अगदीं चालवेनासा झाला. नंतर शहाजहानानें आपला

शहाजहा- जो दारा म्हणून वडील मुलगा होता त्यास राज्यकारभार सां-
नाचें दुखणें. गितला. असें होतांच त्याचे दुसरे मुलगे राज्याकरितां भांडूं
व राजसत्ते- लागले. सुजा म्हणून जो त्याचा मुलगा बंगाल्यांत होता, त्यानें
विषयीं त्या- प्रथमतः भांडण्यास आरंभ केला. इकडे लढाईची तयारी होत
च्या पुत्रां- आहे तों शहाजहान ह्याची प्रकृति बरी झाली व दारा ह्यानें रा-
ची आपसां- ज्याचा सर्व अधिकार त्यास परत दिला. परंतु जेव्हां ही गोष्ट
त लढाई.स० सुजा ह्यास कळली, तेव्हां त्यानें मला तें खरें वाटत नाही असें
१६५७. दर्शवून आपलें सैन्य घेऊन दिल्लीवर स्वारी केली. परंतु सालिमन
म्हणून एक दारा ह्याचा मुलगा होता त्यानें त्यास मागे हटविलें.

इकडे असें चाललें असतां औरंगजेब व मुराद हे उगीच बसले नव्हते. औ-
रंगजेब ते वेळेस दक्षिण हिंदुस्थानांत होता, व मुराद गुजराथेंत होता. औरं-
गजेब बाह्यात्कारी असें म्हणूं लागला कीं, मला बादशाह हो-
औरंगजेबा- ण्याची इच्छा नाही व माझ्या मनांत असें आहे कीं, बाकी राहिं-
चें कापट्य. लेलें आयुष्य धर्मकृत्यांत घालवावें; पण ज्या अर्थीं माझे दुसरे
दोघे भाऊ राज्य करण्यास अयोग्य आहेत त्या अर्थीं मी केवळ
परहितबुद्धीनें मुराद ह्यास साहाय्य करीन.

मुराद ह्यास औरंगजेबाचें बोलणें खरें वाटून तो त्याच्या सैन्यांत घेऊन मिळ-
ण्याकरितां निघाला. इकडे यशवंतशिंग म्हणून एका रजपूत सरदा-
ते यशवंत रास दारा ह्यानें औरंगजेबावर पाठविलें होतें; परंतु तो बुद्ध्या
शिगाचा प- मुराद येण्याची वाट पाहत होता. त्यास असें वाटत होतें कीं,
राभव क- मुराद येऊन औरंगजेबास मिळाला म्हणजे दोघांस एकदम जि-
रतात. कून टाकावें. परंतु पुढें असें न होतां त्या रजपूत सरदारा-
ओप्रेल स० चाच त्यांनां पराभव केला. नंतर ते दोघे भाऊ दारा ह्याजवर
१६५८. चालून गेले आपणास यश मिळेल असें दारा ह्यास पक्कें वाटत
होतें, त्यामुळें त्याचा मुलगा सालिमन हा, त्यास साह्यास घेऊन
मिळे तोंपर्यंत देखील त्यानें वाट पाहिली नाही. त्या प्रसंगीं त्यांची मोठी भयं-
कर लढाई झाली. औरंगजेब व मुराद हे जेथें मोठी हाणमार
दाराचा प- चालली होती तेथें होते. ज्या हौद्यांत मुराद बसला होता तो
राभव होतो. हौदा बाणांच्या वृष्टीनें आच्छादित झाला होता. तेव्हां दैवव-
जून स० शात एक चमत्कारिक गोष्ट घडून आली, तेणेंकरून त्या दो-
१६५८. घां बंडखोर भावांस जय प्राप्त झाला. ती अशी कीं, दारा
वरून कांहीं कारणास्तव तो उतरला; मग त्याच्या सैन्यांतील लोकांनीं त्या

हत्तीवरील हौदा रिकामा पाहिला, तेव्हां त्यांस आमचा धनी लढाईत मारला गेला, असें वाटून ते लागलेच अत्यंत भयभीत होऊन पळून गेले. इकडे औरंगजेब समरांगणांत तसाच होता, त्याचें सर्वांग धुळीनें व रक्तानें भरून गेलें होतें. तो तसाच मुराद ह्याजकडे जाऊन त्यास म्हणाला कीं, तुला ह्या लढाईत जय मिळून राज्य प्राप्त झालें; ही मोठी आनंदाची गोष्ट झाली.

तेजेव्हां आग्र्यास आले तेव्हां त्यांनीं शहाजहानास कैद केलें. इतके दिवसपर्यंत औरंगजेब ह्यानें आपल्या मनांतील भाव गुप्त ठेविला होता. औरंगजेबास आतां असें दिसून आलें कीं, तो भाव प्रसिद्ध केला असतां कांहीं हरकत होणार नाहीं. ह्यावरून तो आपणास बादशाह असें म्हणवूं लागला; व मुराद ह्यास कैदेत घालून आपण स्वतः राज्याधिकार करूं लागला.

परंतु त्याचा सुजा म्हणून जो एक भाऊ होता त्याच्याशीं औरंगजेबाला अद्यापि लढावयाचें होतेंच. तो बरोबर पुष्कळ सैन्य घेऊन त्याजवर येत होता; ह्या दोघां भावांची मोठी भयंकर लढाई झाली. त्या लढाईत यशवंतशिग म्हणून जो पूर्वी सांगितला, व ज्यास औरंगजेबानें क्षमा केली होती, त्यानें विश्वासघात केला, तेणेंकरून औरंगजेब ह्याचा पराभव होण्याचा बेत आला होता. यशवंतशिग ह्यानें औरंगजेबानें केलेली क्षमा न स्मरून ह्या प्रसंगीं औरंगजेबाच्या सैन्याच्या पृष्ठभागीं जे लोक रक्षणार्थ ठेविले होते त्यांवर हल्ला केला, परंतु शेवटीं औरंगजेबासच यश आलें. औरंगजेब व सुजा ह्यांचीं सैन्ये सभोंवतीं एकमेकांशीं लढत असतां ते दोघेही हत्तींवर बसून एकमेकांशीं लढत होते. तेव्हां सुजा ह्याजकडील एका सरदारानें आपल्या धन्याच्या पुढें येऊन त्याच्या हत्तीस औरंगजेबाच्या हत्तीवर घालून त्यास पाडाव केलें. ते वेळेस औरंगजेब अगदीं हत्तीवरून खालीं उतरण्याच्या बेतांत आला होता, तो त्याच्या एका चाकरानें त्यास उतरूं दिलें नाहीं. तो म्हणाला कीं, ह्या वेळेस हत्तीवरून खालीं उतरूं नका; जर उतराल तर राज्यास मुकाल. हें चाकराचें बोलणें ऐकून औरंगजेब हत्तीवर तसाच बसला; तेणेंकरून त्याचा बचाव झाला. परंतु सुजा ह्यानें तसें केलें नाहीं; तो हत्तीवरून उतरला; तेणेंकरून सुजा ह्याचा त्या लढाईत पराभव झाला. ह्यापुढें कांहीं दिवसपर्यंत सुजा तसाच औरंगजेबास उपद्रव करीत होता, परंतु सरशेवटीं तो जिंकला गेला. नंतर सुजा ज्या राज्याचा आश्रय करून होता त्यानें त्यास मारून टाकिलें. महंमद

शहाजहानास कैद करतात.

औरंगजेब आपणास बादशाह म्हणवूं लागतो. ता० २० आगष्ट स० १६५८.

औरंगजेब व सुजा ह्यांच्या मध्यें लढाई. ता० ३ जानेवारी, स० १६५९.

सुजाचा प- म्हणून औरंगजेबाचा मुलगा होता, त्यानें सुजा ह्याच्या कन्येशीं
राभव. लग्न करण्याकरितां आपल्या बापास सोडून दिलें होतें. त्यानें
सुजा ह्यास एकदां साहाय्य केलें, परंतु औरंगजेबानें महंमदाचा
पराभव करून त्यास जन्मभर कैद करून ठेविलें.

दारा म्हणून जो त्याचा भाऊ होता तोही त्याच्या हातीं सांपडला. दारा
सुटून जात होता, परंतु त्यास एका कृतघ्न सरदारानें धरून औरं-
दाराचें दु- गजेबाच्या स्वाधीन केलें. त्या सरदाराने दारा ह्यानें दोन वेळ
देंव. उपकार केले होते, परंतु ते त्यानें ह्या प्रसंगीं स्मरले नाहींत. औरं-
रंगजेबानें दारा ह्यास कांहीं दिवस कैदेत ठेवून मारून टाकिलें.

पुढें कांहीं वर्षांनंतर त्याचा बाप शहाजहान, ज्यास पदच्युत केलें होतें,
तो मरण पावला. शहाजहान मेल्यानंतर औरंगजेब दिल्लीच्या सर्व
शाहाजहा- राज्याचा मालक झाला. त्याशीं भांडण करण्यास कोणीच उरला
नाचा मृत्यु. नव्हता; परंतु दक्षिण हिंदुस्थानांत मराठे लोक प्रबळ झाले होते.
दिसेंबर स० मराठे लोक मूळचे अडाणी डोंगरांतील राहणारे असे होते. ते
१६६६. मुख्यत्वेकरून मुंबईच्या आसपासच्या प्रांतांत राहत असत. औरं-
रंगजेबाचे वेळेस त्या लोकांत कोणी एक थोर पुरुष उदयास आला.
त्याच्या हाताखालीं ते प्रबळ होत होत औरंगजेब ह्याशीं तो मरेपर्यंत लढत होते.

ते जेव्हां पुढें फारच प्रबळ झाले, तेव्हां उत्तरोत्तर असा सुमार
मराठ्यांचा दिसूं लागला कीं, मराठे लोक मुसलमान लोकांचें राज्य घेऊन
उदय. पुनः हिंदुस्थानांत हिंदूंचें राज्य स्थापित करतील. मराठे लो-
कांची लढाई करण्याची रीति मोंगल लोकांच्या पेश्वां निराळी
होती. त्यांच्या सैन्यांत मुख्यत्वेकरून घोडेस्वार असत. ते बहुतकरून लढा-
ईची वाट पाहत नसत. ते असें करीत कीं, लढाईचा प्रसंग आला

मराठ्यांची असतां लढाई न करितां ह्या स्थलाहून त्या स्थलावर लूट करीत
लढाई कर- जात. त्यांवर शत्रूंनीं हल्ला केला असतां ते निरनिराळे होऊन
प्याची रीति. पळून जात; व जेव्हां शत्रु पाठलाग करीत असतां त्यांचे सैन्या-
च्या टोळ्या व बाजारबुणगे चड्ढेकडे पसरत, तेव्हां ते पुनः ए-
कत्र जमून त्यांवर हल्ला करीत. सारांश, मराठी लोकांच्या सैन्यास सैन्य म्ह-
णावयाची योग्यता नव्हती. जसा एखादा चोरटे लोकांचा जमाव आपला
कोणी एक धनी करून लुटारूपणा करीत असतो तसें ते लोक करीत होते.

मराठे लोकांनीं ज्यास मुख्य केलें होतें त्यास शिवाजी असें म्हणत. तो
शिवाजी प्रथमतः लहान लहान चौऱ्या करीत असे, नंतर मोठमोठ्याही
करूं लागला. ह्याप्रमाणें तो पुढें मोठा प्रबळ झाला. प्रथमतः आपणाजवळ

थोडथोडे लोक जमवून जसजसा तो प्रबळ होत चालला तसतसे शिवाजी तेथील डोंगरी किल्ले एकामागून एक घेऊन सरशेवटीं एक मोठा राजा. देश त्यानें आपल्या हस्तगत केला. जेव्हां शिवाजी इतक्या योग्यतेस आला, तेव्हां औरंगजेवास भय पडूं लागलें.

शिवाजीच्या राज्याच्या शेजारींच विजापूरचें राज्य होतें. तेथील सरकारां शिवाजीस जिंकून त्याचा उत्कर्ष कमी करावा म्हणून पुष्कळ उपाय केले; त्या सरकारानें शिवाजीस जिकण्याकरितां एक सैन्य पाठविलें होतें. त्या सैन्याचा शिवाजीनें पराभव केला, तो येंप्रमाणें.— याच्या दगा- शिवाजीनें बाह्यात्कारी आपण भ्यालों आहे असें दाखवून त्या वाजीचें व सैन्यावरील मुख्य अधिकाऱ्यास सांगून पाठविलें कीं, मी वश भूर्ततेचें होण्यास राजी आहे तर अशी विनंती आहे कीं, आपली एकांती एक उदाह- गांठ घेऊन तह करावा व त्या स्थळीं आपण दोघांनीं एकेक चा- रण. स० कर मात्र घेऊन विनहत्यारी यावें. असा ठराव झाल्यानंतर तो १६५९. सरदार बरोबर कांहीं शस्त्र न घेतां कराराप्रमाणें शिवाजीस भेटा- वयास आला. परंतु शिवाजीनें तसें केलें नाहीं. त्यानें आपल्या डोक्यावर पागोड्याखालीं शिरच्छाण घालून आंगांत मोठ्या पांढऱ्या झग्याखालीं चिलख- तही घातलें होतें, आणि हातांत वाघनखें घालून बाहीच्या आंत कड्यार ठेविली होती. तो मुसलमान सरदार जवळ आला, तेव्हां शिवाजीनें भ्याल्याचें सांग घेतलें; परंतु तो भेटावयास पुढें सरसावला, तेव्हां शिवाजीनें आपलीं वाघनखें त्याच्या पोटांत खुपसून त्यास फाडून त्याचे तुकडे तुकडे केले. इकडे मुसलमान लोकांचें सैन्य स्वस्थ बसलें होतें. त्यांस आपणावर हल्ला येईल असें वाटत नव्हतें. परंतु इकडे शिवाजीनें असें कर्म केल्यावर त्याच्या लोकांनीं त्यांवर हल्ला करून त्यांचा पराभव केला.

ह्या प्रकारच्या विश्वासघातानें व छठपणानें शिवाजी उदयास आला. उत्त- रोत्तर त्याचें सैन्यही पुष्कळ वाढलें. नंतर तो दक्षिण हिंदुस्थान- नभर लुटालूट करीत फिरूं लागला. त्यानें पुढें मोठा समारंभ शिवाजीचा करून मराठे लोकांचा राजा म्हणून स० १६७४ त आपणास स्विरि उदय. राज्याभिषेक करून घेतला. स० १६६५.

शिवाजी मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलगा राज्य करूं लागला. त्यानें व त्याचें पाठीमागून जे राजे झाले त्यांनीं मराठ्यांचा अंमल तसाच राखिला. औरंगजेब व मराठे ह्यांच्या लढाया तशाच चालल्या होत्या. औरंगजेब विजापूरच्या राजाशीं व गोंवळकोंड्याच्या राजाशींही लढत होता. त्यानें

औरंगजेबाच्या दक्षिणेत लढाया. गोंवळकोंड्याच्या राजास त्याच्या राजधानीत सात महिनेपर्यंत सभोवता सैन्याचा वेढा घालून कोंडून ठेविले होते. तो मराठ्यांशीही लढत होता, परंतु त्याच्याने त्यांचे कांहीं झाले नाही. तो दक्षिण हिंदुस्थानांत मराठे लोकांबरोबर पुष्कळ वर्षे लढत होता, परंतु असें होई कीं मराठे लोकांचा एकीकडे मोड होतो इतक्यांत ते दुसरेकडे उठत; ह्यामुळे औरंगजेबास आपले मोठे सैन्य त्यांजवर लागलेच नेण्यास सांपडत नसे.

औरंगजेबाच्या औरंगजेबाच्या उतारव्यांत बंडे. इजा सोसावी लागली. औरंगजेबाची आपल्या धर्मावर पक्की श्रद्धा होती, व त्यास असें वाटत होते कीं, आपला धर्म प्रसृत करावा; परंतु मुसलमान लोकांच्या शाखांत तो धर्म प्रसृत करण्याचा जो मार्ग सांगितला आहे तो अशा तऱ्हेचा आहे कीं, तेणेंकरून इतर लोकांचा द्वेष झाल्यावांचून राहणार नाही. आजपावेतो अकबरापासून जे दिल्लीस बादशाह झाले, त्यांनी रजपूत लोकांस चांगल्या रीतीने वागविले होते; परंतु औरंगजेब फार धर्मवेडा होता तेणेंकरून त्यास असें वाटले कीं, रजपूत लोकांस गांजून त्यांस जवरीनें मुसलमान करावे आणि ते मुसलमान न होतील तर अकबरानें जो कर त्यांजवरचा उठविला होता तो पुनः बसवावा. अकबरानें जो कर उठविला होता तो मोठ्या शहाणपणानें उठविला होता. परंतु औरंगजेबानें तसें केले नाही. त्याचा परिणामही तसाच झाला. रजपूत लोकांनीं बंडे केलीं त्या एका बंडांत औरंगजेबाचा चवथा मुलगा येउन मिळाला. औरंगजेब मरे तोपर्यंत रजपूत लोक तशींच बंडे करित होते औरंगजेब मेल्यानंतर त्याच्या पाठीमागून जे राजे झाले त्यांस त्यांनीं लढाईच्या अथवा दुसऱ्या एखाद्या अडचणीच्या प्रसंगीं साहाय्य केले नाही. ह्या प्रकारें औरंगजेबाच्या राज्याचा क्षय लौकरच झाला.

अशा लढाया व दंगे चालले असतां औरंगजेब मरण पावला. औरंगजेब राज्य करित असतांच त्या राज्याला उतरती कळा लागली होती. औरंगजेबाचें मरण. ता० २१ फेब्रुवारी स० १७०७. त्याच्या पाठीमागून जे राजे झाले ते दुर्बल व मूर्ख असे होते. त्यांस तें मोठें राज्य नीट आपल्या अमलाखालीं राखण्याची शक्ति नव्हती. तितक्यांत इराणचा बादशाह नादिरशाह ह्यानें हिंदुस्थानावर स्वारी केली, तीमुळे औरंगजेबाच्या राज्याचा क्षय लवकरच झाला. ह्या स्वारींत तैमुरलंगाप्रमाणेंच ह्यानें दुष्ट व अधोर कर्मे केलीं.

नादिरशाह ह्यास स्वारी करण्याचें कारण असें झालें कीं, औरंगजेव ह्यानें अफगान लोकांबरोबर लढाई करीत असतां त्यांस फार वाईट रीतीनें वागविलें, तेणेंकरून नादिरशाह ह्यास फार राग आला. तो दिल्लीवर मोठ्या त्वरेनें चालून आला, व त्याजवर जें सैन्य पाठविलें त्यास त्यानें जिंकिलें आणि दिल्ली शहर घेतलें. तें शहर घेतल्यानंतर दोन दिवसपर्यंत कांहीं तेथें गडबड झाली नाहीं. इतकी मात्र वदंता उठली होती कीं, नादिरशाह मरण पावला. दिवशीं रात्री दिल्लींत लोकांनीं बंड केलें. ते वेळेस कत्तल व जुलूम हीं चालू झालीं. त्याच रात्री सकाळीं नादिरशाह स्वतः बाहेर येऊन असे हुकूम करूं लागला कीं, ज्या ज्या रस्त्यांवर इराणी लोकांचें प्रेत सांपडेल तेथील राहाणाऱ्या लोकांस मारून टाकावें. ह्याप्रमाणें तीस हजार लोक मारले गेले. असें अघोर कृत्य करून बरोबर पुष्कळ संपत्ति घेऊन नादिरशाह स्वदेशास परत गेला.

नादिरशा-
हाची स्वारी.
नवेंबर, स०
१७३८.

परंतु तिसरे
दिल्लीची
कत्तल.
मार्च, स०
१७३९.

ह्या स्वारीनंतर औरंगजेबाच्या राज्याचे अगदीं तुकडे तुकडे झाले. दक्षिण हिंदुस्थानांत निजाम म्हणून एक मुसलमान सरदार होता तो स्वतंत्र झाला. तसाच बंगाल देश दुसऱ्या एकांनें घेतला; व अयोध्या येथें तिसरा निराळाच राज्य करूं लागला. शीख म्हणून सोळाव्या शतकाच्या आरंभीं नवीन लोक उत्पन्न झाले होते, व ज्या लोकांनीं औरंगजेबास त्रासून बंडें केलीं होती, त्यांनीं पंजाबदेश घेतला. मराठे लोकही तसेच उत्तरोत्तर प्रबळ होत चालले होते. जरी त्यांचा राजा अशक्त व निरुपयोगी असा होता, तरी त्यांच्या राज्यांतील पुणें येथील पेशवे मुख्य प्रधान व नागपूर येथील सेनाधिपति ह्या मुख्य अधिकाऱ्यांनीं मराठे लोकांचें प्राबल्य तसेंच राखिलें होतें.

मोंगलांच्या
राज्याचा
लय व स्वतंत्र
राजे व लोक
ह्यांचा उदय.

परंतु ह्याच वेळेस एक नवीन लोक हिंदुस्थानांत उत्पन्न झाले. ते शेवटीं मुसलमान लोकांस, मराठे लोकांस, व शीख लोकांस जिंकून त्यांजवर अमल करूं लागले. सत्रावे शतकामध्ये पश्चिमेकडील एका दूरच्या बेटांतील कांहीं व्यापारी लोक हिंदुस्थानांत येऊन कांहीं येथें, कांहीं तेथें असें राहिले. प्रथमतः त्या लोकांनीं केवळ व्यापाराकडेसच लक्ष दिलें, व ते त्याच कामाकरितां आले होते. परंतु शेवटीं, त्यांस कांहीं प्रसंगामुळें हातांत तरवार घ्यावीच लागली. नंतर उत्तरोत्तर त्यांस राज्य मिळूं लागलें. सर्व प्रांत एका पाठीमागून एक त्यांच्या हातांत येऊन शेवटीं सर्व हिंदुस्थान त्यांचेंच झालें.

हिंदुस्थानांत
इंग्लिशां-
च्या सत्तेचा
उद्भव.

हिंदुस्थानांत मुसलमान लोकांच्या राज्यांत ज्या मोठमोठ्या गोष्टी झाल्या

त्यांचें एवढा वेळ वर्णन केलें. कांहीं मुसलमानी राज्यांत अशीं
 हिंदुस्थान कांहीं अघोर कर्में झालीं कीं, त्यांचा विचार केला असतां, अं-
 मुसलमानां- गावर कांटाच येतो. दुसऱ्या कांहीं राज्यांत राजे संपत्तिमान
 च्या अम- होते, व लोकही सुखी होते, परंतु फिरोजशाह, शिरशाह, व
 लाखालीं अकबर ह्यांच्या राज्यांत जसें प्रजेच्या कल्याणाकडे वास्तविक
 असतां त्या- लक्ष होतें, तसें इतर राज्यांत नव्हतें. हीं राज्यें खेरीज करून
 ची अवस्था. महमुदाच्या कारकीर्दीपासून औरंगजेबाच्या कारकीर्दीपर्यंत हिंदु-
 स्थानांत निरंतर आपसांत लढाया, जुलूम व भयंकर दुष्ट कर्में
 चाललीं होतीं. मधून मधून मात्र थोडेंसें प्रजेस सुख होई.

दुसरा भाग समाप्त.

भाग तिसरा

हिंदुस्थानांत इंग्लिशाचा उत्कर्ष.

इसवी सन १७४४ पासून सन १७५३ पर्यंत.

इंग्लंड व फ्रान्स ह्यांच्यामध्ये लढाई—हिंदुस्थानांतील फ्रेंच लोक—दुप्री—हिंदुस्थानांत इंग्लिश लोक—लावरदोन्स मद्रास घेतो—फोर्टसेंतदेवीद ह्यास वेढा—तंजावर येथें एक लहानशी लढाई—युरोपामध्ये शांतता असून हिंदुस्थानांत लढाई चालते.—दक्षिण हिंदुस्थानांतील राज्यकारभाराची स्थिति—नासिरजंग व मुजफरजंग—अनवरुद्दीन व चंदासाहेब—हैदराबाद व अर्काट येथील अधिकारांविषयी तंटा—ह्यांत फ्रेंच लोक एक पक्ष स्वीकारतात व इंग्लिश लोक दुसरा पक्ष स्वीकारितात—एम्बुसी—फ्रेंच लोक विजयी होतात—सलाबतजंगस निजाम करतात—दुप्रीचा जय व आनंद—महंमदअल्ली त्रिचनापल्लीस वेढा घालतो—रावर्त क्लेव—तो अर्काट घेतो—येथील लोक शहराचें पराक्रमानें संरक्षण करितात—अरणी येथील जय—मद्रासेजवळ राजा साहेबाचा पराभव—लारेन्स साहेब त्रिचनापल्ली सोडवितो—सेरिंगहम येथील फ्रेंच लोकांचे शिपायांचें शरण येणें—चंदासाहेब शरण येतो—लारेन्स साहेब फ्रेंचांचा बहूर येथें पराभव करितो—क्लेव साहेब कोवेलॉंग व चिंगलपट घेतो व इंग्लंडास परत जातो.

ब्रिटिश लोकांनी हिंदुस्थान जिंकून राज्य कसें मिळविलें ह्याचें आतां वर्णन करितों. ह्याविषयीचा इतिहास खरा असून जितका चमत्कारिक आहे तितका दुसरा कोठें आढळत नाही. पहा, दूरवरच्या देशांतून थोडेशा लोकांनी हिंदुस्थानांत येऊन तेथें आपल्या देशाला एवढें मोठें राज्य मिळवून दिलें की, त्याच्या योगानें त्या देशाची शक्ति वाढून त्यास अत्यंत संपत्तिही मिळाली.

इ० स० १७४४ सांत इंग्लिश आणि फ्रेंच ह्या लोकांत भांडण लागलें. ते वेळेस हिंदुस्थानांत त्या दोन्ही लोकांच्या मोठमोठ्या वसाहती होत्या. तेव्हां अर्थातच हिंदुस्थानांतही तो कज्जा त्या दोन्ही लोकांत चालू होऊन लढाया चालू झाल्या.

त्या वेळेस हिंदुस्थानांत फ्रेंच लोकांचें सैन्य सर्वांच्यापेक्षां त्यांचें मुख्य शहर पोंडेशरी म्हणून होतें, व त्यांचा जो मुख्य धनी होता, तो फार बुद्धिमान होता, व त्यास हव्यासही फार होता. त्याचें नांव दुप्री असें होतें.

इंग्लिशांच्या राज्याधिकाराच्या इतिहासास आरंभ.

इंग्लंड व फ्रान्स ह्यांच्यामध्ये लढाई. स० १७४४.

पुष्कळ होतें.

हिंदुस्थानांत फ्रेंच लोक.

प्रथमतः त्याच्याच मनांत ही कल्पना आली की, हिंदुस्थानांतील लोकांस जर युरोपियन कामगारांकडून कवाईत शिकवून तयार करविलें, तर ते लोक शौर्यानें युरोपांतील लोकांची बहुतेक अंशी बरोबरी करतील. हेंही दुष्ठी. त्याचे मनांत आलें कीं नेहमीं येथील राजेरजवाड्यांची आपसांत भांडणे होतात, तीं संधी साधून आपल्या देशाचें कल्याण करून घ्यावें. हिंदुस्थान आपल्या अमलाखालीं आणावें हा त्याचा प्रथमतः मुख्य उद्देश होता, आणि तो सिद्धीस नेण्याकरितां त्यानें आपलें सर्व सामर्थ्य व अकल हीं खर्चिलीं. तो महाकपटी होता, व त्यास माहितगारी फार होती, व त्यास आपला उत्कर्ष व्हावा असें वाटत होतें.

परंतु इकडे इंग्लिश लोकांकडे हिंदुस्थानांत फ्रेंचासारखा कोणी मुख्य सरदार नव्हता. ते लोक अगदी थोडे होते व त्यांस लढाईचीही माहिती फारशी नव्हती. त्यांस व्यापाराची मात्र पुष्कळ माहिती होती.

युरोप खंडांत फ्रेंच व इंग्लिश ह्यांच्यामध्ये लढाई सुरू होतांच, फ्रेंच सरकारानें हिंदुस्थानच्या दक्षिणेस फार लांब बोरबोन व अईल आफ् फ्रान्स ह्या दोन जागा आहेत, तेथें लाबरदोन्स म्हणून जो त्यांचा मुख्य सरदार होता त्याजकडून पुष्कळ लढाऊ गलबतें जमवून फोर्तसेंतजार्ज ह्यावर हल्ला करण्यास त्यास परवानगी दिली. फोर्तसेंतजार्ज येथें इंग्लिशांची मुख्य वसाहत होती.

लाबरदोन्स हाचा मद्रा-
सेवर हल्ला.
ता० १०.
सप्टेंबर स०
१७४६ दु-
ष्ठीची अयो-
ग्य वर्तणूक.

लाबरदोन्स पुढें थोडक्याच दिवसांनीं त्या ठिकाणीं येऊन पोहोंचला. नंतर इंग्लिशांची व फ्रेंचांची लढाई चालू झाली. इंग्लिशांनीं पांच दिवसपर्यंत लढून शेवटीं मद्रास व तो किल्ला फ्रेंच लोकांस दिला आणि त्यांच्या ते हस्तगत झाले. ते वेळेस लाबरदोन्स ह्यानें असें वचन दिलें कीं थोडीसी खंडणी घेऊन तुमच्या जागा तुम्हांस परत देऊं. परंतु दुष्ठी म्हणून जो तेथें फ्रेंचांचा मुख्य सरदार होता, त्याच्या मनांत लाबरदोन्स ह्यास जय मिळाला ह्याविषयी मत्सर उत्पन्न होऊन त्यानें लाबरदोन्स ह्यानें जें वचन दिलें होतें तें मान्य न करून इंग्लिश लोकांस कैद करून पोंदेशरी येथें रवाना केलें, व तेथें त्यानें त्या लोकांस अशा रीतीनें वागविलें कीं, तेणेंकरून फ्रेंच लोकांस व त्यास मोठा बट्टा लागून त्याची फार अपकीर्ति झाली.

फोर्तसेंतदेवि-
द ह्याजवर
हल्ला. डिसेंबर
स. १७४६.

नंतर त्यानें फोर्तसेंत देविद म्हणून दक्षिणेस पोंदेशरीजवळ एक किल्ला इंग्लिशांच्या ताब्यांत होता तो घेण्याविषयीं यत्न आरंभिला. त्यानें करनाटकाच्या नवाबास इंग्लिशांबरोबर लढाई करण्यास साहाय्य मागितलें. तेव्हां तो नवाब फ्रेंचांस मिळाला.

इतक्यांत इंग्लंदाहून इंग्लिशांचें सैन्य येउन पोहोंचलें. हें फ्रेंचास कळतांच फोर्तसेंतदेविद ह्याजवर जो ते हल्ला करणार होते, तो सोडून देउन ते पोंदेशरी येथें परत आले. तेथें त्यास इंग्लिशांनीं वेढा घातला.

इंग्लंदाहून भारमारेणें येउन पोंदेशरीस वेढा घालतात. मार्च २०१७४७.

इंग्लिश लोक जरी ह्या वेळेस सर्वांपेक्षां प्रबळ झाले होते, तरी घेण्यापुरती शक्ति आली नव्हती; म्हणून कांहीं वेळ फ्रेंचांशीं युद्ध करणें सोडून देउन तंजावर म्हणून एक जवळ प्रांत आहे तेथें एक लहानशी लढाई चालली होती, तींत ते जाउन मिळाले. तंजावरच्या राजास त्याच्या भावांनै पदच्युत करून आपण राज्य बळकावलें होतें. त्या पदच्युत झालेल्या राजांनै इंग्लिशांशीं असा करार केला कीं, तुम्ही जर मला साहाय्य करून पुनः गादीवर बसवाल, तर मी तुम्हांस देवीकोटचा किल्ला बक्षीस देईन. नंतर इंग्लिशांनीं आपलें थोडेंसै सैन्य त्या किल्ल्यावर हल्ला करण्याकरितां पाठविलें. परंतु थोड्याच दिवसांनीं हा तंटो मिटला; कारण कीं जो भाऊ राज्य करीत होता त्यानें तो किल्ला व भोंवतालचा सर्व प्रदेश इंग्लिशांस देऊं करून त्यांस असें सांगितलें कीं तुम्ही माझ्या भावास अतःपर साहाय्य करूं नये. असें झाल्यावर इंग्लिशांनीं लागलाच त्याचे भावाचा पक्ष सोडून दिला.

त्यांस तें शहर तंजावर प्रांतांतल एका लहानशा लढाईंत इंग्लिश जाऊन मिळतात.

देवीकोट त्यांस मिळतो.

२०१७४९.

इकडे युरोप खंडांत इंग्लिश आणि फ्रेंच ह्यांचेमध्यें तह होऊन झाल्या. परंतु हिंदुस्थानांतील त्या लोकांच्या लढाया बंद होईनात. जेव्हां युरोपांत लढाई बंद झाली, तेव्हां हिंदुस्थानांत इंग्लिश व फ्रेंच हे पुढारी होऊन लढेनातसे झाले, व एकमेकांच्या सैन्यावर हल्ले करून एकमेकांचीं शहरें घेण्याकरितां त्यांस वेढा घालीनातसे झाले खरे, परंतु हिंदुस्थानांतील जे राजे परस्पर उघड लढाया करीत होते, त्यांस साहाय्य करून व विरुद्ध पक्षाचा स्वीकार करून पूर्वीप्रमाणें लढत असत.

लढाया बंद युरोपांत शांतता होते, परंतु हिंदुस्थानांत लढाई चालते.

ह्यापुढें ज्या गोष्टी झाल्या त्या चांगल्या समजण्याकरितां दक्षिण हिंदुस्थानाची ह्या वेळीं जी स्थिति होती तिचें वर्णन अगोदर केले पाहिजे, म्हणून तें करितों.

दक्षिण हिंदुस्थानांतील स्थिति.

ह्या वेळेस दक्षिण हिंदुस्थानांत दोन मोठीं राज्यें होती. एक निजामाचें व दुसरें करनाटकाच्या नवाबाचें. निजामाचें राज्य पूर्वीचें व पार मोठें होतें आणि त्याची दरबाराची जागा हैदराबाद ही होती. निजाम हा पूर्वी दिल्लीच्या बाद-

दक्षिण हिंदुस्थानांतील स्थिति.

शाहाचा चाकर म्हणून राज्य करीत असे, परंतु पुढे दिल्लीचा बादशाह नांवाचा मात्र धनी होता. करनाटकच्या नवाबाची राजधानी अर्काट ही होती, व तो निजाम सरकारच्या अमलाखाली होता.

ह्या वेळेस हीं राज्यें रिकामीं झालीं होती; तेव्हां नासिरजंग म्हणून शेवटच्या निजामाचा एक मुलगा होता, तो निजामाच्या गादीवर हैदराबाद व अर्काट येथील गादीकरितां लढाई. वसला; व करनाटकच्या नवाबाच्या गादीवर अनवरुद्दीन म्हणून एक वसला. त्या दोघांसही दोन प्रतिपक्षी होते. नासिरजंग ह्यास मुजफरजंग म्हणून जो त्याचा पुतण्या होता, तो प्रतिपक्षी झाला; व अनवरुद्दीन ह्यास चंदासाहेब म्हणून पूर्वीच्या नवाबाचा जावई होता, तो प्रतिपक्षी झाला. मुजफरजंग व चंदासाहेब ह्या दोघांनीं आपलीं सैन्यें एकत्र करून फ्रेंचांपाशीं साह्य मागितलें, तेव्हां फ्रेंचांनीं मोठ्या उत्कंठेनें व आनंदानें त्यांस साहाय्य दिलें. दुप्प्री म्हणून जो फ्रेंचलोकांचा सरदार होता, त्यास हेंच पाहिजे होतें. मुजफरजंग त्यानें लागलेच चारशें फ्रेंच लोक व दोन हजार काळे लोक व चंदासाहेब ह्यांस त्यांच्या साहाय्यास पाठविले. ते वेळेस एक लढाई झाली; तीं-त मुजफरजंग व चंदासाहेब, जे अन्यायानें राज्य घेण्यास पाहत होते, त्यांस यश आलें. अनवरुद्दीन त्या लढाईत मारला गेला, व महंमदअल्ली म्हणून त्याचा मुलगा होता तो बाकी राहिलेले सैन्यासहवर्तमान त्रिचनापल्लीस पळून गेला. ते वेळेस बुसी म्हणून एक फ्रेंच लोकांचा हिंदुस्थानांत सरदार होता, तो फार शूर व हुशार होता. त्यानें पुष्कळ लढाया जिंकून मुजफरजंग ह्यास गादीवर वसविलें. एम् बुसी. परंतु मुजफरजंग ह्यानें राज्याचा उपभोग फार दिवस केला नाहीं. कारण पुढें त्याच्याच राज्यांत एक बंड झालें; तें मोडण्याकरितां तो झटत असतां लढाईत मारला गेला. नंतर बुसी ह्यानें त्याच्या जागीं सलाबतजंग म्हणून नासिरजंग ह्याचा धाकटा भाऊ होता त्यास गादीवर वसविलें. चंदासाहेबासही जें राज्य पाहिजे होतें तें प्राप्त झालें.

दुप्प्रीचे हे दिवस उदय होण्याचे आले होते. निजाम व करनाटकचा नवाब हे त्यानेंच वसविलेले राजे होते. दक्षिण हिंदुस्थानांत जितकी दुप्प्रीचा जय वास्तविक सत्ता ह्याच्या हातांत होती तितकी दुसऱ्या कोणाच्याही नव्हती; दुप्प्री ह्याची वाहवा होऊन त्यास मोठाल्या पदव्या मिळाल्या; आणि त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले असें दिसू लागलें. तेव्हां आनंदाच्या भरांत त्यानें आपणास ज्या स्थळीं मुख्य यश

प्राप्त झालें त्या स्थळाजवळ एक स्तंभ पुरून त्यावर आपली स्तुति लिहिली, व त्या स्तंभासभोवतीं दुप्री ह्याच्या अगदीं शहर म्हणून एक गांव वसलें.

इंग्लिश दुसऱ्या पक्षास अनुकूल झाले होते; परंतु फ्रेंचांनी आपल्या पक्षांतील लोकांस पुष्कळ साह्य केलें; तसें इंग्लिशांनी जो पक्ष स्वीकारिला होता त्यास त्यांनी केलें नाहीं. इंग्लिशांनी महंमद अल्ली इंग्लिश लोकांचा उदासीनपणा. ह्यास करनाटकचा नवाब असें मानून त्याच्या साहाय्यास थोडेसे लोक पाठविले होते खरे, परंतु त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. महंमदअल्ली ह्यास त्रिचनापल्ली येथें वेढा घालून फ्रेंचांनी कोंडून ठेविलें होतें. त्यानें जेव्हां असें पाहिलें कीं फ्रेंच लोकांसच सर्वत्र यश प्राप्त झालें, तेव्हां तो अगदीं आपले पक्षकार इंग्लिश लोक ह्यांस सोडून श- त्यांच्या चूस मिळण्याच्या व तें शहर त्यांच्या स्वाधीन करण्याच्या बेतांत मित्राची आला होता. तितक्यांत एक गोष्ट घडून आली, तिणेंकरून त्याचे अवस्था. विचार अगदीं बदलले.

फोर्तसेंत देविद येथें इंग्लिश कौन्सलदारांस एका कप्तानानें त्या प्रसंगीं असें सुचविलें कीं, करनाटकच्या नवाबाची जी अर्काट म्हणून राजधानी आहे तिजवर हल्ला करावा. असें केलें असतां, त्रिचनापल्ली येथील वेढा उठेल; कारण, जेव्हां चंदा साहेबास असें समजेल कीं, आपल्या मुख्य राजधानीस धोका आला, तेव्हां तो अर्थातच त्रिचनापल्लीचा वेढा उठवून तें शहर सोडून जाईल. हा बेत कौन्सलदारांनीं मान्य केला आणि ज्यानें हा बेत सुचविला होता त्यासच त्यांप्रमाणें करण्यास परवानगी दिली.

ज्या कप्तानानें ही वरील मसलत सांगितली त्याचें नांव क्लैव असें होतें. तो मोठा धैर्यवान् व विचारी असून महाचतुर होता. इंग्लिशांस जें हिंदुस्थानांत राज्य प्राप्त झालें, तें ह्याच्या ह्याच गुणांनीं राबर्त क्लैव प्राप्त झालें, असें म्हणण्यास चिंता नाहीं. तो मोठा धिष्ट, अभिमानी व फार तलख अशा स्वभावाचा होता. असें असून त्याच्या ठिकाणीं योजनाशक्ति, बुद्धि, व दूरदृष्टि हेही गुण होते. त्यास आरंभी इंग्लंदांतून सिविल खात्यांत काम करण्याकरितां हिंदुस्थानांत पाठविलें होतें. परंतु त्यास तें काम आपणांस योग्य नाहीं असें वाटून त्यानें तें सोडून दिलें आणि लष्करी खात्यांत शिपाईगिरीचें काम पतकरलें. पुढें लवकरच त्याच्या शौर्येंकरून व धिष्ट स्वभावेंकरून असें दिसून आलें कीं, त्यास शिपाईगिरीचें काम योग्य होतें.

इसवी सन १७५१ नांत आगस्ट महिन्याच्या २६ वे तारखेस दोनशें इंग्लिश लोक व तीनशें काळे लोक बरोबर घेऊन क्लैव साहेब मद्रासेहून

क्वेव साहेवा- निघाला. त्याच्या बरोबर दुसरे आठ मुख्य अधिकारी होते; चें अर्काटा- परंतु त्यांस लढाईविषयीं माहितगारी फारशी नव्हती. तो मो- वर साहस. ढ्या त्वरेनें अर्काट येथें चालून आलां. ते वेळेस तुफान सुटलें स० १७५१ होतें, तथापि तो तसाच पुढें चालता झाला. विजा चमकत आहेत, पावसाची धार लागली आहे व मेघगर्जना होत आहेत, अशांतून तो आपले थोडेसे लोक बरोबर घेऊन त्या जुन्या किल्याजवळ येऊन पोहोंचला; आणि तो आंत शिरतांक्षणींच शत्रूंनीं तो किल्ला सोडून दिला. नंतर त्यानें त्या किल्याची दागदुगी करण्यास आरंभ केला. त्या- तो किल्ला च्या भिती पडावयाला झाल्या होत्या त्यासभोंवता शत्रूंचा वेढा घेतो. पडला असतां पडूं नयेत, म्हणून त्या त्यानें नीट करून बळकट केल्या. आंत जे काळे लोक राहिले होते ते फार भयाभीत झाले वेढा पडला असतां त्या- होते, त्यांचें भय नाहीसें केलें व आंत जी मालमत्ता सुरक्षित च्या रक्षणा- राहण्याकरितां ठेविली होती ती जतन करून ठेविली. जे शत्रूंचे लोक किल्ल्याभोंवतीं भोंवतीं हिंडत होते त्यांजवर त्यानें वारं- विषयीं त्या- वार हल्ले केले, आणि तितकेही वेळ त्यासच जय आला. असें ची मोठी चाललें असतां किल्ल्याच्या बंदोबस्ताचें कामही खूब जलद चाल- तयारी. विलें होतें; कारण त्यास असें वाटत होतें कीं, शत्रूंचा मोठा वेढा लवकरच पडेल.

चंदासाहेब पुढें थोडक्याच दिवसांनीं तो प्रसंग आला. चंदासाहेब ते अर्काटास वेळेस त्रिचनापल्ली येथें होता; त्यास आपलें मुख्य शहर शत्रूंनीं सैन्य पाठ- घेतलें असें लवकरच समजलें. नंतर लागलेंच त्यानें राजा सा- वितो. ता० हेव म्हणून एक नवावाचा मुलगा होता, त्याच्या हाताखाली २३ सप्टेंबर सुमारें दहा हजार लोक देऊन आपल्या सैन्यांतून तत्काळ त्यास स० १७५१. रवाना केलें. दहा हजारांपैकीं दीडशें फ्रेंच लोक होते.

इकडे अर्काटच्या किल्ल्यावर जे इंग्लिशांचे लोक होते त्यांतील पुष्कळ लोक मरण पावले. तेथें एकशें वीस इंग्लिश लोक व दोनशें काळे लोक मात्र उरले होते परंतु ते जरी थोडे होते, तरी ते धैर्यवान् होते. त्यांनीं शिपाई लो- सरशेवटपर्यंत धैर्य सोडिलें नाहीं. शत्रूंचा वेढा पन्नास दिवसप कांचें धैर्य. र्यत पडला होता. शत्रूंकडील लोक पुष्कळ असून त्यांनीं हल्ला मोठ्या नेटानें चालविला होता. दररोज किल्ल्यास अधिक अधिक भोंकें पडत चाललीं, व त्यांची जवळची सामग्री संपून खायालाही पोट- आर भिळेनासें झालें. अशा संकटसमयीं इंग्लिश लोक व काळे लोक स्वयं जाल्खभिमान सोडून देऊन मित्राप्रमाणें वागूं लागले. काळे लोकां जरी

स्वतः उपाशी मरत होते, तरी त्यांनीं क्लैव साहेब ह्यांजकडे जा- शिपाई लो-
ऊन अशी विनंती केली कीं, आम्हांस भाताची पेज पुरे होईल, कांचें औ-
बाकीचा राहिलेला भात आमच्या इंग्लिश शिपाई लोकांस दार्य.
देण्यास आम्हांला परवानगी द्यावी. ह्याप्रमाणें तेथील लोकांनीं
एकमेकांस साहाय्य करण्याचा व एकमेकांकरितां झटून पडण्याचा दृढ निश्चय
केली. असले शिपायी लोक शत्रूस पळवून लावतील ह्यांत काय नवल आहे.

मद्रासेहून त्या लोकांस शत्रूंचे हातून सोडविण्यास कांहीं कुमक येणार होती,
ती तेव्हां आली नाही, पण पुढें लवकरच आली. अर्काटपासून
जवळच करनाटकाच्या तोंडाशीं मुन्हारराव म्हणून एक सरदार मुन्हारराव
मराठे लोकांची पुष्कळ फौज घेऊन उतरला होता. त्याचा ह्यांनें कबूल
इंग्लिशांस साहाय्य करावें कीं फ्रेंचांस साहाय्य करावें ह्याचा केलेली म-
निश्चय झाला नव्हता. अर्काटच्या किल्याचें इतक्या चांगल्या दन.
रीतीनें संरक्षण केलें हें पाहून त्यास आवेश आला; व जेव्हां
त्यास क्लैव साहेबानें सहाय्य होण्याविषयी विचारिलें, तेव्हां त्यानें त्यास सांगितलें
कीं, ज्या अर्थीं तुम्ही आपले आपण लढाई करण्यास समर्थ आहां त्या अर्थीं
तुमच्या पक्षास मिळावयाची माझी खुषी आहे.

हें जेव्हां राजासाहेबास समजलें, तेव्हां त्यास असें वाटलें कीं, आतां वाट
पाहूं नये. त्यानें रखवालदारांस वश होण्याविषयी मोठ्या निकरानें सांगितलें.
त्यानें त्यांस लांच देऊं केला व त्यांस भयही घातलें, परंतु कांहीं झालें नाही.
नंतर त्यानें असा निश्चय केला कीं, एकदा सरशेवटचा हल्ला करावा. तो
हल्ला करण्याकरितां त्यानें तयारी केली. हा हल्ला करण्याकरितां
मोहरम महिन्यांतील जो मुसलमान लोकांचा सणाचा दिवस अ- हल्ला ता०
सतो तो दिवस नेमला. त्याचे सैन्यांतील लोक ते दिवशीं अ- १४ नवंबर
गदीं भांगेनें उन्मत्त झाले असतां, व कत्तलच्या रात्री ज्या गोष्टी स० १७५१
त्यांच्या लोकांत घडल्या त्यांचें स्मरण होऊन त्यांस मोठा आवेश

जाला असतां, त्यांस किल्ल्याच्या भिंतीस जेथें भोंकें पडलीं होती तेथें हल्ला करा-
वयास त्यानें आणिलें; परंतु इकडे क्लैव साहेब ह्यानेंही तयारी केली होती. शत्रु
येतांच त्यानें त्यांवर हल्ला करून त्यांस अगदीं मागे हटविलें. जेथें त्यांची लढाई
झाली तेथें शत्रूकडील चारशें लोक मेले. ज्या लोकांनीं वेढा घातला होता,
ते दुसरे दिवशीं तिसरे प्रहरापासून मध्यरात्रपर्यंत मधून मधून
तोफा मारीतच होते. नंतर ते थांबले. तिसरे दिवशीं सकाळीं क्लैव ह्याचा
सूर्योदयी पहातात तों अर्काटच्या भोंवतीं जें येवढें मोठें सैन्य ज- जंय.
मलें होतें तें नाहीसें झालें.

नंतर लागलीच मद्रासेहून क्लैव साहेबास कांहीं कुमक घेउन पांढरली. ही कुमक येतांच तो शत्रूंचें सैन्य परत चाललें होतें, त्याचा पाठलाग करीत गेला; आणि अरणी म्हणून एक गांव आहे त्याजवळ राजा साहेबाचे सैन्यास गांठून त्यानें त्याचा अगदीं पराभव केला. ह्या प्रसंगी इंग्लिश लोकांस अरणी येथी- पुष्कळ फायदा झाला. फ्रेंचांनीं कवाईत शिकवून तयार केलेले ल लढाई. सहाशें काळे लोक आपलें लष्कर सोडून इंग्लिशांस घेउन मि- स० १७५१. ळाले, व शत्रूचा सर्व खजिनाही इंग्लिशांच्या हातीं सांपडला. नंतर क्लैव साहेब फोर्टसेंत देविद येथें परत आला. वाटेनें येतां कांजेवेरमये- येतां कांजेवेरम येथील किल्ला फ्रेंच रखवालदारांच्या ताब्यांत थील किल्ला होता तो त्यानें हस्तगत करून घेतला; ह्याप्रमाणें क्लैव साहेबाचा क्लैवधेनो.त्या- सर्व मनोरथ सिद्धीस गेला. त्रिचनापल्लीस जो वेढा घातला चा वेत सि- होता, तो उत्तरोत्तर कमी होत चालला. शत्रूची सामग्रीही ढीस जातो. संपत आली, व महंमद अल्ली, ह्यास करनाटकचा नवाब असें बहुतेक सर्वांनीं मान्य केलें.

परंतु ही गोष्ट झाल्यावर कांहीं दिवसपर्यंत इंग्लिश लोक, जसे ते पूर्वीं नि- करानें लडत होते, तसे लढेनातसे झाले. जसा त्यांनीं चांगल्या रीतीनें आरंभ केला होता, तसें त्यांनीं काम पुढें चालविलें नाहीं. ते आळशी होउन कशाची काळजी न बाळगतां स्वस्थ राहिले.

पुढें सुमारे तीन महिन्यांनीं राजा साहेब बरोबर मोठें सैन्य घेउन फोर्टसेंत- जार्ज किल्यावर आला. त्या सैन्यांत चारशें फ्रेंच लोक होते. क्लैव राजा साहे- साहेब त्यास लढाई देण्याकरितां बाहेर आला; परंतु राजासाहेब व मद्रासेवर चालून जा- लढाईची वाट न पहातां माघारा परतला. असें दिसतें की, तो, परंतु क्लै- तो क्लैव साहेबाचें नांव ऐकून भिडून पळाला. क्लैव साहेबाचें व समोर ये- शत्रूचा तसाच पाठलाग करून कौवेरपंक येथें त्यास गांठलें तांच मागे हटतो. आणि तेथें त्याचा पराभव करून पुष्कळ नाश केला. ही लढाई झाल्यावर राजासाहेबाच्या सैन्याची फुटाफूट झाली. त्या सै- न्यांतील फ्रेंच लोकांची टोळी पोंदेशरीस परत गेली. क्लैव साहेब फोर्टसेंतदेविद तेथेंही लढाई जिंकून परत येत असतां दुष्टी ह्याचा स्तंभ व शहर ह्यांजकडून आला. ते वेळेस त्यानें असा हुकूम केला की, हीं दोन्ही मोडून टाकावीं, कारण तो मोठा शाहाणा होता, म्हणून त्यास असें वाटलें असेल की ह्या लोकांस बाहेरला डामडौल फार आवडतो, तेव्हां हें पाहून त्यांच्या म- नांत फार भय उत्पन्न होईल.

कौवेरपंक येथें क्लैव सा- हेब त्याचा पराभव कर- तो. फेब्रुवारी स० १७५२

इकडे त्रिचनापल्लीस जो वेढा पडला होता तो तसाच होता. इंग्लिशांस ह्या प्रसंगी असें वाटूं लागलें कीं, त्रिचनापल्ली शत्रूच्या हातून पक्रेपर्णी सोडविली पाहिजे. ह्यांवरून इंग्लिश सरकारानें क्लैव त्रिचनापल्ली-साहेब ह्यास तिकडे पाठविण्याचा निश्चय केला; परंतु इकडे त्या-स कुमक पाठवितान. ता. वरील जो जुना मुख्य अधिकारी मेजर लारेन्स म्हणून इंग्लंदास १७ मार्च गेला होता, तो परत आला, तेव्हां अर्थातच मेजर लारेन्स ह्यास स. १७५२. क्लैव साहेबाच्या जाग्यावर नेमणें भाग पडलें. नंतर क्लैव साहेब ह्यास त्याच्या हाताखाली नेमून पाठविलें.

हे इंग्लिश लोक त्रिचनापल्लीस पोहोचल्यावर पाहतात तों मह- इंग्लिशांस मद अल्ली ह्यास नुकतीच म्हैसुराहून १४००० लोकांची व ६००० नवे लोक मराठे लोकांची कुमक मिळाली होती; आणि तंजावराहूनही सहाय मि- कांहीं लोक आले होते. च्छतात.

हें सैन्य जेव्हां जवळ येउन पोहोचलें, तेव्हां चंदा साहेबाकडील लोकांनी त्यांस सोडिलें, आणि फ्रेंच लोक जे त्याकडे होते ते सेरिंगहम फ्रेंच लोकांस म्हणून एक त्रिचनापल्लीजवळ मोठें बळकट देऊळ आहे तेथें मा- सेरिंगहम घारे गेले. त्या ठिकाणी इंग्लिशांनी व त्याच्या पक्षाकडील लो- येथें वेढा कांनी त्यांस वेढा घातला. पोंदेशरी येथें जे फ्रेंच लोक होते पडून ते ह- त्यांनी आपल्या लोकांस सोडविण्याविषयी पुष्कळ उपाय केले, व स्तगत हो- इंग्लिश लोकांच्या लष्करावर त्यांनी मोठ्या आवेशानें हल्ला तान. ता. ०३ केला, परंतु तें सर्व क्लैव साहेबाच्या मोठ्या निरंतर दक्षतेमुळें जून स० व्यर्थ गेलें. ते फ्रेंच लोक कांहीं दिवसपर्यंत मोठ्या धिड्याईनें ल- १७५२. दून शेवटी हस्तगत झाले.

चंदासाहेबास जेव्हां असें दिसून आलें कीं, आपणास सर्वांनी सोडून दिलें व आतां कोणाचा आश्रय राहिला नाही, तेव्हां तंजावराहून जें चंदासाहेबा- सैन्य इंग्लिशांकडे आलें होतें त्यावरील मुख्याच्या तो स्वाधीन चा खून ता. झाला. त्या सरदारानें चंदासाहेबास असें वचन दिलें होतें कीं, ११ जून स. तुला मी सुरक्षित ठेवीन; परंतु पुढें त्यानें आपलें वचन मोडून १७५२. चंदासाहेबाचें डोकें मारलें. चंदासाहेब ते वेळेस फार दीन दशेंत आला होता. इंग्लिशांकडील मुख्य सरदारांनी त्या सरदारास कांहीं चार सांगावया- च्या होत्या, परंतु तसें केलें नाहीं, ही गोष्ट फार वाईट झाली.

त्रिचनापल्ली येथें शेवटीं दोन वर्षेपर्यंत वारंवार लढाया होत त्रिचनापल्ली होत्या; तें शहर इंग्लिशांच्या स्वाधीन झालें. लारेन्स साहेब इंग्लिशांच्या कांहीं लोक त्याच्या संरक्षणार्थ ठेवून फोर्तसेंत देविद इकडे हातीं येते.

गेली. वाटेनें जातां जातां त्यानें जिजीचा किल्ला घेण्यास यत्न केला, परंतु वाहूर येथील त्यांत त्याचा पराभव होऊन तो हटला. तरी पुढें लवकरच बालढाई. स० हूर म्हणून एक जागा आहे त्याजवळ त्यास कांहीं फ्रेंचांचें सैन्य १७५२. भेटलें; त्या सैन्याचा त्यानें अगदीं पराभव करून टाकला.

इकडे क्लैव साहेबास कोव्हेलंग व चिंगलपट म्हणून मद्रासेजवळ दोन किल्ले कोव्हेलंग व आहेत ते घेण्याकरितां पाठविलें होते. त्याजबरोबर जे लोक चिंगलपट होते ते नुकतेच इंग्लंदांतून आलेले होते, व दुसरे कांहीं थोडेसे हे किल्ले क्लैव जुने लोकही होते. त्याच्या हाताखाली असे जरी लोक होते, तरी त्यानें त्या लोकांनिशीं आपलें काम बजाविलें. ह्या प्रसंगीं तर साहेब घेतो. त्याचा शिपाईपणा व हुशारी फारच दिसून आली. अगोदरच संपंवर व त्याची प्रकृति बिघडत चालली होती. म्हणून अक्टंबर, कांहीं दिवसपर्यंत त्याची प्रकृति नीट करण्याकरितां इंग्लंदास परत गेला. स० १७५२

क्लैव साहेबास हिंदुस्थानांत येऊन आठ वर्षे झाली होती. परंतु तो जेव्हां क्लैव साहेब येथें आला तेव्हां दक्षिण हिंदुस्थानांतील कारोमांडलच्या किना- इंग्लंदास प- न्यानजीकची स्थिति अगदीं निराळी होती. व पुढें जेव्हां परत रत जातो. गेला तेव्हां ती अगदीं निराळी झाली होती. ते वेळेस फ्रेंच स० १७५३ लोकांची सत्ता उत्तरोत्तर वाढत चालली होती, पण हल्लीं ती झपाट्यानें नाहीशी होत होती. ते वेळेस दुप्ली ह्याच्या मसलतीप्रमाणें सर्व गोष्टी सिद्धीस जात होत्या, पण हल्लीं त्या सर्व समूळ नाश पावल्या करणाटकांत होत्या. ते वेळेस इंग्लिश लोक केवळ व्यापाराच्या कामांत मात्र इंग्लिशांची गुंतले होते. ते कीर्द खतावण्या लिहीत असत व व्यापाराच्या स्थिति. मालाचा हिशेब राखीत असत; परंतु ह्या वेळेस त्या लोकांस कर नाटकांत स्वामित्व प्राप्त झालें होतें. ते लोक मोठ्या शौर्यानें युद्ध करीत व कसला जरी संकटसमय आला तरी धीर धरून राहत, तेणेंकरून असें दिसून येऊं लागलें होतें कीं, जी सत्ता त्यांना हळुहळू प्राप्त होत होती, तिचा उपभोग घेण्यास ते योग्य आहेत.

भाग ४.

ब्लकहोल. योग्य बक्षीस.

(इसवी सन १७५३ पासून १७५७ पर्यंत.)

लढाई धिमेपणानें चालते—फ्रेंच व इंग्लिश ह्यांच्या मध्ये तह—कैवसाहे-
बाचें परत येणें—घेरिया किल्ल्याचा नाश—सुराजउद्वला—तो कलकत्ता
घेतो—आंधारकोठडी—सूड उगविणाराचें येणें—कलकत्ता पुन्हा घेतात—
नवाबाचे सैन्याचा पराभव—नवाबाशीं तह—चंद्रनगर घेतात—सुराजउद्वला-
ची विरुद्ध वर्तणूक—त्याच्या विरुद्ध कट—मीरजाफर—ब्रिटिश लोक हे एका
मसलतीत गुंततात, व तिचा मोड उमीचंद करितो—त्याचा लोभ—त्यास उ-
लट फसवितात—इंग्लिश मुशिदाबादेकडे जातात—प्लासी येथील लढाई—
जय—इंग्लिश हे राजधानीस पोहोंचतात—मीरजाफरास नवाब करतात—
उमीचंदाचा शेवट—सुराजउद्वलाचा खून.

कैवसाहेब गेल्यानंतर ती लढाई तशीच सुरू होती. परंतु इंग्लिश व फ्रेंच हे
दोघेही झटून लढाई चालवीनातसे झाले. त्रिचनापल्ली हें शहर
इंग्लिशांच्या स्वाधीन होतें खरें, परंतु त्या शहराविषयी इंग्लिशांचे लढाई मंदा-
व मराठे वगैरे जे त्यांच्या पक्षांत होते त्यांचे वारंवार तंटे होऊं वते.
लागले. त्यांचा परिणाम असा झाला की, ते जे सर्व एकत्र होते
त्यांची फुटाफूट झाली; त्यांतील पुष्कळ राजे इंग्लिशांस सोडून फ्रेंचांस मिळाले.

पुढें थोडेच दिवसांनीं फ्रेंचलोकांशीं तह झाला. दुप्ली ह्यांनें जें सर्व केलें
होतें तें फ्रेंच सरकारास मान्य न होऊन त्यांनीं त्यास परत येण्या-
विषयी हुकूम पाठविला; दुप्ली हा स्वदेशास परत गेल्यावर त्याचे फ्रेंचाबरोबर
फार हाल होऊन व मोठी अप्रतिष्ठा होऊन तो सन १७६४ त तह. ता. ११
पारिस शहरामध्ये मरण पावला. फ्रेंच सरकारानें इंग्लिशांशीं जानेवारी
तह करण्याकरितां एक गोधू म्हणून पुरुष पाठविला होता. ते स० १७५५.
वेळेस इंग्लिश लोकांस अनुकूल असा तह ठरला. असें होण्याचें
कारण असें झालें कीं, इंग्लिश कामगारांस ते येथेंच होते म्हणून त्यांस उपयुक्त
गोष्टी कोणत्या हें चांगलें समजत होतें; आणि फ्रेंच लोकांचा हा सरदार तर
हिंदुस्थानांत नवीनच आला होता, व त्यास माहितीही चांगली नव्हती.

फ्रेंच आणि इंग्लिश ह्यांच्यामध्ये तह होऊन युरोपांतील व लढाई पुन्हा
हिंदुस्थानांतील परस्पर तंटे मोडले. परंतु इंग्लिश सरकारास सुरू होण्या-
असा पक्का सुमार दिसून आला कीं, पुनः लवकर लढाई उत्पन्न चा संभव.

त्रिनिश सर-
कार क्लैवसा-
हवास पुनः
हिंदुस्थानांत
पाठवितें. अ-
क्नवर स०
१७५५.

होईल. तेव्हां त्या सरकारच्या मनांत असें आलें कीं, आप-
ल्या स्वाधीन ज्या जागा हिंदुस्थानांत आहेत त्यांचें संरक्षण
होण्याकरितां लढाई सुरू होण्याच्या पूर्वी कांहीं बंदोबस्त केला
पाहिजे. ह्याकरितां धोक्याच्या प्रसंगास क्लैव साहेबच योग्य
आहे म्हणून त्यास हिंदुस्थानांत पाठवावें. हा निश्चय झाल्यावर
त्यांनीं त्यास फोर्टसेंत देविद येथील गवरनर नेमिलें.

तो हिंदुस्थानांत परत आल्यावर त्यानें प्रथमतः जे मराठी चांचे लोक पुष्क-
धेरियाचा
नाश. ता०
१३ फेब्रुवा-
री, स०
१७५६.

ळ वर्षेपर्यंत उपद्रव करीत होते, त्यांचा अगदीं नाश करून टाकि-
ला. त्या लोकांचा घेरिया म्हणून एक मुख्य किल्ला होता त्यावर
समुद्रांतून व जमिनीवरून हल्ला करून त्यानें तो घेतला. तो किल्ला
गेल्यानंतर ते लोक दुर्बळ होत चालले.

परंतु ह्या कामापेक्षां मोठमोठी कामें त्यास करावयाचीं होती. तो फोर्टसेंत
इंग्लिश लो-
कांची बंगा-
स्थांत हेलना
झाली तीव-
दल खबर.

कामापेक्षां मोठमोठी कामें त्यास करावयाचीं होती. तो फोर्टसेंत
देविद एथें येऊन पोहोचल्यावर लागलीच त्यास एक फार वाई-
ट बातमी समजली. त्यानें असें ऐकिलें कीं, बंगाल्यांत नवावानें
कलकत्ता शहर हस्तगत करून जे इंग्लिश लोक सांपडले; त्यांचा
त्यानें हाल करून वध केला. येणेंकरून इंग्लिशांच्या नांवास
मोठा कलंक लागला; त्यामुळें दक्षिण हिंदुस्थानांतील जे त्यांचे
स्वदेशीय होते त्यांचें चित्त तो सूड उगवण्याकडे लागलें.

हिंदुस्थानाच्या ईशान्य दिशेस जे बंगाला, ओरीसा, बहार म्हणून प्रांत आ-
हेत तेथें पुष्कळ दिवसपर्यंत अलिबर्दाखान म्हणून मोठा प्रबळ
अलिबर्दा
खान.

हिंदुस्थानाच्या ईशान्य दिशेस जे बंगाला, ओरीसा, बहार म्हणून प्रांत आ-
हेत तेथें पुष्कळ दिवसपर्यंत अलिबर्दाखान म्हणून मोठा प्रबळ
राजा राज्य करीत होता. तो अलिबर्दाखान इतर नवाबांप्रमाणे
व राजांप्रमाणे दिल्लीच्या बादशाहाच्या अमलाखालीं पूर्वी होता;
परंतु पुढें तो स्वतंत्र झाला होता. स्वतंत्र असें त्यास नांव मात्र
मिळालें नव्हतें. तो इसवी सन १७५६ नांत मरण पावला.

त्याच्या पाठीमागून त्याचा नातू सुराजउद्दवला म्हणून होता तो राज्य करूं
लागला. तो मूर्ख व स्वभावानें क्रूर व आपलपोक्या असा होता.
सुराज उद्द-
वला.

त्याच्या पाठीमागून त्याचा नातू सुराजउद्दवला म्हणून होता तो राज्य करूं
लागला. तो मूर्ख व स्वभावानें क्रूर व आपलपोक्या असा होता.
सुराजउद्दवला इंग्लिशांचा पूर्वीपासूनच नेहमीं फार द्वेष करीत
असे. तो द्वेष तो राज्यावर बसल्यानंतर लागलाच प्रसिद्धीस आला.
कलकत्ता येथें जे इंग्लिश व्यापारी लोक होते त्यांनीं असा वि-
चार केला कीं, आपणाजवळच फ्रेंचांची एक वसाहत आहे, व फ्रेंचांशीं लढाई
सुरू होण्याचा समय जवळच आला आहे, ह्याकरितां आपण बंदोबस्त केला
पाहिजे; म्हणून ते लोक कलकत्ता येथील किल्याची दागदुजी करूं लागले. हें

पाहून सुराजउद्वला ह्यास फार राग आला. त्यानें तें काम बंद करण्याविषयी हुकूम केला; परंतु तो त्यांनीं मानला नाही. त्या कारणानें व त्याचा कोणी संबंधी पळून कलकत्यास गेला होता, त्यास त्यांनीं देण्याचें मान्य केलें नाहीं. म्हणून ह्या दोहों कारणांनीं अत्यंत क्रोधायमान होउन त्यानें आपलें सैन्य जंमा केलें; आणि तो इंग्लिशांवर चालून आला. इंग्लिशांचा कलकत्ता येथील किल्ला चांगला तयार झाला नव्हता; त्याच्या भिती जुन्या झाल्या होत्या, व त्याजवर संरक्षणार्थ लोक थोडे असून त्यांचीं हत्यारं वगैरे चांगलीं नव्हतीं. अशी जरी स्थिति होती तरी, इंग्लिशांनीं त्या किल्याचें संरक्षण तीन दिवसपर्यंत केलें. परंतु पुढें त्यांस असें दिसून आलें कीं शत्रु फार प्रबळ आहे, त्याच्या पुढें आपलें कांहीं चालणार नाही. ज्या वेळेस किल्ल्यावर हल्ला होण्याची वेळ जवळ आली, त्या वेळेस त्यांचें अगदीं घैर्य सुटलें. गवरनर व त्यांचा जो मुख्य होता तो व दुसरे पुष्कळ लोक पळून गेले, आणि तेथील नदींत जाउन जाहाजावर बसून त्यांनीं आपला प्राण वांचविला.

परंतु १९० लोक त्या किल्यांत राहिले होते, त्यांनीं हालवेल साहेब म्हणून एक त्यांमध्ये होता त्यास मुख्य केलें. नंतर चवथे दिवशीं तो कलकत्यास किष्ठा नवाबानें घेतला, तेव्हां लागलेच त्याचे शिपाई लोक आंत वेढा घालून शिरले, नवाबही लागलाच तेथें आला. आणि त्यानें त्या सर्व नवाब तो किल्यांतील सांपडलेल्या लोकांस पुढें आणून त्यांस खजिना कोठें घेतो. ता २० आहे म्हणून विचारिलें. त्यास असें वाटत होतें कीं, इंग्लिशांचा जून स० खजिना किल्ल्यांतच आहे. त्यानें इंग्लिश कैदी लोकांस चांग- १७५६. त्या रीतीनें वागवून त्यांस असें वचन दिलें कीं, तुमच्या जिवास धक्का लागणार नाही. असें झाल्यावर त्यानें त्या कैदी लोकांस ज्या शिपायांच्या पाहाण्यांत दिलें त्या शिपायांनीं त्यांस एकीकडे नेउन त्या किल्यांतील एका आंध्या कोठडींत नेउन ठेविलें. ते सुमारें १४६ होते व ती खोली औरसचौरस २० फुटांची होती. इंग्लिश लोकांनीं असें जेव्हां पाहिलें तेव्हां हे आपणास येथें कोंडून मारतील अशी शंका त्यांस आली नाही; कारण त्यांस तुमच्या जिवास धक्का लागणार नाही; असें नवाबानें वचन दिलें होतें; परंतु त्यांची ही भ्रांति लवकरच दूर झाली. त्या शिपायांनीं त्या सर्व कैदी लोकांस त्या खोलींत खचून भरून खोलीचें दार बंद करून कुळूप लाविलें.

त्या कैदी लोकांस ती सारी रात्र तेथेंच काढावयाची होती. आंतील सर्व लोक अत्यंत भयभीत होउन त्यांचीं तोंडे सुकून गेलीं. त्यांनीं आपली तेथून

सुटका होण्याचा कोणताही उपाय ठेविला नाही. पाळीपाळीने त्यांनी तडफड करून त्या पाहारेकरी लोकांची काकळूत केली; व ते मोठ्याने आरडू लागले; त्यांनी रखवालदारांस कांहीं लांचही देऊं केली; परंतु ते सर्व व्यर्थ गेलें. ते रडत आरडत, तिकडे त्या रखवालदार लोकांनी कांहींच लक्ष दिलें नाहीं, उलटे हातांत दिवे धरून त्यांस पहाण्याकरितां व ते अशा दुःखांत असतां त्यांचा उपहास करण्याकरितां ते खिडकीच्या गजांशीं येत; तेव्हां त्या कैदी लोकांनीं विनंती केली कीं, आमची नवावास ही दशा सांगावी. तेव्हां त्या शिपायांनीं उत्तर दिलें कीं, नवाव साहेब निजले आहेत, तर त्यांची झोंप मोडली असतां ते आम्हास रागें भरतील. भर उन्हाळा असल्यामुळें गरमी अतिशयित होऊन त्यांस फारच तहान लागली. म्हणून त्यांनीं पाणी मागितलें; तेव्हां शिपायांनीं थोडेंसें पाणी आणून दिलें. परंतु पाण्याचे भांड्याशीं हिसकाहिसक केल्यामुळें त्यांतील पाणी सांडून गेलें. नंतर ते शिपाई अधिक पाणी आणीनातसे झाले.

जसजशी रात्र अधिक होत चालली, तसतसे त्यांचे हाल अधिक होत चा-
 आंधारको- लले. ते नानाप्रकारें विनवणी करीत, शपथा वाहात, प्रार्थना
 ठडी. ना० करीत, त्या ओरडण्याच्या नादानें ती सर्व खोली भरून गेली. ते
 २० जून एकमेकांस तुडवीत व निराश होऊन एकमेकांशीं भांडत; परंतु
 स० १७५६ ह्या गोष्टी हळूहळू बंद झाल्या. शेवटीं उष्णतेनें व तृषेनें अत्यंत
 व्याकूळ होऊन व अत्यंत निराश होऊन त्या खोलींत प्राण सो-
 डावा म्हणून ते पडले. सकाळीं जेव्हां खोलीचें दार उघडलें, तेव्हां त्यांत
 तेवीस असामी मात्र जिवंत राहिले होते. त्यांस हात पाय हालविण्याची दे-
 खील शक्ति राहिली नव्हती.

हे जें मोठें घोर कृत्य झालें, त्याविषयीं नवावास कांहींच माहिती नव्हती.
 नवाव आप- परंतु तें त्यास समजलें तेव्हां त्याच्या मनास त्या मेलेल्या माण-
 ल्या राज- सांविषयीं कांहींच वाटलें नाहीं, व ज्या लोकांनीं हे कृत्य केलें,
 भानांस ज- त्या लोकांस तो रागें भरला नाहीं. पुढें लवकरच तो नवाव
 यज्यकार करीत परत आपल्या राजधानीस जयजयकार करीत व आपण जो जय मि-
 जातो. लळविला त्याची मोठी वढाई करीत परत आला.

परंतु त्याचा सूड पुढें इंग्लिशांनीं लवकरच उगविला. हीं जीं त्यानें वाईट
 कृत्यें केलीं, त्यांची बातमी पूर्वीच मद्रासेस लागली होती. तेथें तत्काल एक सैन्य
 सूड उगवि- तयार होऊन अडमिरल ब्राटसन ह्याच्या जहाजांत अक्टोबर महि-
 णाराचें येणें. न्याच्या सोळाव्या तारखेस रवाना झालें. त्या सैन्यावर मुख्य केंद्र
 साहेब ह्यास नेमिलें होतें. हे सैन्य मोठ्या त्वरेनें जात होतें; परंतु वारा प्रतिकूळ
 लागला म्हणून बंगाल्यास जाण्यास त्यास सुमारें अडीच महिने लागले.

कैव साहेब बंगाल्यास घेउन पोहोंचतांच पुढें चालू झाला. त्यानें वाटेंत पुष्कळ किल्ले घेउन नवाबाच्या सैन्यास हटविलें. पुढें लवकरच पुनः कलकत्ता घेउन हुगळी येथील किल्ला व शहर हीं त्यानें हस्तगत केलीं. सुराजउद्दवला ह्यास हें कळल्यावर तो पूर्वीपेक्षां मोठें सैन्य घेउन त्याजबरोबर लढाई करण्यास आला, परंतु कैव साहेब ह्यानें ह्याही सैन्याचा पराभव करून त्यास हटवून लाविलें. ह्या लढाईंत नवाबाचा फार नाश झाला.

ही त्यांचीं कृत्यें पाहून नवाब अत्यंत भयभीत झालीं, आणि तह करण्याविषयी विनंती करूं लागला. कैव साहेबास असें कारणें वरें वाटलें नाहीं तरी, नवाबाचें म्हणणें त्यास मान्य करावें लागलें; कारण इंग्लंडांत व फ्रान्सांत त्या वेळेस लढाई सुरू झाली होती. त्या वेळेस जर तो नवाबाशीं लढता तर फ्रेंच लोकांस इंग्लिशांवर हल्ला करण्यास फार सोपें गेलें असतें. तेव्हां कैव साहेबास असें वाटलें कीं, एकट्या फ्रेंचांकडेसच लक्ष असलें म्हणजे, फ्रेंच लोकांस आपणावर हल्ला करण्यास तितकें सोपें जाणार नाहीं. ह्यावरून इंग्लिशांचाच नवाबाचा तह झाला. त्या तहांत बंगाल्यांत जीं इंग्लिशांचीं ठाणीं होती तीं त्यांस परत मिळालीं व नवाबाच्या राज्यांत इंग्लिशांच्या मालावर कर घेत असत तो माफ झाला आणि कलकत्ता येथील किल्याचा बंदोबस्त करण्यास परवानगी मिळाली.

नंतर कैवसाहेब फ्रेंचांविषयी विचार करूं लागला. कलकत्याच्या नजीक उत्तरेस चंद्रनगर म्हणून एक शहर आहे, तेथें फ्रेंच लोकांची एक मोठी वसाहत होती. कैवसाहेबांनें तिजवर हल्ला करण्याचा निश्चय केला. ह्या कृत्याकरितां त्यानें नवाबास परवानगी विचारली. नवाबांनें पुष्कळ मार्गें पुढें पाहून सरशेवटीं परवानगी दिली. नंतर इंग्लिशांचीं जहाजें व सैन्य नदीतून त्या शहरापाशीं गेल्यावर त्यांच्याशीं फ्रेंचांनीं मोठ्या निकरानें युद्ध केलें तरी तें शहर लवकरच इंग्लिशांच्या हस्तगत झालें.

इंग्लिशांस हा जय प्राप्त झाला, तेणेंकरून ते पूर्वीपेक्षां फार हें पाहून नवाबास फार वाईट वाटलें. त्यास असें वाटूं लागलें कीं, इंग्लिश लोक तुवीनच आपल्या पक्षास मिळाले आहेत; ह्यांपासून आपणास फार भय उत्पन्न होईल, व जोंपर्यंत हे आपल्या देशांत आहेत; तोंपर्यंत आपलें काय होईल ह्याचा भंवरसा नाहीं; म्हणून चांगली एखादी संधी पाहून इंग्लिशांशीं जो

त्यानें वाटेंत कैव साहेब पुनः कलकत्ता घेतो. ता० २ जानेवारी स० १७५७.

नवाब तह करावयास इच्छितो. तह ता० ९ फेब्रुवारी स० १७५७

चंद्रनगरावर हल्ला. ता० २३ मार्च स० १७५७.

प्रवळ झाले. नवाबाची रागीटपणाची व विसंगतपणाची वागणूक.

आपण तह केला आहे तो मोडून टाकून त्यांपासून वेगळें व्हावें, असें त्यास वाटूं लागलें, तेणेंकरून त्याच्या वर्तणुकींत फार अंतर पडूं लागलें. एके दिवशीं त्यानें इंग्लिशांशीं मोठें सख्य दाखवावें, एके दिवशीं दक्षिण हिंदुस्थानांत फ्रेंच लोकांचा सरदार असे, त्यास इंग्लिशांशीं लढण्याकरितां सहाय्य होण्याविषयीं विनंती करावी; एके दिवशीं क्लैवसाहेबाच्या पत्राचा मोठा तिरस्कार करावा व एके दिवशीं त्या पत्राचे मोठ्या अर्जवानें जबाब लिहावे; तेथें वाटसाहेब म्हणून रेसिदेंत होता त्यास एखादे वेळेस असें भय घालावें कीं, मी पुष्कळ हाल करून तुला ठार मारीन, व एखादे वेळेस मोठ्या आदरसत्कारानें त्यास दरबारांत आणून त्याची मोठी मानमान्यता करावी. ह्या प्रकारचें त्याचें विरुद्धाचरण पाहून, व तो आपल्या प्रजेस वारंवार

फार त्रास देई, तेणेंकरून, सर्व लोकांस त्याचा इतका त्रास आला नवाबाविरुद्ध बेत. त्याचे कांहीं मुख्य अधिकारी होते त्यांनीं कट केला आणि त्यास पदच्युत करण्याचा व त्याचे जागीं त्याचा मीरजाफर म्हणून सेनाधिपति होता तो बसविण्याचा बेत केला. हा बेत क्लैवसाहेबास व कलकत्ता येथील कौन्सलदारास समजला. कौन्सलदारांच्या मनांत त्रिंतिश लोका हे एका हेवानें त्यांचें भय कमी करून त्यांस चार गोष्टी सांगून मीरजाफर ह्यास साहाय्य करण्यास व त्याच्याशीं पत्रव्यवहार चालू करण्यास त्यांचें मन वळविलें. ह्याप्रमाणें त्या कटांत इंग्लिशलोक शिरल्यावर तो सुरळीत चालला होता; परंतु तो कट सिद्धीस नेण्याचे दिवस जेव्हां जवळ आले, तेव्हां उमीचंद म्हणून एक मोठा वजनदार व्यापारी होता; त्याच्या योगानें तो बहुतेक मोडला.

उमीचंद पहिल्यापासून ह्या कटांत मिलाफी होता, परंतु इकडे नवाबाचा उमीचंद. पूर्ण भरंवसा त्याजवर होता, म्हणून त्यानें असें मनांत आणिलें कीं ह्या संधीस आपण आपलें कांहींतरी हित करून घ्यावें. तो स्वभावानें फार लोभी होता. त्यास असें वाटलें कीं, ह्या वेळेस आपणास पुष्कळ पैसा मिळत्याचा लोभितां येईल; नंतर त्यानें क्लैव साहेबास असें कळविलें कीं, हा भीषणा व बेत गुप्त राखण्यास जर मला तीस लक्ष रुपये देण्यावद्दल खत विश्वास घालिहून बाल तर मी नवाबास हें सांगणार नाही. नाही तर मी तकीपणा. त्याच्या कानावर घालीन.

हें पाहून कलकत्त्यांतील कौन्सलदारांचें धैर्य खचलें. परंतु क्लैव साहेबानें त्यास लबाडी करून ठकविण्याचा बेत केला. त्यानें कौन्सलदारां-

कडून दोन करारनामे तयार करविले; एक जो खरा करारनामा क्लैवसाहेब होता, तो पांड्या कागदावर लिहविला होता, व त्यांत उमीचं- त्यास उलटें दाचें नांव कोठेंही दाखल केलें नव्हतें, व दुसरा जो खोटा तयार फसवितो. करविला होता, तो तांबड्या कागदावर लिहविला होता, व त्यांत जें उमीचंदास बक्षीस द्यावयाचें तें देऊं म्हणून वचन दिलें होतें. त्या करारना- म्यावर सर्व कौन्सलदारांनी सहा केल्या, परंतु अदमिरल वॉतसन ह्यानें मात्र सही केली नाहीं. त्यानें सांगितलें कीं, मी ह्या कामांत अगदीं पडणार नाहीं. परंतु क्लैवसाहेबानें असा निश्चय केला कीं, कसेंही करून हा बेत सिद्धीस न्यावा. त्यानें लबाडीनें त्या करारनाम्यावर अदमिरल वॉतसनची खोटी सही घालून तांबडा करारनामा उमीचंदास दाखविला. तेव्हां तो पाहून त्यास मोठा आनंद झाला. ह्या प्रकारें उमीचंदाचें तोंड बंद झालें.

क्लैवसाहेबानें नवाब ह्यास स्नेहाच्या रीतीनें असें लिहून पाठविलें कीं, तुम- च्या मनांत आम्हांविषयीं कांहीं शंका आली आहे असें दिसतें. तर तुम्ही ती मनांत अगदीं आपूं नये; परंतु वॉतसन साहेब ह्यास क्लैवसाहेब लिहून पाठविलें कीं, जलदी करून बंड उठविण्याची तयारी क- मुरशिदाबा- रावी. मीरजाफर हा अनुकूल होण्यास कांकू करूं लागला, देवर जातो. तेणेंकरून क्लैव साहेबास फार त्रास पडला. त्यानें असा निश्चय केला कीं; एकदम कामास लागून बेत सिद्धीस न्यावयाचा, तो ठेवायाचा नाहीं.

त्यानें सुराजउद्दवला ह्यास लिहून पाठविलें कीं, तुम्ही फ्रेंचांपाशीं साहाय्य मागत होतां हें मोठें विश्वासघाताचें काम केलें, ह्याकरितां आम्ही तुमच्या रा- जधानीस येण्याकरितां निघालों आहों; आम्ही तेथें आलों म्हणजे तुमच्या दरबारांतील मुख्य लोकांच्या कानावर हें घालूं व ते नवाब लडा- काय म्हणतात तें पाहूं. हें लिहिण्याचा अभिप्राय वस्तुतः लढाई ईची तयारी करण्याचा होता. नवाबासही तोच अभिप्राय वाटून त्यानें आप- करितो. लें सैन्य जमा करून इंग्लिशंबरोबर लढाई करण्याकरितां त्यांज- वर चालून जाण्याचा निश्चय केला.

इकडे क्लैवसाहेब चंद्रनगराहून निघाला. त्याजवळ दोन हजार इंग्लिश लोक व तीन हजार काळे लोक इतके मात्र होते. त्यांजबरोबर आठ तोफा होत्या. हें सैन्य इतकें लहान होतें तरी त्यांतील लोक क्लैव साहे- आवेशाचे असून त्यांस पक्की खातरी होती कीं, आपणास यश वाचें सैन्य. मिळेल. परंतु क्लैवसाहेब जेव्हां शत्रूच्या फौजेच्या जवळ आला, तेव्हां त्याच्यानें एकदम त्यांवर हल्ला करवेना. मीरजाफर ह्याविषयीं त्याला कांहीं आलीकडे वर्तमान समजलें नव्हतें. त्या प्रसंगीं क्लैवसाहेब मोठ्या अड-

चर्णांत सांपडला होता. त्याजवळ फौज फार थोडी होती, व भोंवतालचे सर्व प्रदेशांतील लोक प्रतिकूळ होते, व शत्रूंचें सैन्यही फार मोठें होतें. त्यास ह्या प्रसंगां असें वाटलें की, आतां जर शत्रूंचा पराभव आपल्या हातून झाला नाही,

तर इंग्लिश लोकांचा अमल बंगाल्यांतून नाहीसा होईल इतकेंच लढाईतील होणार नाही, तर सर्व हिंदुस्थानांत कोठेंही तो राहणार नाही.

मुख्य अशि- तो एका नदीजवळ लष्करासुद्धां उतरला होता. त्यास असें वाटलें
कात्यांची की नदी उतरून पलीकडे गेलों तर पुन्हा माघारें येण्याची अड-
सभा. चण पडेल. म्हणून त्यानें आपल्या सैन्यांतील मुख्य अधिकाऱ्यांची

सभा भरवून त्यांस मसलत विचारली की, आपण ही नदी उतरून जाऊन युद्ध करावें अथवा येथें राहवें ?

क्लैव साहेबाचें व दुसरे बहुतेक असामींचें असें मत पडलें की, लागलेंच जाऊन लढाई करूं नये. सभा उठल्यावर क्लैवसाहेबानें तेथील एका आंबराईत जाऊन एक तासभर स्वस्थपणें ह्याविषयी विचार केला. तेव्हां त्यानें असा निश्चय केला की, जें होईल तें होवो, शत्रूस लढाई दिल्यावांचून क्षणभरही राहूं नये. नंतर तो आपल्या लष्करांत परत आला, आणि आपल्या लोकांस त्यानें असा हुकूम केला की, उद्यां सकाळीं शत्रूवर जाण्यास सिद्ध असावें.

शत्रूंचें सैन्य प्लासी म्हणून एक खेडें आहे, तेथें उतरलें होतें. क्लैवसाहेब ह्याचेंही सैन्य त्या ठिकाणाजवळ एका दिवसांत येऊन दाखल झालें. क्लैवसाहेब ह्याच्या प्रतिपक्षांकडील फौज फार मोठी होती; लष्कराचा त्यांत किमानपक्ष ५०,००० तरी लोक होते. त्या लोकांपैकी सुकाम. १५,००० घोडेस्वार होते. ५० तोफा होत्या व त्या तोफांवर एक फ्रेंच सरदार मुख्य होता.

क्लैवसाहेब ह्यानें आपलें सैन्य घेऊन शत्रूच्या फौजेपासून एका कोंसांवर एका आंबराईत तळ दिला. इंग्लिशांचे लष्करांत शत्रूच्या फौजेकडून शिंगे, तुताऱ्या वगैरे बाद्यांचा शब्द ऐकूं येई, व त्यांच्या सैन्यांत हजारां लोक जमले होते त्यांचा कलकलाट दुरून कानी पडे.

दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदयीं युद्धास आरंभ झाला. प्रथमतः नवाबानें तोफांची सुरुवात केली. इंग्लिश लोक ज्या आंबराईत उतरले होते, तिच्या भोंवतालीं मातीची उंच दरड होती, तिच्या योगानें त्यांचा पुष्कळ बचाव झाला. इंग्लिशांपाशी थोड्या तोफा होत्या तरी जेव्हां त्यांनीं लढाई. २३ त्या तोफा मारण्यास आरंभ केला, तेव्हां त्या ते मोठ्या नेमानें जून १७५७. मारीत, तेंणकरून नवाबाच्या सैन्यांतील लोकांचा फार नाश झाला. ह्याप्रमाणें दोन प्रहर दिवस येई तोंपर्यंत चाललें होतें.

नंतर मोठी पावसाची सर पडू लागली. तेणेकरून नवाबाच्या सैन्यांतील दाख-
गोळा वगैरे सामान खराब झालें. तेव्हां त्याच्या सैन्यांतील तोफांचा भडि-
मार कमी झाला. पुढें त्याच्या घोडेस्वारांनीं हल्ला केला; परंतु इंग्लिशांनीं ने-
मानें थोड्याशा तोफा मारून त्यांस हटविलें.

पाऊस थांबल्यावर पुढें तीन वाजत तोंपर्यंत तोफा सुटतच होत्या. तीन
वाजती इंग्लिशांस अशी बातमी लागली कीं, शत्रु परत जाऊं लागले. ही
बातमी ऐकून त्यांस फार आनंद झाला; व तेणेकरून त्यांस उत्तेजन आलें.
नवाबाच्या सैन्यांत त्याच्या मुख्य सरदारांपैकी एक सरदार तोफेचा गोळा ला-
गून मरण पावला होता. तेणेकरून नवाब फार भयभीत झाला व त्यास त्याच्या
कारभार्यांनीं लबाडी करून जी मसलत सांगितली, तीस त्यानें रुकार दिला,
आणि माघारें फिरण्याविषयी हुकूम दिला. नवाबाचें सैन्य कांहीं वेळपर्यंत
व्यवस्थेनें परत जात होतें, परंतु क्लैवसाहेबानें त्या आंबराईतून पुढें येऊन फ्रेंच
लोक ज्या एका लहानशा तलावावर होते तो घेतला; तेणेकरून क्लैवसाहेबास
तोफा मारण्यास चांगली मान्याची जागा सांपडली. नंतर क्लैवसाहेब तसाच
झपाट्यानें पुढें आला आणि शत्रु ज्या छावणींत परत जात होते तीवर त्यानें
हल्ला केला. त्या छावणीसभोंवता खंदक खणिला होता. तेव्हां नवाबाच्या
सैन्याचा मोड होऊन अगदीं दाणादाण झाली; आणि त्या सैन्यांत हजारां अ-
डाणी लोक होते ते पराभूत होऊन पळून गेले.

ह्याप्रमाणें क्लैवसाहेबास जय प्राप्त झाला. नंतर त्यानें तीन कौसपर्यंत शत्रूंचा
पाठलाग केला; आणि तेथें मुकामाकरितां तळ दिला. पुढें लवकरच मीरजाफर
त्यास भेटाय्यास आला, तो क्लैवसाहेबास जय मिळाला हें ऐकून मोठा आनंदी
होऊन त्याकडे आला होता. परंतु मीरजाफरास अशी शंका वाटत होती कीं, क्लै-
वसाहेब आपलें आगतस्नागत चांगल्या रीतीनें करणार नाही; कारण त्या लडा-
ईत त्यानें अगदींच साहाय्य केलें नव्हतें. तो उदासीन राहून कोणत्याही पक्षास
मिळाला नव्हता. असें असतां क्लैवसाहेबास जेव्हां मीरजाफर भेटाय्यास गेला,
तेव्हां तो तंबूबाहेर सामोरा आला; व त्याचा मोठा आदरसत्कार करून त्यानें ब-
हार, ओरिसा आणि बंगाला, ह्या देशांचा नवाब ह्या नात्यानें त्यास मान दिला.

नंतर दोघे मिळून मुरशिदाबादेस गेले. मुरशिदाबाद ही
पूर्वीच्या नवाबाची राजधानी होती. तेथें त्या नवाबाचा ख-
जिना होता. क्लैवसाहेब व मीरजाफर हे दोघे तो खजिना
जप्त करण्याकरितां व द्वेषील लोकांशीं स्नेह राखण्याकरितां गेले
होते. तेथें गेल्यावर क्लैवसाहेबानें मोठा समारंभ करून हजारां
लोकांमध्ये मीरजाफरास आपल्या हातानें तक्तावर बसविलें.

क्लैव मुरशिदा-
बादेस येऊन
नव्या राजास
अधिकारावर
बसवितो. ता०
२९ जून स०
१७५७.

पुढें लागलेंच, ह्या राजक्रांतींत ज्या मुख्य मुख्य लोकांचें आंम होंतें, त्यांची एका श्रीमंत व वजनदार हिंदुगृहस्थाच्या घरीं सभा भरून त्या सभेंत इंग्लिशांचा व त्यांचा तहनामा ठरला होता तो त्यांनीं वाचला; आणि इंग्लिशांस काय बक्षीस द्यावें ह्याचाही विचार केला.

नवाबाच्या खजिन्यांत जितका पैसा सांपडेल असें इंग्लिशांस वाटत होंतें, तितका सांपडला नाही, म्हणून मीरजाफरानें, तुम्हांस जें पैसा शेंवटचे व- द्यावयाचा त्यांतील निमे रुपये मी आतांच देतो व बाकीच्या दोवस्त. रुपयांची फेड तीन वर्षांत करीन, असा त्यांच्याशीं करार केला आणि त्यांच्या कामगार लोकांसही मोठमोठ्या देणग्या दिल्या. त्या उभयतांच्यामध्ये आणखी असा ठराव झाला कीं, जे पूर्वीं इंग्लिशांचे हक्क होते ते त्यांजकडे असावे, कलकत्याचे दक्षिणेस काल्पीपर्यंत सर्व प्रदेशाची जमींदारी त्यांच्याकडे असावी, व नवाबाच्या राज्यांत इंग्लिशांच्या मालावर जकात घेऊं नये, व पुनः फ्रेंच लोकांस तेथें राहूं देऊं नये.

मीरजाफर ह्यास गादीवर बसविल्यानंतर मुख्य मुख्य लोकांची जी सभा भरली म्हणून वर सांगितलें त्या सभेस उमीचंदही होता. त्यास उमीचंदाचा पक्कें वाटत होंतें कीं, आपणांस जें पुष्कळ द्रव्य देऊं केलें आहे शेंवट. तें आतां मिळेल. परंतु त्यानें तेथें करारनामा वाचतांना जेव्हां ऐकला, तेव्हां त्यास फार नवल वाटलें; कारण कीं, ज्या पूर्वींच्या करारनाम्याची त्यानें आपणापाशीं नकल ठेविली होती, तो करारनामा अगदीं निराळा होता. करारनामा वाचल्यानंतर उमीचंदास असें सांगितलें कीं, तांबड्या कागदावर जो तुला करारनामा लिहून दिला आहे तो लवाडीचा आहे, म्हणून तुला कांहीं मिळणार नाही. असें ऐकतांच उमीचंद अत्यंत दुःखानें व्याकूल होऊन त्यास हात पाय हालविण्याची देखील शक्ति राहिली नाही. जेव्हां तो शुद्धीवर आला, तेव्हां असें दिसून आलें कीं, त्याची निराशा झाल्यामुळे त्यांच्या बुद्धीस अंध झाला. पुढें तो मरे तोंपर्यंत तसाच आंतिष्ठ होता. उमीचंद पुढें थोड्या दिवसांनीं मरण पावला; त्याच्या मरणापासून लोकांस दुःख वाटलें नाही, व तो मेला म्हणून कोणी त्याच्या नांवाकरितां कांहीं समारंभही केला नाही.

वर ज्या गोष्टीचें वर्णन केलें आहे त्या गोष्टींत दुसरा एक पुरुष मुख्य होता, त्याच्या मरणाविषयीं सांगावयाचें आहे. तो सुराजउद्दवला. त्यानें सुराजउद्दव- प्लासी येथें आपल्या सैन्यास परत फिरण्याविषयीं हुकूम दिला. ला ह्याचा आणि लागलाच आपण तेथून पळून जाऊन मुरशिदाबाद येथील पळ. आपल्या वाड्यांत आला. परंतु जेव्हां त्यास असें कळलें कीं,

मीरजाफर आणि क्लैवसाहेब हे मुरशिदाबादेत शिरले आहेत, तेव्हां तो वेष पालतून फक्त दोन चाकरांसहवर्तमान रात्री आपल्या राजधानीतून बाहेर चालता झाला. परंतु तो पळून जात असतां कोणा एका मनुष्यानें त्यास ओळखिलें. त्या मनुष्यास सुराजउद्दवला त्यास पकड्यानें फार त्रास दिला होता. त्यानें सुराजउद्दवला ह्यास धरून उतात. कैद करून मीरजाफराजवळ आणिलें. मीरजाफर ह्याचे मनांत त्याचा जीव ध्यावयाचा नव्हता. परंतु मीरन म्हणून त्याचा एक क्रूर पुत्र होता त्याच्या सांगण्यावरून सुराजउद्दवला ह्यास त्यानें त्याच्या स्वाधीन केलें.

नंतर मीरन ह्यानें दोन प्रहर रात्रीं सर्वत्र सामसूम झाल्यावर मीरन त्यास त्या वाड्याच्या एका दूरच्या कोपऱ्यांत त्यास नेऊन निर्दयपणानें ठार मारतो.
• त्याचा जीव घेतला. स. १७५७.

मीरजाफर व क्लैवसाहेब ह्यांचे सर्व गोष्टीविषयी ठराव झाल्यावर क्लैवसाहेब आपलें लहानसें सैन्य घेऊन कलकत्त्यास परत गेला. त्यानें जातांना शंभर जहाजे भरून खजिना नेला. तो गेला तेव्हां मोठा इंग्लिश जयजयकार केला होता. त्याच्या आरमारांतील होड्यांत निशाणें यजयकार उडत आहेत व वाजा वाजत आहे, अशा थाटानें ते हुगळी नदीतून करीत कलकत्त्यास परतून गेले. त्याच नदीवर एक वर्षापूर्वी जेव्हां माजी नवाब यजयकार करीत कलकत्त्याहून गेला, तेव्हां फारच निराळ्या तऱ्हेचा समांरंभ दृष्टीस पडला होता.

चवथा भाग समाप्त.

भाग पांचवा.

इंग्लिशानीं करनाटक घेतलें ह्याविषयीं व बंगाला येथें
मीरजाफर ह्यानें विश्वासघात केला त्याविषयीं वर्णन.

इसवी सन १७५६ पासून सन १७६० पर्यंत.

करनाटक प्रांतीं कांहीं वेळपर्यंत शांतता—शत्रुत्वाचा पुनः उद्भव—तिण-
वल्ली व नेलूर येथें स्वार पाठवितात—त्रिचनापल्लीवर फ्रेंच लोक हल्ला करतात—
कपतान कालियंद हा तिचें संरक्षण करितो—फ्रेंच लोकांचें सैन्य येउन पोहों-
चतें—लाली व त्याचा स्वभाव—फोर्त सेंट देविद ह्यावर हल्ला—बुसी ह्यास
परत बोलावितात—लाली तंजावरावर स्वारी करितो—फोर्तसेंत जार्ज ह्यास
वेढा—कर्नल कूट साहेब कलकत्याहून येतो—तो वांदिवाश व कारंगोली हे
किल्ले घेतो—वांदिवाश येथील लढाई—फ्रेंचांचा पराभव—त्यांस पोंदेशरी येथें
वेढा पडतो—उत्तर सरकार येथें कर्नल फोर्ड त्यांस जिंकितो—पोंदेशरी
घेतो—लालीचा शेवट—शाहआलम बहार प्रांतीं स्वारी करितो—क्लैव साहे-
बापुडें तो मार्गें हटतो—मीरजाफराची कृतघ्नता—दच लोक त्यास साहाय्य
करतात—दच लोकांचा पराभव—क्लैव बंगाला सोडतो.

क्लैवसाहेब आपली फौज घेउन बंगाला येथें लढत असतां कारोमांडल
करनाटक किनाऱ्याकडे जे दुसरे इंग्लिश लोक होते ते उगीच बसले नव्ह-
प्रांतीं शांत- ते. पूर्वीं जो तह सांगितला त्या तहानंतर कांहीं दिवसपर्यंत तेथें
ना. शांतता होती. बंडे वगैरे झालीं नाहींत; परंतु जेव्हां इंग्लिश
आणि फ्रेंच ह्यांच्यामध्ये लढाई चालू झाली, तेव्हां पुनः हिंदु-
स्थानांत कज्जे व लढाया फार चालू झाल्या.

करनाटकांत महंमदअल्ली म्हणून एक मुसलमान सरदार निर्वेधपणानें राज्य
करीत होता. परंतु त्यासही भय पडलें. त्याच्या राज्यांत बंडे उत्पन्न होऊं
लागलीं तीं त्याच्यानें मोडवतना. त्याचा भाऊ देखील त्याचें ऐकेनासा झाला.
इंग्लिश नवाबाच्या पक्षाचे होते, त्यांस असें वाटलें कीं, आपण ह्यास नवाब
केलें आहे, त्या अर्थीं त्यास साह्य करावें, हें आपणास योग्य
महंमद अ- आहे. जेव्हां फ्रेंच लोकांनीं त्रिचनापल्लीवर हल्ला केला होता,
ल्लीच्या सा- तेव्हां तें शहर सोडविण्याकरितां नवाबास म्हैसूरच्या राजानें सा-
हाय्यास ति- हाय्य केलें होतें. त्याबद्दल तो राजा तें शहर बक्षीस घागत
णवल्ली व ने- होता. असले जे कोणी त्या शहरावर अयोग्य रीतीनें वारसा
लूर येथें होता. सांगत होते, त्यांशीं लढून इंग्लिश लोकांनीं त्या शहराचें संरक्ष-
स्वार पाठ- ण केलें, मधुरा व तिणवल्ली ह्या प्रांतांत नवाबाचा अंमल चाल
वितान.

करण्याकरितां कांहीं लोक रवाना केले. परंतु त्या प्रांतांत पाळगार म्हणून लोक होते त्यांनी व तेथें दुसरे कोणी रानटी लोक होते त्यांनी इंग्लिशांकडील लोकांचें कांहीं एक चालूं दिलें नाहीं. नवावाचा अंमल बसविण्याकरितां नेलूरासही कांहीं लोक रवाना केले. तेथें इंग्लिशांनीं हल्ला केला. परंतु त्यांस मागें हटावें लागलें.

जेव्हां फ्रेंचांच्या दृष्टीस पडलें कीं, इंग्लिश लोक ह्याप्रमाणें त्रिचनापल्ली- अगदीं गुंतले आहेत, व त्यांची फौज इतकी दूर गेली आहे, वर फ्रेंचलोक तेव्हां त्यांनीं त्रिचनापल्लीवर पुनः हल्ला केला. कपतान कालि- क हल्ला क- यंद म्हणून दुसरा इंग्लिशांच्या सेनेचा मुख्य अधिकारी होता, रतात. तो ही गोष्ट ऐकतांच तेथें आला; आणि ज्यांनीं राहारास वेढा कपतान का- घातला होता त्यांस कळूं न देतां आंत शिरला. त्या इंग्लिश लियंद तिचें सरदाराच्या हुशारीनें व चपलतेनें त्या लोकांचे सर्वे वेत फसले संरक्षण करि- तो. ता० २६ व त्यांस पोंदेशरीस परत जाणें भाग पडलें. मे स०

१७५७.

द्यानंतर कांहीं दिवसपर्यंत विशेष कांहीं झालें नाहीं. पुढें लवकरच कांहीं लढाऊ गलबतें फ्रान्स देशाहून पोंदेशरीजवळ आली त्यांत जें फ्रान्सदेशा- सैन्य आलें होतें त्याचा मुख्य काँत धी लाली म्हणून होता. तो हून लाली ऐर्लदांत जन्मला असून फ्रेंच सरकारापाशीं चाकरीस राहिला ह्या सरदारा- होता. त्याचा स्वभाव रागीट व कुरठा असे. त्याच्या हाता- वरोवर सैन्य खालचे जे अधिकारी होते त्यांचा तो फार हेवा करी; व एथील येऊन पोहों- लोकांची त्यास अगदीं माहिती नव्हती. ह्या लोकांशीं आपण चतें. ता. २८ कसें वागावें ह्याचें त्यास शहाणपण नव्हतें. ह्यामुळें पुढें त्याचा अप्रेल स० फार तीटा झाला. १७५८.

त्यानें आरंभ केला, त्यावरून असा संभव दिसून आला कीं, त्यास यश प्राप्त होईल. ज्या दिवशीं संध्याकाळीं तो जहाजांतून उतरला, त्याच दिवशीं त्यानें आपलें सैन्य फोर्तसेंत देविद ह्या किल्यावर हल्ला करण्या- फोर्तसेंत दे- करितां रवाना केलें. त्या किल्यावर चांगला बंदोबस्त नव्हता. विद ह्यावर कांहीं वेळ त्यांचें ह्यांचें युद्ध झाल्यावर फ्रेंच लोकांच्या हातीं तो हल्ला करून किल्ला लागला. हा जो त्याला जय प्राप्त झाला तेणेंकरून तो हल्ला करून मोठा आनंदी होऊन पोंदेशरीस परत आला. त्याचा असा पक्का तो घेतात. निश्चय झाला होता कीं, हिंदुस्थानांतून इंग्लिशांस हांकून लावि- ता० १ जून ल्यावांचून विश्रांति ध्यावयाची नाहीं. स० १७५८.

तो वरील गोष्टीविषयीं फारच हावरा झाल्यामुळें त्याच्या हातून मूर्खत्वाच्या

गोष्टी घडल्या. बुसी म्हणून फ्रेंच सरदार होता त्याचा निजालालीचीं अ-माच्या राज्यांत फार भरभराट होत चालला होता. त्यास योग्य कृत्यें. लाली ह्यानें बोलावून आणून त्याचा फारच अपमान केला. ह्या योगेंकरून त्या दोघांचा द्वेष पडला. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या सर्व गोष्टींतही तो आपल्या हाताखालच्या लोकांस आवडेनासा झाला.

त्याजवळ लढाई चालविण्याकरितां पैसा अगदीं नाहीसा झाला, म्हणून त्यानें तो लुटीकरितां तंजावराह्वर स्वारी करितो. ना. १८ जून -ता० १८ आगस्ट. स० १७५८. तंजावराच्या राजापासून द्रव्य मिळवावें म्हणून त्यावर स्वारी केली. त्या स्वारीत त्यास यश आलें नाहीं. त्यानें आपल्या लोकांस तेथील शेतकऱ्यांशीं हवें तसें वाईट रीतीनें वागूं दिलें. तेणेंकरून ते लोक त्यावर उठले. तेव्हां त्यास परत जावें लागलें. परत जातांना त्याच्या सैन्यांत अव्यवस्था झाली, व त्यास जो पैसा पाहिजे होता तो अगदीं मिळाला नाहीं.

नंतर त्यानें पोंदेशरी एथील कांहीं गृहस्थ लोकांपासून थोडासा पैसा मिळवून मद्रासेस वेढा घातला. दिसेंबर महिन्याच्या बाराव्या तारखेस २७०० फ्रेंच लोक व ४००० काळे लोक ह्यांसह तेथें येऊन त्यानें आपल्या लोकांस ब्लाक टॉन येथें ठेविलें. फोर्त सेंट जार्ज बेदा. ना. १२ दिसेंबर स० १७५८-ना. १ जेब्रुवारी स. १७५९. किल्यास दोन महिने वेढा पडला होता. मेजर लारेन्स व गवर्नर पिगट साहेब ह्या दोघांनीं मोठ्या शौर्यानें लढून दोन महिनेपर्यंत किड्या राखिला. दिसेंबर महिन्याच्या १४ वे तारखेस इंग्लिश लोक, ब्लाक टॉन येथें जें फ्रेंचांचें सैन्य होतें, त्यावर हल्ला करण्याकरितां मोठ्या सपाठ्यानें गेले, परंतु त्यावर त्यांच्यानें एकाएकीं हल्ला करवला नाहीं. नंतर ते फोर्त सेंट जार्ज येथें परत आले. बुसी साहेब ते वेळेस अगदीं उदासीन राहिला, त्यानें जर साहाय्य केले असतें, तर तसें झालें नसतें. फ्रेंच लोकांच्या लष्करांत वैमनस्या-फ्रेंच लोक मुळें व बंडामुळें फार अव्यवस्था झाली. पुढें दुसऱ्या महिन्याच्या साधारें ये-शेवटीं जेव्हां इंग्लिश लोकांचीं कांहीं लढाऊ जहाजे त्या शहरा-नात. जवळ आलीं, तेव्हां फ्रेंच लोक वेढा उठवून पोंदेशरी येथें माघारे गेले.

हा वेढा उठतांक्षणीं मेजर लारेन्स ह्यानें लढाईस प्रारंभ केला. त्याच्या व फ्रेंचांच्या पुष्कळ झटापटी झाल्या; इंग्लिशांकडील कांहीं किड्डे फ्रेंचांनीं घेतले व त्यांचे ह्यांनीं घेतले; परंतु विशेष एखादी गोष्ट ध्यानांत ठेवण्याजोगी घडली नाहीं.

पुढें अक्टोबर महिन्यांत क्लैवसाहेब ह्यानें कर्नल कूट ह्यास सेनाधिपति करून बंगाल्यांतून पाठविलें. प्रथमतः त्यानें वांदिवाश किल्ला घेतला. तो किल्ला घेण्यास त्यास फारसे श्रम पडले नाहीत. किल्यावरील लोकांनीं थोडा वेळ युद्ध केलें, नंतर ते तेथें कांहीं थोडे रखवालदार ठेवून कारंगोली म्हणून एक दुसरा जवळ किल्ला होता तिकडे चालते झाले. ह्या प्रकारें कर्नल कूट हिकडे गुंतला असतां, लाली साहेब ह्यानें कांजिव्हेरम किल्ला हस्तगत केला आणि कारंगोली किल्ला इंग्लिशांपासून परत घ्यावा म्हणून तो त्वरेनें तिकडे चालता झाला. परंतु त्यानें जातांक्षणींच हल्ला केला नाही. तो वेढा घालण्यास तयारी करीत आहे, इतक्यांत इंग्लिशांचें सैन्य ह्या किल्याचा बचाव करण्याकरितां परत आलें.

तेथें मोठी लढाई झाली, तींत फ्रेंच लोकांचा पराभव झाला. आरंभीं लाली साहेबास असें वाटलें कीं, कांहीं इंग्लिशांच्या पायदळांतील लोक आपल्या तोफांच्या भडिमारांनें लढण्याविषयी मागें पुढें पाहतात; ही संधी पाहून तो आपल्या घोडेस्वारांचा आपण मुख्य झाला, आणि त्यांस त्यानें हल्ला करण्यास हुकूम दिला; परंतु त्यांनीं तो मानला नाही. त्यामुळें त्यानें तेथल्या तेथें त्यांतील अमलदार बडतरफ करून शिपाई लोकांसच विनंति केली कीं, जरी तुमचे वरिष्ठ अंमलदार माझें ऐकत नाहीत, तरी तुम्ही माझा हुकूम मोडू नका. त्यांनीं तें मान्य केलें. परंतु ते थोडेसे पुढें गेले तों इंग्लिशांकडून कांहीं तोफा मारण्यास आरंभ झाला. तेणेंकरून त्यांच्यांत फार घोंटाळा झाला. तेव्हां ते आपला मुख्य तेथें एकटाच सोडून देऊन पळून गेले. ह्या प्रकारें त्या लोकांनीं सोडून दिल्यावर लालीसाहेब आपल्या पायदळाकडे परत आला आणि त्यांस घेऊन शत्रूवर चालून गेला. जे इंग्लिश लोक त्याजबरोबर लढायास आले, ते थोडे होते म्हणून अंमळ मागें हटले. परंतु जे लोक बाजूस होते त्यांनीं त्यांच्या सभोवता वेढा घातला, तेव्हां जवळ जवळ घेऊन एकमेक लडूं लागले. हें भयंकर युद्ध झालें, व त्यांत सगळे गोरे लोकच होते. परंतु कांहीं वेळानें फ्रेंच लोकांच्या सैन्यांत गोंधळ होऊन ते हटून पळूं लागले. त्यांस थांबविण्याकरितां त्यांच्या अंमलदारांनीं त्यांची विनवणी केली व भयही घालून पाहिलें, परंतु कांहीं झालें नाही. त्या प्रसंगीं बुसी साहेब घोड्यावरून उडी टाकून स्वतः लडूं लागला, आणि आपल्या फौजेनें परत लढण्यास यावें म्हणून त्यानें पुष्कळ यत्न केले; तथापि कांहीं झालें नाही. सरशेवटीं तो बुसी साहेब इंग्लिशांच्या हातीं सांपडला. ह्याप्रमाणें इंग्लिशांचा जय झाला.

कर्नल कूट किलकत्याहून येतो. ता. २७ अक्टोबर स. १७५९. तो वांदिवाश किल्ला घेतो.

लढाईच्या वांदिवाशा येथील लढाई. ता. २२ जानेवारी स. १७६०.

ह्या लढाईनंतर पुढे इंग्लिशांस हळू हळू चोहोंकडे यश येत चाललें. एका पाठीमागून एक असे शत्रूंचे किल्ले त्यांच्या हस्तगत होऊं लागले. पोंदेशरीस शेवटीं मे महिन्यांत फ्रेंच लोकांस त्यांनीं पोंदेशरीच्या किल्यांत वेढा घालून हांकून लाविलें आणि आपण त्या किल्यास वेढा घातला. लाली साहेबानें आपण तेथून सुटण्याकरितां जिवावर उदार होऊन एक ता० १६ लढाई करून पाहिली; परंतु तीत त्याचा पराभव झाला. पुढे ब्यानेवारी महिन्यापर्यंत तो वेढा तसाच पडलेला होता. नंतर तो स. १७६१. किल्ला इंग्लिशांनीं हस्तगत केला. तटबंदी वगैरे मोडून टाकून त्याचा त्यांनीं अगदीं विध्वंस करून टाकिला.

इकडे करनाटकच्या उत्तरेस कृष्णानदीपासून गंजमपर्यंत समुद्रकिनाऱ्याव-उत्तरसर-रील प्रदेश, ज्यास उत्तर सरकार असें म्हणतात, तेथें क्लैवसाहे-कार येथें कर्नलफोर्ड बानें कर्नल फोर्ड ह्यास रवाना केलें होतें. निजामास राज्य प्राप्त झालें, तेव्हां फ्रेंच लोकांनीं साहाय्य केल्यावरून त्यांस तो देश वक्षीस दिला होता. बुसी गेल्यावर कानप्लान्स म्हणून एक कांडोर येथील लढाई. अधिकारी फ्रेंचांच्या सैन्यावर मुख्य नेमिला होता, परंतु तो ति-ता. ९ डिसें-तका हुशार नव्हता. कांडोर येथें इंग्लिश व फ्रेंच ह्यांची लढाई-वर स० झाली, तीत फ्रेंचांचा अगदीं पराभव झाला. पुढें निजामाच्या १७५८. दरबारांत जें फ्रेंचांचें वजन होतें तें नाहींसें झालें व इंग्लिशांस मछलीपट्टणाच्या सभोंवतीं मोठा प्रांत मिळाला.

हिंदुस्थानांत फ्रेंचांकडे दोन मात्र किल्ले राहिले. एक धीआगर व दुसरा जिजी. परंतु तेही किल्ले त्यांजकडे टिकले नाहींत. पुढें इसवी सन १७६१ च्या एप्रिल महिन्यापर्यंत फ्रेंच लोकांकडे तेथें एकही लढाऊ जागा राहिली नाहीं. पोंदेशरी गेल्यानंतर लाग-लाच लालीसाहेब युरोपास परत गेला. तेथें फ्रेंच सरकारानें त्या-जवर खटला उभा करून चौकशी केली आणि असें ठरविलें की जवळ हा दोषी आहे. नंतर त्यास वस्तिली येथें कैदेंत ठेवून शेवटीं मे स. १७६६. त्यास फांशी दिलें.

आतां इकडे बंगाल देशांत काय चाललें होतें, त्याविषयी सांगितलें पाहिजे. मीरजाफर राज्य करूं लागल्यावर थोडक्याच दिवसांत असें स्पष्ट मीरजाफ-दिसून आलें कीं, इंग्लिशांचें साहाय्य असेल तरच ह्याचें राज्य राची सभय चालेल, नाहीं तर चालणार नाहीं. त्याच्या राज्यास चोहोंकडून स्थिति. धोका आला. दिल्लीच्या बादशाहाचे वडील मुलानें त्यावर हल्ला करण्याकरितां कांहीं सैन्य जमा केलें. त्यास जवळचें नवाबही

सहाय झाले. त्यांच्यामध्ये अयोध्येचा नवाब सुराजउद्दवला हा मोठा प्रबळ होता. ही तयारी पाहून मीरजाफर फार भयभीत झाला आणि इंग्लिशशांपाशी साहाय्य मागू लागला. तेव्हां क्लैवसाहेबानें असा विचार केला की, ज्यास आपण वाढविलें त्याचें संरक्षण करणें आपणास योग्य आहे. नंतर त्याजवळ सैन्य मुळीं थोडें असून त्यांतील कर्नल फोर्ड ह्यास उत्तर सरकाराकडे व कर्नलकूट ह्यास मद्रासेकडे पाठविल्यामुळें त्याचें सैन्य फार कमी झालें होतें. तथापि तो लागलाच नवाबाच्या सैन्यास मिळण्याकरितां निघाला.

शाहाआलम म्हणून जो बादशाहाचा मुलगा होता, त्यानें पाटणा शहरास पूर्वीच वेढा घातला होता. रामनारायण म्हणून एक शूर काळा लोक तेथील फौजेवर मुख्य होता, त्यास क्लैवसाहेबानें लिहून पाठविलें की, तुम्ही ती जागा धरून बसा, कसाही प्रसंग पडला तरी देऊं नका, कारण की, मी बराबर मोठे शूर लोक घेऊन तुम्हांस सोडविण्याकरितां येत आहे.

शाहाआलम पाटणा शहरास वेढा घालतो.

परंतु तेथें शौर्याची गरजच पडली नाही. कारण क्लैवसाहेब येणार असें ऐकूनच शत्रूकडील लोक लागलेच घाबरले आणि मीरजाफरास ज्याचें इतकें भय पडलें होतें तें सर्व सैन्य चोहोंकडे पसरलें, तें पुनः एके ठिकाणीं जमलें नाही. हे उपकार स्मरून नवाबानें कलकत्याच्या दक्षिणेकडील प्रांताचा जो वसूल कंपनीकडून आपणास येत होता तो सर्व क्लैवसाहेबास दिला.

क्लैव ह्यापुढें तो मागें हटतो.

पण पुढें लवकरच तो हे उपकार विसरला. त्यास असें वाटलें की, ज्यांनीं आपणास राज्य दिलें ते पाहिजे तेव्हां तें घेतील; तर आपण निर्भय झालों नाही. म्हणून तो बंगाल्यांतून इंग्लिशशांस हांकून देण्याकरितां दुसऱ्या एकाद्या परराजाचा आश्रय पाहूं लागला.

नवाबाची दगाबाजी.

त्यास असें ठाऊक होतें की, असा कोणी काळे लोकांत राजा उरला नाही की, ज्याचा आश्रय केला असतां तो इंग्लिशशांस अगदीं हांकून देईल; व त्यास हेंही ठाऊक होतें की, फ्रेंच लोकांचा अंमल उत्तर हिंदुस्थानांत नाहीसा होऊन त्यांपासून दक्षिण हिंदुस्थानांतही कुमक मिळणार नाही. अशा प्रसंगीं चंद्रनगरापासून एक कोसावर चिनसुरा येथें दच लोकांची लहानशी वसाहत होती, तींतील लोकांस त्यानें साहाय्य मागितलें. ते वेळेस इंग्लिश लोक व दच लोक ह्यांचें वैमनस्य नव्हतें, तथापि त्यांनीं साहाय्य करण्याचें कबूल केलें; आणि बटेविआ येथें असें लिहून पाठविलें की,

उरला नाही इंग्लिशशांस बंगाल्यांतून हांकून लावण्याकरितां तो दच लोकांचें साहाय्य गुप्त रीतीनें मागतो.

दच लोकांची स्वारी. कांहीं कुमक पाठवावी. पुढें लागलीच तेथून कांहीं लढाऊ गलबतें हुगळी नदीत येऊन पोहोचलीं. त्यांवर दीड हजार लोक होते. मीरजाफरास हें समजलें, तेव्हां तो असें वरून म्हणूं लागला कीं, हें ऐकून मला फार भय पडलें आहे. परंतु क्लैवसाहेवास त्याचा वास्तविक अभिप्राय समजला. त्यानें लागलाच असा ठराव केला कीं, दच लोकांची जीं गलबतें नदीत आलीं आहेत त्यांस पुढें येऊं देऊं नये. त्यानें ठाण्यास इंग्लिशांचा किल्ला होता तो नीट करून तेथे पक्का बंदोबस्त केला; आणि जेव्हां त्या किल्यावर हल्ला करण्याकरितां जहाजें वर येऊं लागलीं तेव्हां त्यानें त्यांस मागें हटवून त्यांस चिनसुरा येथें जावयाचें होतें तेथें जाऊं दिलें नाहीं.

दच लोकांचें सैन्य मागें हटल्यावर तें जमिनीवर उतरलें आणि तिकडे जाऊं लागलें. कर्नल फोर्ड ह्यानें थोडक्याच दिवसांपूर्वीं उत्तर सरकार येथील सैन्यावरील आपला अधिकार सोडून दिला होता. क्लैवसाहेवानें त्यास बरोबर थोडेंसें सैन्य देऊन त्या लोकांवर पाठविलें. वाटेनें जातांनां एके दिवशीं संध्याकाळीं त्यांनीं एका जागीं छावणी दिली. तेव्हां कर्नल फोर्ड ह्यास असें वाटलें कीं, येथून दच लोकांवर हल्ला करण्याची चांगली सोय आहे; परंतु त्यास माहीत होतें कीं, दच व इंग्लिश ह्यांचें सख्य आहे; म्हणून त्यानें क्लैव साहेवास लिहून पाठविलें कीं, अशा स्थितीत मीं कसें करावें ह्याचा हुकूम व्हावा. ही कर्नल फोर्डची चिठी त्यास पावली तेव्हां तो गंजिफा खेळत होता तेथून न उठतां व खेळास अगदीं हरकत न करितां त्यानें त्या चिठीच्या पाठीवर दोन ओळी खरडून तिचें उत्तर लिहिलें कीं, तुम्ही लागलीच लढाई करा; उद्यां तुम्हांस कौन्सिलाचा हुकूम पाठवीन.

क्लैवसाहेवास जसा उत्तर लिहिण्यास उशीर लागला नाहीं, तसें कर्नल फोर्ड ह्यासही त्याप्रमाणें करण्यास विलंब लागला नाहीं. हा हुकूम पावतांच त्यानें लढाईस आरंभ केला आणि त्यांचा पराभव करून टाकिला. त्यांच्या लोकांची इतकी कत्तल उडाली कीं, चिनसुरा येथें ही गोष्ट सांगण्यास देखील फारसे कोणी उरले नाहींत. कर्नल फोर्ड तसाच नीट त्या किल्ल्यावर चालून गेला. परंतु तेथील रखवालदार लोक, हा जो त्यांच्या लोकांचा पराभव झाला, तो ऐकून फार भयाभीत झाले, आणि त्यांस धाक पडला कीं इंग्लिश लोक फार प्रबळ आहेत, त्यांच्याशीं आपला द्वेष पडला हें फार वाईट झालें. म्हणून त्यांनीं असें कबूल केलें कीं आमच्याकडूनच चूक झाली, तर ह्या लढाईबद्दल जो तुम्हांस खर्च पडला असेल तो आम्ही देतो, आम्हास क्षमा करावी, व तुम-

चें आमचें सख्य असावें. त्यांनीं जें म्हटलें तें सर्व इंग्लिशांनीं कबूल केलें. वर लिहिलेल्या स्वारींत मीरजाफरास काय वाटत होतें, व त्याचा परिणाम काय झाला तो पहा. त्याचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले व त्याची फार दुष्कीर्ति झाली.

नवाबानें उपकार न स्मरून विश्वासघात केला, तो इंग्लिशांनीं अगदीं मनांत आणिला नाही.

ह्यानंतर तीन महिन्यांनीं क्लैवसाहेब विलायतेस परत गेला. त्यानें बंगाला येथें इंग्लिश लोकांची खूप बढती केली. ह्यामुळें तो तेथें गेल्यावर त्याची फार चाहवा झाली; व सर्व लोकांत तो फार विख्यात झाला.

क्लैवसाहेबा-
चें दुसन्यानें
इंग्लंदास प-
रत जाणें. फे-
ब्रुवारी स०
१७६०.

पांचवा भाग समाप्त.

भाग सहावा.

बंगाल्यांतील फेरफार, लढाया, आणि संकटें.

इसवी सन १७६० पासून १७६७ पावेतों.

शाहआलम हा पुनः बहार प्रांतावर स्वारी करितो—रामनारायण—घाटणा शहरास वेढा—पाटणानजीक लढाई—शत्रूचा पाठलाग—मीरन ह्याचा मृत्यु—सैन्य परत येतें—मीरजाफर ह्यास पदच्युत करतात—मीरकासीम—बादशाहाचा पराभव—मीरकासीम ह्याची वर्तणूक—इंग्लिशांची अयोग्य वर्तणूक—रामनारायण ह्याचा खून—नवाबबरोबर तेंटे—इंग्लिश पाटणा शहर घेतात—मीरकासीम तें त्यांजपासून घेतो—मीरजाफरास पुनः नवाब करतात—जेरिया येथील लढाई—मोंगोर लुटतात—मीरकासीम ह्याचा राग—इंग्लिश चाल करतात—पाटणा शहर येथील कत्तल—नवाब औद येथें पळून जातो—बादशाह, सुजाउद्दवला, व मीरकासीम हे इंग्लिशांशी विरुद्ध होतात—त्यांचा पराभव—शिपाई लोकांत बंडावा—बक्सार येथील लढाई—क्लैवसाहेबाचें परत येणें—इंग्लिशांस बंगालचें राज्य मिळतें—मुल्की व लष्करी खात्यांत फेरफार—बंडावा—क्लैवसाहेब तो मोडतो—तो हिंदुस्थान सोडून जातो—त्याचे गुण.

बंगाल्याहून क्लैवसाहेब निघाल्याबरोबर चांहींकडे बंडें उत्पन्न होऊं लागलीं. शाहआलम म्हणून ते वेळेस दिल्लीचा बादशाह होता, त्यानें बंगाल्यावर स्वारी केली. अयोध्येचा नवाब सुराजउद्दवला, ज्यास दिल्लीच्या बादशाहानें मुख्य वजीर केलें होतें, तोही त्या स्वारीत होता. हे दोघे मोठें सैन्य जमा करून पाटणा शहरावर गेले. तेथें रामनारायण म्हणून एक हिंदु अम्मल करीत होता त्यास क्लैवसाहेब फार मान देत असे.

रामनारायण रामनारायण ह्यानें इंग्लिशांस साहाय्य मागितलें. परंतु तें ह्याचा परा- साहाय्य येण्याच्या पूर्वीच बादशाहाच्या फौजेबरोबर तो लढूं ला- भव. गला. त्यांत त्याचा पराभव झाला.

कर्नेल कालियंद म्हणून ते वेळेस इंग्लिशांच्या फौजेचा मुख्य होता, त्यानें कर्नेल का- हें ऐकतांच कलकत्याहून त्वरेनें निघून वाटेनें मीरजाफर ह्याची लियंद बाद- फौज घेऊन जाऊन पाटण्याहून शत्रूस हांकून दिलें. बादशाह शाहास व तशीच त्वरा करून मुरशिदाबादेस जात होता, तों कर्नेल कालि- त्याच्या सा- यंद ह्यानें पाठलाग करून त्यास गांठलें आणि त्या शहरास वेढा हाका-यांस घालूं न देतां तेथेंच दुसऱ्या लढाईचा बेत आणला. परंतु त्यानें

तें टाळून मार्गें उलटून पुनः पाटणा शहरास वेढा घातला. ह्या ठिकाणीं कर्नल कालियंद ह्यानें पाठलाग करण्याच्या घाईत पुष्कळ रक्षक ठेवावयाचे, ते थोडे ठेविले होते.

प्रतिबंध करतो. ता. २२ फेब्रुवारी स. १७६०.

फुलर्टन म्हणून एक तेथें सर्जन होता, त्यानें मोठ्या शौर्यानें त्या किल्ल्याचें संरक्षण केलें. त्यानें ज्या लोकांनीं वेढा घातला होता त्यांनीं केलेला हल्ला दोन वेळ मार्गें हटवून त्यांचें कांहीं एक चालूं दिलें नाहीं. पुढें कपतान नाक्स ह्यानें आपली काळे लोकांची फौज कडक उन्हाळा असतां मुर्शिदाबादेहून पाटणास तेरा दिवसांत नेली आणि किल्याचा वेढा उठविला.

पाटणाचें मोठ्या शूरत्यानें संरक्षण.

इकडे पूरण्या म्हणून शेजारच्या गांवचा दुय्यम सुभेदार होता तो बरोबर बारा हजार लोक घेऊन बादशाहास साहाय्य करण्याकरितां येत होता. तेव्हां कपतान नाक्स हा ह्या दोन फौजांची गांठ पडूं घ्यावयाची नाहीं, असें मनांत आणून जेव्हां पूरण्या ह्याची फौज पाटणाजवळ आली, तेव्हां त्या शहरापाशीं नदी होती ती उतरून पलीकडे गेला, आणि दोनशें गोरे लोक व कांहीं काळे लोक घेऊन त्याच्याशीं पाटणाच्या जवळ लढाई करून त्यानें त्याचा पराभव केला. ही त्यांची लढाई चालली होती, तिचा परिणाम काय होतो, ह्याची किल्यांतील लोक मोठ्या उत्कंठेनें वाट पाहत होते.

पाटणानजीक लढाई. स० १७६०.

ते वेळेस कर्नल कालियंद लागलाच तेथें आला, आणि शत्रूच्या फौजेच्या पाठीमागें लागला. परंतु वाटेनें जात असतां मोठें तुफान झालें, तेणेंकरून त्याच्या लोकांस मुकाम करावा लागला. त्या तुफानांत मीरन वीज पडून मरण पावला. ते वेळेस तो तंबूमध्यें गोष्टी ऐकत बसला होता.

शत्रूचा पाठलाग. मीरन ह्याचा मृत्यु. ता० २ जुलै स० १७६०.

जेव्हां नवाबाच्या सैन्याचा हा मुख्य पडला तेव्हां त्यांत अव्यवस्था होऊं लागली. तेव्हां कर्नल कालियंद ह्यास परत जाणें प्राप्त पडलें; तो पाटणासच राहिला, व मीरन ह्याची फौज मुशारा मागावा म्हणून मुर्शिदाबादेस गेली. त्यांस फार दिवस मुशारा मिळाला नव्हता. त्या सर्व प्रांताचें राज्य दोन वर्षेपर्यंत मीरन ह्याजकडेसच होतें. तो मेश्यानंतर पाठीमागें कोणी त्या लोकांचा पगार देण्यास अथवा इंग्लिशांस साहाय्य केल्याबद्दल बक्षीस देण्यास चांगला उरला नव्हता. एक मीरजाफर मात्र होता; त्याला म्हातारचळ लागलें होतें.

नवाबाच्या सैन्यानें केलेलें बंद.

शिपाई लोक तर बिथरले होते. त्यांनी राजवाड्यावर हल्ला केला, ते वेळेस मीरकासीम म्हणून नवाबाचा जांवई होता, त्याने आपल्या पदरचे रुपये देऊन त्यांच्या मुशाऱ्याची कांहीं बाकी फेडली. म्हणूनच नवाब वांचला. नाहीतर त्यास त्यांनी ठार मारलें असतें. इंग्लिशांसही पैशाची फार गरज होती.

बंगाल्यास अशी स्थिति फार दिवस टिकणारी नव्हती. कलकत्ता येथे नवा गवरनर नवीन गवरनर आला. त्यास असें समजलें की, नवाबानें आपल्या फौजेचा पैसा चुकवून दिला नाही, व इंग्लिशांस त्यानें आपणास" राज्यावर बसविण्यावद्दल जो पैसा कबूल केला होता, तोही त्यांस दिला नाही. हा जो नवीन गवरनर साहेब आला त्याचें नांव वान्सितार्त असें होतें. त्यानें असें मनांत आणिलें की, कौन्सलदारांचें मत घेऊन मीरजाफर ह्यास पदच्युत करावें व त्याच्या जाग्यावर मीरकासीम ह्यास बसवावें.

सन १७६० च्या अक्टोबर महिन्यांत वान्सितार्त साहेब ह्या कारणाकरितां मुरशिदाबादेस गेला; आणि इंग्लिशांच्या मनांत होतें त्याप्रमाणें मीरजाफर ह्यास पदच्युत करून त्याच्या गादीवर मीरकासीम ह्यास त्यानें बसविलें. मीरकासीम ह्यानें असा करार केला की, तुम्ही मला वादशाहा- राज्य घाल तर, त्यावद्दल मी तुम्हांस बरद्वान, चितागंग, आणि चा पराभव मिदनापूर हे प्रांत देईन. कर्नल कालियंद साहेब पूर्वी फौजेच्या ता० १५ जामेवारी स० कामावर होता, त्याच्या कामावर मेजर कार्नाक साहेब झाला. त्यानें मीरकासीम ह्यास नवाबाचें पद मिळाल्यानंतर लागलीच १७६१. शाहआलम बादशाहावर स्वारी केली. तेथें दोन लढाया झाल्या. त्या दोहोंतही बादशाहाचा पराजय होऊन इंग्लिशांचें म्हणणें त्यास कबूल करावें लागलें.

अद्यापि बंगाल्यांतील लढाई समाप्त झाली नव्हती. मीरकासीम हा कळसूची वाहुल्याप्रमाणें एक नवाब होऊन राहिल असें इंग्लिशांस नवा नवाब वाटलें होतें. पण तो असा निघाला की, त्याजप्रमाणें बुद्धिमान् मीरकासीम. व उद्योगी इकडील राजांमध्ये फारच विरळा. आपल्या प्रांतांत इंग्लिश लोक आहेत तोंपर्यंत आपणांस केवळ नामधारी नवाबच रहावें लागेल, हें त्याच्या ध्यानांत पकें आलें होतें. त्यामुळें राज्यांत बंदोबस्त होऊन खजिन्यांत शिलक पडावी म्हणून तो झटत होता व इंग्लिश दिवसानु- दिवस ज्यास्ती ओझे घालीत होते, तें मुळीच काढून टाकावें ह्याविषयी ह्याचा उद्योग गुप्तपणें चालला होता. आर्मिनिया प्रांतांतील एक सरदार त्याच्या पदरी

होता, त्यानें फौजेची तयारी फार चांगल्या रीतीची चालविली होती. मीर-कासिमानें मुगशिद्रावाद सोडून मोंगीर म्हणून एक वळकट शहर नदीच्या वर-च्या आंगास आहे ती राजधानी केली.

बंगाल्यांत इंग्लिश कामदार व्यवस्थेनें व नियमानें अंमल करित नव्हते, त्यामुळें त्यांजवर मोठा प्रसंग गुजरला. बंगालची व्यवस्था फार खराब होती. कारण त्या वेळेस तेथील इंग्लिश कामदार अत्यंत बंगाल्याची द्रव्यलोभी असून ते विलायतेहून इकडे शुद्ध पैसा मिळविण्याकरितां स्थिति व इं-च आले होते. तो पैसा चांगल्या मार्गांनें मिळो अगर वाईट ग्लिशांची मार्गांनें मिळो, त्याविषयीं ते तिळप्राय विचार करित नसत. गैरवर्तणूक. त्यांचाच कित्ता त्यांच्या हाताखालच्या काळ्या लोकांनीं उचल-ला होता. ह्या कृतीमुळें इंग्लिश व त्यांच्या हाताखालचे कारभारी म्हटले म्हणजे तेथल्या सर्व लोकांस शत्रूसमान वाटत असत.

त्या प्रकारच्या कृतीस आरंभ झाला. तो असा की, मीरकासिमास पैशा-विषयीं इंग्लिशांनीं चोहोंकडून तगादा लावला. पण त्याजवळ पैसा नव्हता, सबब पाटणा शहरचा सुभेदार रामनारायण म्हणून मीरकासीम मोठा संपन्न व प्रमाणिक गृहस्थ होता, त्याजपासून पैसा काढण्या-याची राम-विषयीं त्यानें इंग्लिशांची परवानगी मागितली. त्यांनीं परवानगी नारायण देऊन पाटणांतून आपली फौज काढून आणली, आणि रामना-द्वाराजबरोबर रायणास मीरकासीमच्या ताब्यांत दिलें. त्यानें रामनारायणास वर्तणूक. लुटून त्रास देऊन शेवटीं ठार मारिलें.

ही गोष्ट पाहून सर्व काळे लोकांस इंग्लिशांचा त्रास आला. पुढें कांहीं दिवसपर्यंत त्यांजवरचा विश्वासच उडाला होता. काळे लोक इंग्लिशांस फार कंटाळले आहेत, हें मीरकासीम ह्यास समजल्या-इंग्लिशांवि-मुळें, तो जो वेत पुढें प्रसिद्ध करणार होता तो अगोदरच करून र्णयीं त्रास. त्यानें इंग्लिशांशीं प्रसिद्धपणें लढाई सुरू केली तेव्हां पुष्कळ लोक त्याजकडे मिळाले.

उभय पक्षांचा मूळ तंटा बंगाल प्रांतांत जकातीच्या बाबतींत झाला. इंग्लि-श व्यापाऱ्यांपेक्षां येथील व्यापाऱ्यांस जकात ज्यास्ती द्यावी ला-गत असे. हा पक्षपात न व्हावा म्हणून इतःपर दोघांनीं जकात नवाबाबरो-सारखीच द्यावी असा नवाबानें हुकूम केला. कलकत्यांतील वर तेंटे. कौन्सिलास हें फार वाईट वाटलें; तेव्हां आपणच मीरकासीमा-बरोबर लढाई सुरू करावी असें ठरवून त्यांनीं पाटणा शहरी इलिस साहेब होता त्यास हुकूम पाठविला की, तें शहर तुम्ही हस्तगत करून घ्यावें, त्याप्रमाणें

वैमनस्यांस
आरंभ.

त्यानें लागलेंच तें शहर घेतलें. ही गोष्ट ऐकून मीरकासिमास फार संताप आला. त्यानें अमियात साहेबास ठार मारून नीट पाटणावर स्वारी करून तें शहर घेतलें आणि तेथील इंग्लिश लोकांस कैद करून मोंगीर येथें नेलें.

मीरजाफरा-
स पुनः नवा-
ब करितात.
ता० ७ जुलै
स. १७६३.

मीरकासिमावर इंग्लिशांनीं लागलीच फौज रवाना केली. त्याच्या जाग्यावर मीरजाफरास पुनः बसविल्यानें फार चांगलें होईल असें वाटून त्यांनीं तसें केलें. मीरजाफराचें वय ह्या वेळेस सुमारे ७० वर्षांचें होऊन तो अगदीं वांकला होता, व रोगानें जर्जर होऊन अगदीं अप्रयोजक झाला होता, तथापि त्यानें पुनः नवाबाचें नांव स्वीकारिलें.

मीरकासीम व इंग्लिश ह्यांच्या दोन तीन लहान लहान लढाया होऊन मग जेरिया मुक्कामी फार मोठी लढाई झाली, तींत इंग्लिशांस जय मिळाला. त्याचा प्रकार असा कीं, मीरकासिमाच्या फौजेवर सु-
थील लढाई.
आगष्ट ता. २
स. १७६३.

मरू म्हणून आंमिनिया प्रांतांतील एक मनुष्य होता, तो मोठ्या शौर्यानें लढला. त्यानें एक वेळ इंग्लिशांच्या फौजेवर आपली फौज अशा चातुर्यानें नेली कीं, इंग्लिशांच्या फौजेस पळून जावें लागून त्यांच्या दोन तोफा ह्याच्या फौजेनें नेल्या. इंग्लिशांच्या

अघाडीपिछाडीवर घाला पडला, तरी ते धैर्याचे पुरे, ह्यामुळें अखेरीस जय त्यांचाच झाला. शत्रूचा सर्व प्रयत्न निष्फळ होऊन त्याची मोंगिराजवळ छावणी होती तेथपर्यंत त्यास पळ काढावा लागला. त्या छावणीवरही लागलाच मोठ्या शौर्यानें हल्ला करून पुढें मोंगीरही इंग्लिशांनीं काबीज केलें. आपलें आवडतें शहर इंग्लिशांनीं घेतलें, हें कानीं पडतांच रागाच्या आवेशानें मीर-

कासीम याचें देहभानच सुटलें. ह्या वेळेस तो पाटणा मुक्कामी होता; त्यानें इंग्लिश फौजेवरील अंमलदारांस सांगून पाठविलें कीं, तुम्ही पुढें चाल करून याल तर मी ह्या ठिकाणच्या एकूण एक इंग्लिशांस कापून काढीन. इलिस व हे असे दोन साहेब तेथें होते. त्यांनीं त्याच अंमलदारास सांगून पाठविलें कीं, आमचें काय होणें असेल तें होईल, तुम्ही आमची आशा न धरितां वेधटक चाल करून जलदीनें यावें, त्याप्रमाणें तो अंमलदार

आला. मीरकासिमानेही शहरांतील एकंदर इंग्लिश लोक मारून टाका असा हुकूम दिला. हुकूम बजावण्यास तेथें सुमरू व कांहीं थोडेसे शिपाई लोक मात्र होते, दुसरे कोणी नव्हतें.

इलिस साहेब व त्याचे मित्र ह्यांस सायंकाळीं खान्यास बोलाविलें. खान्याचा

बेत ज्या दिवाणखान्यांत केला होता त्यांत ते गृहस्थ शिरतांच मारेकऱ्यांनीं त्यां-
जवर हल्ला केला. तेव्हां इलिस साहेब तर त्याच वेळेस ठार झाला. दुसऱ्यांच्या
हातास तेथलीं ताटें, वाड्या वगैरे जें लागलें तें घेऊन त्यांनीं तेथल्या लोकांपासून
आपला बचाव केला. पण सुमरूच्या लोकांनीं घरावर चढून तेथून आंत गोळ्या
घातल्या आणि सगळे लोक मारले; एक पोर सोर देखील दुष्टांनीं ठेविलें नाहीं.

ही कत्तल उडाल्यानंतर मीरकासीम अयोध्येस पळून गेला.
तेथें सुजाउद्दवला व दिल्लीचा बादशाह हे एक होऊन राहिले होते,
त्यांनीं त्यास आश्रय दिला.

मीरकासीम
पळतो.

दुसऱ्या वर्षाच्या आरंभीच वरील तीन राजांची फौज इंग्लि-
शांबरोवर लढण्याकरितां चालून गेली. पाटणा शहर इंग्लिशांनीं
पुनः घेतलें होतें. तेथें मेजर कार्नीक साहेब होता, त्यानें लढाईत
त्या तीन असामींचा सर्वथा पराभव केल्यामुळें त्यांस त्वरेनें अ-
योध्येस पळून जावें लागलें.

इंग्लिशांवि-
रुद्ध जमाव.

इतक्यांत पुढें इंग्लिश फौजेंत मोठा बंडावा झाला. शिपाई
लोकांस आपणास पगार अधिक मिळावासें वाटत होतें. ह्या
फौजेवर मेजर हेक्टर मनरो साहेब होता, त्यानें बंडावा मोडण्या-
साठीं मोठे कडक उपाय योजिले. त्यानें २४ असामी बंडाचे
पुढारी लोक धरून एकदम तोफेच्या तोंडीं दिले, तेव्हां पूर्ववत्
व्यवस्था झाली. ह्याप्रमाणें फौज आपल्या हातीं आलीशी झा-
ल्यानंतर, मनरो साहेब शत्रूवर गेला आणि बक्सार मुक्कामीं तीन
तास लढाई होऊन बादशाह, सुजाउद्दवला व मीरकासीम ह्या
तिघांच्या फौजेचा पराजय झाला. तेव्हां, आपण उचललेला
पक्ष आपणांस झेंपत नाहींसें पाहून बादशाह इंग्लिशांस शरण
आला.

शिपाई लो-
कांत भयंकर
बंडावा. स०
१७६४.
बक्सार ये-
थील लढाई-
मध्ये बाद-
शाह स्वा-
धीन होतो.
ता० २३ अ-
क्टंबर. स०
१७६४.

सुजाउद्दवला अद्यापि फौज बाळगून होताच. त्यानें मराठ्यांशीं तह केला
होता. इंग्लिश त्याच्या पाठीस लागले; त्यांनीं लखनौ व अल-
हाबाद हीं त्याचीं दोन शहरें घेतलीं. शेवटीं कोरा मुक्कामीं
इंग्लिशांस जय मिळून तो जनरल कार्नीक साहेब पुनः फौजेच्या
कामावर आला होता त्याच्या स्वाधीन झाला. ह्याप्रमाणें हिंदु-
स्थानांतले दोन्ही प्रबळ शत्रु एकदम हातीं लागून इंग्लिशांच्या
छावणींत कैद होऊन राहिले.

सुजाउद्दव-
लाचा परा-
भव. ता०
३ मे स०
१७६५.

एप्रिलांत क्लैवसाहेब विलायतेहून कलकत्त्यास येऊन तेथून लढाईच्या ठिका-

णीं जात होता. तो विलायतेंत असतां तेथें बंगालच्या स्थितीची कच्ची हकीगत समजली होती. हिंदुस्थानांत नवीन संपादलेल्या मुलखाची नासाडी दोन कारणांनीं होत चालली होती. तेथील इंग्लिश कामदारांची वर्तणूक वाईट, हें एक अंतस्थ कारण, आणि तेथील राजे, नवाब वगैरे इंग्लिशांशीं लढाया चालवीत, हें एक बाह्य कारण. ही नासाडी बंद करण्यासाठीं कांहीं तरी तजवीज केली पाहिजे असें कोर्ट आफ् दैरेक्टर व विलायत सरकार ह्यांच्या मनांत आलें. बंदोबस्त न केल्यास आपण संपादिलेला आपल्या हातचा अंमल जाईल अशी त्यांस भीति पडली. हिंदुस्थान ज्यानें जिकिलें, त्यासच त्याचें रक्षण करण्याचें काम सांगावें, आणि त्या कामास योग्य तोच आहे असें त्यांस वाटलें. क्लेवसाहेबानें पूर्वीं केलेल्या कामांवरून त्याची वाहवा होऊन सरकारांतून त्याचें नांव बडे लोकांत घातलेंच होतें. आणि त्यांनीं ह्या वेळेस त्यास कंपनीच्या बंगाल इलाख्यांतील राज्याचा कुलअखत्यार देऊन विनंती केली की, तुम्ही बंगाल्यांत जाऊन तेथील सर्व बखेडे मोडून स्वस्थता करावी.

क्लेवसाहेब मद्रासेस येऊन पोहोंचला, तेव्हां तेथें त्यास वर्तमान कळलें कीं इंग्लिशांनीं मीरकासिमाचा पराजय केला, दिल्लीचा बादशाह त्यांच्या स्वाधीन झाला, फौजेतील बंड मोडून शिपाई लोक पूर्ववत् हुकूम मानूं लागले, व मीरजाफर मृत्यु पावला. ह्यावरून त्याच्या ध्यानांत आलें कीं, हिंदुस्थानांतील सर्व राज्याचा अधिकार आपल्या हातीं घेतला पाहिजे, अशी वेळ आतां येऊन पोहोंचली खरी.

इंग्लिशांस क्लेवसाहेब बंगाल्यास येऊन तेथून लागलाच मुरशिदाबादेस बंगालचें गेला. तेथें तारीख १२ आगस्ट सन १७६५ रोजीं बंगाल, ओराख्य मिळ- टिया, व बहार ह्या तीन प्रांतांचा वसूल कंपनीस मिळण्याविषयीं तें. ना. १२ बादशाहानें त्यास सनद करून दिली, आणि हिंदुस्थानांत ह्या खि- आगष्ट स० रीज ज्या ज्या ठिकाणचा मुलूख इंग्लिशांस मिळाला होता तो १७६५. त्यांजकडे कायम केला. बंगाल वगैरे प्रांतांत नांवाला एक नवाब राहिल, असें ह्या सनदेंत होतें; पण ह्यापुढें वास्तविक सत्ता इंग्लिशांच्या हातीं असावीसं होतें.

अशा रीतीनें आपल्या अमलाचा नवा पाया घालून इंग्लिश कामगारांत कांहीं सुधारणा करावयाची होती तिकडे क्लेवसाहेबानें लक्ष दिलें. हें कृत्य मुलकी खा- आरंभी मोठें कठीण वाटलें होतें. पण त्यानें तें तडीस नेलें. न्यांतील नौ- त्यानें मुलकी खात्यांत कामगारांस पगार आजपावेतो अगदीं करीविषयीं कमी होते ते वाढवून त्यांनीं नेटिवांपासून बक्षीस घेऊं नये असें फेरफार. केलें; त्यांचा खासगत व्यापार बंद केला; कारण तो चालविल्यास

कंपनी सरकारच्या हितापेक्षां स्वहिताकडे त्यांचें लक्ष फार लागेल. त्यानें सर्व इंग्लिश कामगारांस सांगितलें कीं, तुम्ही इतःपर मोठमोठ्या गोष्टींकडे लक्ष द्यावें; कारण ह्यापुढें तुमचें व्यापारीपणाचें नातें जाऊन मोठमोठ्या प्रांतांचा अंमल तुमच्या हातीं येऊन सर्व व्यवस्था तुमच्या हातून होणार आहे.

ह्याप्रमाणें त्यानें मुलकी खात्यांत फेरफार करून मग लष्करी खात्यांत फेरफार केला. तो असा कीं, कामगार व शिपाई ह्यांस पगाराखेरीज भत्ता मिळणें तो फक्त लढाईवर असतां मिळावा, एरवीं मिळूं नये. ह्या गोष्टींमुळें फौजेंत मोठा बंडावा झाला. दोनशें कामदारांनीं एकदम राजीनामे दिले. परंतु क्लैवसाहेब तिलप्राय भ्याला नाही. त्यानें नवीन कामदार पाठविण्यासाठीं मद्रास इलाख्यांत लिहिलें, आणि मोठ्या छातीनें व गांभीर्यानें तें बंड अगदीं मोडून टाकिलें. दुसऱ्याच्या हातून तर ही गोष्ट कधीं झाली नसती. ह्याप्रमाणें जें काम करण्यासाठीं क्लैवसाहेब विलायतेहून आला तें काम त्यानें केलें, आणि लागलाच तो विलायतेस निघून गेला. पण तेथें असा चमत्कार झाला कीं, ज्यांच्या हितासाठीं त्यानें हिंदुस्थान काबीज केलें, त्यांनींच त्या पुरुषाचे आमरण हाल हाल केले.

क्लैवसाहेब फार मोठा मनुष्य खरा; पण त्याचे सर्व गुण चांगलेच होते असें नाही. त्यानें मोठमोठीं कामें केलीं, इंग्लंडच्या राज्यास एक उत्कृष्ट देश सामील केला, आणि फ्रेंचांचा गवरनर दुप्ली हा ज्या गोष्टी करण्याचे बेत मनांत मात्र करीत असे, त्या गोष्टी ह्या पुरुषानें आपल्या हातानें शेवटास नेल्या. हिंदुस्थानचे संस्थानी, राजे व बादशाह हे विलायतेच्या अधिकाऱ्यास शरणागत होऊन त्याच्या हुकमानें राज्य करूं लागले.

लष्करी खात्यांत फेरफार.

कामगार लोकांत बंडावा. स० १७६७.

क्लैवसाहेबाचें विलायतेस शेवटचे परत जाणें. जानेवारी स. १७६७.

क्लैवसाहेबाचे गुण आणि त्याचीं कृत्यें.

सहावा भाग समाप्त.

भाग सातवा.

हैदरअल्लीवरोवर पहिली लढाई. हिंदुस्थानांतील अमलांत
फेरफार व मराठ्यांशीं पहिली लढाई.

सन १७६७ पासून स० १७८० पावेतो.

म्हैसूर—हैदरअल्ली—त्याचा अंमल—निजामावरोवर इंग्लिशांचा तह—
म्हैसूरावर स्वारी—निजामाचें कपट—कर्नल स्मिथ पळ काढतो—चंगमची ल-
ढाई—त्रिनोमालीची लढाई—इंग्लिशांचा जय—निजामास पश्चात्ताप—मद्रा-
सेजवळ टिपूची एकदम स्वारी—अंबूरच्या किल्याचा बचाव—अंबुराजवळ
हैदरअल्लीचा पराजय—हैदर पश्चिमेस जातो—म्हैसूर व भोंवतालचे प्रांत ह्यां-
जवर स्वारी—हैदर परत येतो—त्याचे जय—तो कर्नल स्मिथ ह्याजवरोवरचा
प्रसंग टाळतो—सेंत जार्ज किल्ल्यापुढें येतो—तह—बंगालची स्थिति—वारन
हेस्तिंग्स यानें केलेली सुधारणूक—कायदा—बंडे—कौन्सिलदार—कलक-
च्यांतील तंटे—नंदकुमार—त्याची चौकशी आणि शिक्षा—मुंबई—मराठे—
पेशव्यांच्या गादीवद्दल तंटे—इंग्लिश राघोबादादास मदत देतात—पुरंदरचा
तह—मराठे हल्ला करतात—इंग्लिश पळतात—बंगाल्याहून सुरतेस फौज येते
—कप्तान पोफम साहेब ग्वालेर घेतो—मराठ्यांशीं तह.

दक्षिण हिंदुस्थानांत फ्रेंच लोक जिकले गेल्यानंतर लौकरच इंग्लिशांस दुस-
रा नवीन शत्रु उत्पन्न झाला. दक्षिण हिंदुस्थानच्या पश्चिमेस
म्हैसूरचें म्हैसूर म्हणून मोठा सधन प्रांत आहे तेथलें राज्य शेंकडों वोंपे
राज्य. हिंदुराजांनीं केलें. परंतु कर्नाटक प्रांतांत व बंगाल इलाख्यांत
ज्या लढाया झाल्यावद्दल मार्गें लिहिलें, त्या चालल्या असतां म्है-
सूरच्या संस्थानांत मोठा फेरफार झाला.

त्या प्रांतांचा ज्या वेळचा इतिहास आम्ही लिहीत आहों त्या वेळेस तो हैद-
रअल्ली ह्या नांवाच्या एका मुसलमानाच्या हातांत होता. हा मोठा शूर होता,
व हिंदुस्थानांत इंग्लिशांस मोठा शत्रु होता. त्याचा बाप लुटारू
हैदरअल्ली. व तोही लुटारूच; पण शूर झटला म्हणजे असा कीं, प्रसंगीं तुटून
न पडणारा आणि ठकही तसाच. ह्या दोन गुणांमुळे तो मनस्वी
वाढून त्याच्या जवळ फौजेचा मोठा जमाव झाला, तेव्हां आपल्या धन्यावर
उठून बंड करून तो त्याच्या गादीवर बसला.

ह्यानंतर दुसऱ्या संस्थानांवर हल्ला करून त्यानें चोहोंकडे आपला अंमल

वाढविला. आज हा प्रांत घेतला. उद्यां तो प्रांत घेतला, अशा रीतीनें तें एक मोठें मुसलमानी राज्य झालें.

हैदरअल्लीस ह्यापुढें वाढूं देऊं नये म्हणून स० १७६७ त इंग्लिश, इंग्लिशलो-
निजाम व मराठे हे एक झाले. निजामअल्ली हा हैदराबादेत क हैदरावि-
निजामाच्या गादीवर होता. फ्रेंच कमांडर बुसी ह्यानें सलाबतजं- रुद्ध निजा-
गास गादीवर बसविलें होतें, त्यास निजाम अल्लीनें गादीवरून का- म व मराठे
ढून टाकिलें होतें. पुढें इंग्लिशांनीं निजामअल्लीचा पक्ष घेतला. ह्यांजवरोव-
त्यानें इंग्लिशांस फौजेच्या मदतीवद्दल गंटूर खेरीजकरून मदा- रतह करि-
पल्लीपासून जगन्नाथपुरीपर्यंत तीनशें कोस प्रांताचा अंमल दिला; तात. स०
आणि इंग्लिशांनीं त्यास सांगितलें कीं, तुम्हांस लागेल त्या वेळे- १७६७.
स आम्ही मदत करूं.

महंमद अल्ली हा अद्यापि करनाटकचा नवाब होता. इंग्लिशांनीं यास गादीवर बसविलें होतें, तरी आपल्या मुलखावर अंमल तो जातीनें करीत असे. मद्रासेच्या भोंवतालचा कांहीं थोडासा मुलूख त्यानें इंग्लिशांस दिला होता, ह्यावर मात्र अंमल तो करीत नसे.

हैदरावरच्या स्वारींत वरील दोन राजे व मराठे इतके इंग्लिशांनां सहाय्य होते. मराठ्यांनीं हैदराशीं लढाई सुरू केली. ती अशी, कीं प्रथम त्यांनींच त्याच्या प्रांतावर स्वारी केली; परंतु हैदरानें त्यांस मराठ्यांची
द्रव्य देऊन आपला प्रांत सोडून जाण्याविषयां विनंती केली. दगाबाजी.
त्यांनीं विचार न करितां इंग्लिशांशीं केलेला संकेत मोडला.
त्यांचा उद्देश इतकाच होता कीं, लुटीनें अगर दुसऱ्या एखाद्या रीतीनें आ
पला नफा करून घ्यावा म्हणजे झालें.

पुढें इंग्लिश व निजाम हे म्हैसुरावर गेले. पण तेथें निजामही निजामाची
हैदराकडून द्रव्य घेऊन त्याजकडे गेला आणि इंग्लिशांशीं त्यानें दगाबाजी.
लढाई केली.

इंग्लिश फौजेवर कर्नल स्मिथ साहेब होता, त्यास निजाम फितल्यामुळें मा-
घारें जावें लागलें. तो मद्रासेकडे जात असतां हैदराच्या स्वारां-
पासून त्यास दिवसानुदिवस जास्ती त्रास होऊं लागला. त्या कर्नलस्मिथ-
स्वारांनीं त्याला वेढून टाकलें, त्याचें सामानसुमान व धान्य ही साहेबाचें
त्यास मिळूं दिलीं नाहींत; त्याचा कोणी एखादा मनुष्य छावणी परत येणें.
सोडून आसपास गेला कीं, तो धरून कैद करावा; असे त्यावर
अनेक विकट प्रसंग गुदरले; त्याचीं कितकीक माणसें मेलीं. तथापि तो सरदार

मोठ्या व्यवस्थेने व आपल्या अब्रूस योग्य अशा रीतीने देशाची माहिती अगदी नसतां त्यांतून निघून गेला, ही गोष्ट मोठी होय.

चंगम मुकामी हैदरानें स्मिथ साहेबावर हल्ला केला; परंतु हैदराचा पराजय झाला. त्रिनोमाली येथें आल्यानंतर येथें सामानाची अगदी तयारी नाहीशी पाहून स्मिथ साहेब अगदी निराश झाला. कारण त्या वेळेस सामानाची फार जरूर होती. हैदरास हें समजलें होतें; त्यावरून इंग्लिश फौज अगदी कमकुवत व दिलगीर असेल, असें त्यास वाटून तो फौज घेऊन जवळ आला. परंतु दैव-वशात् इंग्लिशांस तांदुळांचें मोठें पेंव सांपडलें, त्यामुळें त्यांची युद्धाची अशी तयारी झाली की, पूर्वी तशी कधीच झाली नव्हती.

त्रिनोमालीच्या मैदानांत दोन्ही फौजा सज्ज होऊन लढाईस उभ्या राहिल्या. इंग्लिशांच्या डाव्या बाजूस मोठी दलदल होती. हैदरास वाटलें होतें, की इंग्लिश त्या दलदलीवरून जातील, आणि जाऊ लागले म्हणजे त्यांजवर हल्ला करून त्यांस घोटाळ्यांत घालावें. दलदलीच्या एक्या बाजूस लहानशी टेंकडी होती, तिला प्रदक्षिणा करून शत्रूच्या पार्श्वभागावर पडावें, असा आपल्या फौजेस स्मिथ साहेबानें हुकूम केला. ती तसें करूं लागली, तेव्हां हैदरास वाटलें की, ती पळ काढीत आहे, आणि तो त्याच टेंकडीच्या दुसऱ्या बाजूनें तीस आडवा आला. दोन्ही फौजांची अकस्मात् गांठ पडली. हैदराच्या तोफा येऊन पोहोचल्या नव्हत्या; परंतु इंग्लिशांच्या तोफा जवळ होत्या, त्या त्यांनीं फार चांगल्या रीतीनें चालविल्यामुळें हैदराचे घोडेस्वार आघाडीस होते ते मागें हटून पायदळ व तोफखाना पुढें आणण्याची सोयच नाहीशी झाली. हैदराच्या फौजेची दाणादाण झाली आणि इंग्लिशांच्या फौजेनें स्वस्थपणें तलवार चालवून जय मिळविला. हैदराच्या फौजेला दम नव्हता, तेव्हां ती चोहोंकडे पळत सुटली.

ह्या लढाईमध्ये हैदराचा जनानखानाही होता. निजामाच्या बायका हत्तीवर बसल्या होत्या, आणि इंग्लिशांचा पराजय होईल, तो त्यांच्या दृष्टीस पडण्याकरितां ते हत्ती फौजेच्या पिछाडीस उभे केले होते. पळ काढला तेव्हां हत्ती रणांगणांतून काढण्यास हुकूम केला परंतु एका हौयांतील एक बाई असें बोलली की, "माझा हत्ती तरी निदान येथें राहिला पाहिजे; कारण त्याला आपल्या धन्याच्या निशाणाच्या अगोदर माघारें फिरण्याची सवय नाही." त्यावरून निशाण मागें जाईपर्यंत हत्ती तेथेंच उभे राहिले होते, आणि भोंवतालीं इंग्लिशांच्या गोळ्यांचा वर्षाव चालला होता.

ह्या वेळेस इंग्लिशांचा जय पाहून निजामानें त्यांसीं बोलणें घातलें कीं मी तुम्हांकडे येतो, मला परवानगी असावी. इंग्लिशांनीं कांहीं दिवसांनीं हें त्याचें म्हणणें मान्य केलें.

इंग्लिशांकडे जाण्याविषयीं निजामाचें पुनः बोलणें.

हैदरानें आपला पुत्र टिपू ह्यास फौज देऊन मद्रासच्या भोंवतालच्या प्रांतावर हल्ला करण्याकरितां पाठविलें होतें. मार्गांत जें हातीं लागेल तें लुटावें, जाळावें, नासावें, पाहिजे तें करावें, अशा रीतीनें सेंट जार्ज किल्ल्याच्या दरवाज्यापर्यंत त्यानें आपली कामगिरी उत्कृष्ट वजाविली. परंतु बापाच्या पराजयाची बातमी लागल्यामुळें माघारा येऊन तो थोरल्या फौजेला मिळाला.

टिपूची लुटीकरितां मद्रासेकडे स्वारी.

त्रिनोमाली येथें जय झाल्यानंतर स्मिथ साहेब कांहीं दिवस स्वस्थ राहिला. तितक्यांत हैदरानें इंग्लिशांच्या ताब्यांतील कांहीं लहानसहान किल्ले घेऊन वेरुळाजवळ अंबूर म्हणून मोठा बळकट डोंगरी किल्ला आहे त्याजवर हल्ला केला. त्या ठिकाणीं कालवर्त साहेब, त्याच्या हाताखालचे कांहीं गोरे लोक व मद्रासच्या दाहाव्या काळ्या पायदळ पलटणीचे ५०० शिपाई होते, त्यांनीं तो वचावला.

अंबूर किल्ल्याचा मोठ्या शौर्यानें वचाव. ता. १० नवेंबर—ता. ७ डिसेंबर स. १७६७.

तो किल्ला हातीं येण्यासाठीं हैदरानें सर्व उपाय केले. छापा घालावयास जेव्हां जेव्हां जावें तेव्हां तेव्हां आपणास इंग्लिश मार्गें हटवितात, असें पाहून कप्तान कालवर्त ह्यानें आपणास शरण यावें म्हणून हैदरानें प्रयत्न केला. तो असा:—त्यानें त्यास सांगून पाठविलें, कीं शूरानें रक्षण करण्यासाठीं जितका प्रयत्न करावा तितका तुम्ही करून चुकला, आतां उपाय राहिला नाही, तर तुम्ही आमच्या रजाधीन व्हावें. तो बोलला, कीं तुम्हाला मी आपलें शौर्य दाखवावें असा प्रसंग तुम्ही अजून मला आणिला नाही. ह्यानंतर हैदरानें त्यास लांच देण्याचें संधान केलें. त्यास सांगून पाठविलें, कीं तुम्हांवर मोठी मेहरबानी होईल व तुम्हांस पुष्कळ द्रव्य देऊन मी आपली अर्धी फौज तुमच्या हुकमांत देईन. हा निरोप घेऊन जाणाऱ्या जासुदास कालवर्त साहेब धमकावून बोलला कीं, तुझ्या धन्यानें इतःपर आपल्या माणसांच्या जिवाला जपावें. कारण मी खास सांगतो, कीं ह्यानंतर असला निरोप आणणारास मी निखालस फार्शीं देईन. २६ दिनसपावेतो ह्या सरदारानें दम धरिला. नंतर कर्नल स्मिथ साहेब तेथें आला. त्यास अंबूरच्या किल्ल्यावर इंग्लिशांचें निशाण फडकत आहे असें दुसून दिसतांच फार आनंद झाला. मद्रासच्या दाहाव्या काळ्या

पायदळ पलटणीने मोठा पराक्रम केल्यामुळे तिच्या निशाणावर अंबूर हा शब्द लिहिला, तो अद्यापि चालू आहे.

हैदराचे प- ह्यानंतर आणखी एक वेळ स्मिथ साहेबांनं अंबुराजवळ हैद-
श्चिमकिना- राचा पराजय केला. तेव्हां करनाटक इंग्लिशांच्या हातांत सो-
व्याकडे पर- डून देऊन तो पश्चिमेच्या आंगास निघून गेला.
त येणें.

ह्यानंतर हैदराच्या मुलखांत लढाई चालवायाची असा मद्रास सरकारांनं निश्चय केला. ही गोष्ट करण्याचे मार्ग दोन होते. म्हैसूरच्या उच्च प्रदेशाच्या खालच्या मुलखांत स्वारी करावी हा एक. हा मुलूख वानियं-
हैदराच्या वाडी, दिदिगल व पालघाट ह्या तिहींच्या मध्ये आहे; म्हणजे हा
मुलुखावर त्रिकोणाकृति आहे. दुसरा मार्ग खुद्द म्हैसूर प्रांतांत जाऊन बंग-
स्वारी. लूर शहराला वेढा घालावा. ह्यांतली कोणती तरी एक गोष्ट केली
असती तर फायदा होता, परंतु तसें न करितां दोन्ही गोष्टी एक-
दाच कराव्यासं ठरलें. खालच्या मुलखांत स्वारी करण्याचें काम कर्नल वूड
साहेबास सांगितलें. त्यानें तो मुलूख काबीज करून तेथले सर्व किल्ले हस्तगत
करून घेतले; परंतु त्यांच्या संरक्षणार्थ ज्या फौजा ठेविल्या होत्या त्या पुरेशा
नव्हत्या. कर्नल स्मिथ साहेबास फौजा देऊन सरकारांनं म्हैसुरावर पाठविलें
होतें. त्याजवर सरकारची गैरमर्जी झाल्यामुळे त्यास रद्द करून कर्नल वूड साहेब
खालच्या मुलखांत होता त्यास ह्याच्या जाग्यावर जाण्याचा हुकूम झाला.

इतक्यांत इंग्लिशांच्या फौजेची एक टोळी मुंबईकडून पश्चिमेच्या आंगास आली होती तिला हैदरांनं मागे हटविलें. तिनें हैदरापासून पळ काढला तो अशा रीतीनें कीं तिच्या अबरूला आणि नांवाला डागच लास-
हैदराचें पर- ला. नंतर तो पूर्वेकडे वळला. इंग्लिशांनीं दोन ठिकाणीं-हद्दा
न येणें व इ- केला होता; त्या दोन्ही ठिकाणीं त्यांचाच पराजय झाला. वा-
ग्लिशांचा गळूर मुकामी त्यानें वूड साहेबाचा पराजय केला; आणि इंग्लि-
त्याचा जय. शांस माहित नाहींत अशा रस्त्यांनीं खालच्या मुलखांत उतरून
तो कोइमचुराजवळ आला, आणि त्यानें आपलीं सर्व ठाणीं इ-
ग्लिशांच्या हातची घेऊन त्यांस मद्रासेकडे माघारें हाकून लावले.

मद्रास येथें हैदराशीं तह करावा अशी इच्छा इंग्लिशांस होती; पण
हैदराशीं त- तो जी कलमें त्यांस सांगे, तीं सुयुक्तिक व बेताचीं असतांही
ह होती. ता. ते कबूल करित ना, त्यामुळे तह होईना. तेव्हां स्मिथ साहेबास
४ एप्रिल स- पुनः अधिकार मिळून तो हैदरावर हद्दा करण्यास सिद्ध झाला.
न १७६९. पण त्याच्या फौजेशीं तोंड देण्यास हैदर खुषी नव्हता. तो इ-

ग्लिशान्च्या फौजेस टाळा देउन मोठ्या जलदीनें मद्रासेस गेला आणि सेंट ज्यार्ज किल्ल्यापुढें फौजेचा तळ देउन त्यानें इंग्लिशान्स सांगितलें, कीं मी तह करण्यासाठीं आलों आहे. त्यानें म्हटलेलीं कलमें ह्या वेळेस इंग्लिशानीं कबूल केलीं. तहनाम्यांत ठरलें कीं, लढाई सुरू झाल्यापासून ज्याचा जो मुख्य गेला असेल त्याचा तो त्यास परत मिळावा आणि परस्परांवर कांहीं प्रसंग गुजरल्यास परस्परांनीं मदत करावी. नंतर हैदरअल्ली आपल्या संस्थानावर मराठे आले होते त्यांजपासून आपला बचाव करण्यासाठीं निघून आला.

क्लैवसाहेब बंगाल्यांतून विलायतेस निघून गेल्यानंतर तेथें पुनः बंडाळी झाली. त्यानें निरनिराळ्या खात्यांत जी सुधारणा केली होती ती चांगल्या रीतीनें चालली नाहीं. साहेब लोक आपला खासगत व्यापार अद्यापि चालवीत होते. वसुलाचें काम नेटिवांच्या हातीं होतें, त्यामुळें वसूल व्हावा त्यापेक्षां फार कमी होत असे. हिंदुस्थानांतील राज्यकारभारांत ह्या चुक्या पडल्या, त्यामुळें इंग्लंडांतल्या लोकांचें नुकसान झालें; म्हणजे ईस्टइंडिया कंपनीतील भागीदारांस जितका नफा पडावा तितका पडेना. त्यावरून शेवटीं हिंदुस्थानांतील राज्यकारभार आजपावेतो फक्त कंपनीकडेसच होता, तो स्वतः पार्लमेंतास पाहणें प्राप्त झालें.

बंगालचा गवर्नर वारन हेस्तिंग्स साहेब ह्यानें कोर्ट आफ् दैरेक्टर्स ह्यांच्या हुकुमावरून इकडील राज्यकारभारांत मोठा फेरफार करण्याचा बेत केला. वसुलाचें काम इंग्लिशान्च्या हातीं दिलें. बंगाल प्रांत इंग्लिशान्च्या हातीं येउन सात वर्षे झालीं होती. पण तेथील वसुलाचें काम नेटिवांच्या हातीं असल्यामुळें इंग्लिश ह्या प्रांताचे मालक आहेत हें लोकांच्या अनुभवास आलें नव्हतें. तें काम इंग्लिशान्च्या हातीं येतांच अंमल व नांव दोन्ही त्यांचीच झालीं.

बंगाल प्रांतीं फार दिवसांपासून स्वस्थता नव्हती ती वारन हेस्तिंग्स ह्यांच्या कारकीर्दींत झाली, तीमुळें दुसऱ्यांच्या अमलांतले लोक कंपनीच्या अमलांतील प्रदेशांत तेथें राहाण्याकरितां आले.

पुढें पार्लमेंतानें हिंदुस्थानावद्दल कायदा ठरविला. तो असा, कीं बंगालच्या गवर्नरस गवर्नर जनरल हा किताब मिळेल; त्यानें सर्व हिंदुस्थानचा राज्यकारभार पहावा; त्यास चार असामी कौन्सिलदारांनीं सर्व कामांत मदत करावी; कलकत्यांत कोर्ट आफ्

हेस्तिंग्स साहेबानें केलेला फेरफार. ता० ११ मे स० १७७२. वसूल.

बंगाल्यांत स्वस्थता व उत्तमरीतीचें राज्य. स० १७७२.

रेग्युलेंटिंग आक्त. ता. १ जुलै स. १७७३.

जस्तिस म्हणजे न्यायसभा नवीन स्थापावी; आणि नेटिवांपासून कोणतेही बक्षीस कौन्सिलदार व दुसरे कामदार ह्यांनी घेऊं नये. (ह्या कायद्यास रेग्युलेंटिंग आक्त असें म्हणत असत.)

हा कायदा हेस्तिंग्स साहेबाच्या कारकीर्दीत आला त्याप्रमाणें पहिला गवर-नवीन मुख्य नर जनरल तोच झाला. बारवेल, फ्रान्सिस, कर्नल क्लावरिंग व कौन्सिल. कर्नल मानसन हे चार साहेब कौन्सिलदार नेमिले. त्यांपैकी ता० २१ बारवेल साहेब त्या वेळेस हिंदुस्थानांतच होता. बाकीचे तीन अक्टोबर स. असामी विलायतेस होते ते हिंदुस्थानांत नवीनच यावयाचे होते. १७७४. कौन्सिलाची सुरवात झाल्या दिवसापासून असें चाललें की, जो विषय पुढें येईल त्याविषयी आपसांतच तंटे व्हावे. इंग्लंडांतून आलेल्या तीन कौन्सिलदारांचा व गवरनर जनरल साहेबाचा अत्यंत द्वेष होता, त्यामुळें ते तिघेजण त्यास नेहमीं विरुद्ध बोलत. बारवेल साहेब हलकटपणा- मात्र नेहमीं गवरनर जनरलाप्रमाणें बोले. ह्याप्रमाणें कौन्सिलांत चे तंटे. दोन पक्ष होते. त्यांत गवरनर जनरलाच्या विरुद्ध पक्षाचे लोक फार होते. त्यामुळें त्याच्या हातीं कांहींच अंमल नव्हता म्हटल्यास चिता नाही.

अयोध्या प्रांताजवळ रोहिलखंड प्रांत आहे, त्यांत कांहीं आफगाण लोक संस्थानी होते, त्यांस घालवून देण्याविषयी अयोध्येचा नवाब सुजा-रोहिले लो- उद्दौला ह्यास हेस्तिंग्स साहेबानें मदत दिली; हें तेंद्याचें मूळ कांस वाहेर कारण होय. त्या साहेबानें मदत दिली हा केवळ अन्याय होय. घालवितात. त्यानें कर्नल चांपियन साहेबाच्या हाताखाली फौज देऊन त्यास ता० २३ ए- त्या आफगाण लोकांवर पाठविलें. त्यांस एका लढाईत जिंकून प्रिल स० त्यांचा मुलूख त्यानें सुजाउद्दौलास दिला. त्यानें तेथील रहिवासी १७७४. लोकांवर जुलूम चालविला. मदत दिल्याबद्दल हेस्तिंग्स साहेबास कंपनीच्या नांवानें पुष्कळ द्रव्य मिळालें. दिल्लीच्या बादशाहाच्या हातून कोरा, व अलहाबाद ह्या दोन प्रांतांचें संरक्षण होईना सबब ते प्रांत हेस्तिंग्स साहेबानें सुजाउद्दौलास दिले; आणि सुजाउद्दौलानें इ-कोरा व ग्रज सरकारास ५० लाख रुपये द्यावे व काशीचा दुर्बल राजा अलहाबाद चेतसिंग ह्याचें संरक्षण करावें असें ठरलें. परंतु कौन्सिलांत ह्या ह्या प्रांतांची गोष्टीस विरुद्ध बहुमत पडल्यामुळें ही झाली नाही. तेव्हां कोरा व्यवस्था. व अलहाबाद ह्या दोन प्रांतांशीं काशीच्या राजाचा मुलूख कांहीं दिवसपर्यंत मोबदला करावा असा ठराव केला. नंदकुमार म्हणून ब्राह्मणजातीचा एक श्रीमान् गृहस्थ होता. तो मोठा दुर्व्यसनी होता.

त्याला फांशीची शिक्षा झाली. ही ह्या वेळेस एक मोठी गोष्ट झाली. अनेक कौन्सिलदार गवर्नर जनरल ह्याच्या नाशावर नंदकुमार आहेत, हें नंदकुमारास समजलें, आणि त्याचाही गवर्नर जनरल ह्याशी द्वेष होता, सबब त्यानें अर्ज केला कीं मीरजाफराच्या मुलाच्या रक्षणासाठीं मीरजाफराच्या बायकोची नेमणूक केली, त्या कामांत गवर्नर जनरल ह्यानें तिजपासून लांच घेतला. फ्रान्सिस साहेब आदिकरून विरुद्ध मंडळीस ह्यापासून आनंद झाला. नंदकुमाराचा पक्ष उचलून ते त्याची मानमान्यता करूं लागले, आणि त्यांस अखत्यार नसतां ते आपणावरील अधिकाऱ्याची चौकशी करूं लागले.

हा खटला चालला असतां, नंदकुमारानें बहुत वर्षांपूर्वी खोड्या सहीचा कागद बनावला होता; त्या गुन्ह्याबद्दल त्यास नवीन स्थापलेल्या कोर्ट आफ् जस्टिसामध्ये एकाएकी आणून त्याची चौकशी केली. तेव्हां त्याजवर तो गुन्हा लागू होऊन त्यास फांशीची शिक्षा झाली.

त्याची चौकशी व शिक्षा. ता० ५ आगस्ट स० १७७५.

ह्या शिक्षेवरून हिंदुलोकांत मोठा गवगवा झाला. नंदकुमार जातीचा ब्राह्मण असून बडा लोक होता, ह्या दोन कारणांवरून सर्व लोक त्यास फार मानीत असत. तो फांशी दिला त्या वेळेस हजारों लोक जमले होते. सर्वास फार वाईट वाटलें; परंतु त्यास सोडविण्याविषयी कोणी दंगा वगैरे केला नाही तो मेल्यामुळें गवर्नर जनरलावरच्या फिर्यादीची चौकशी अर्थातच राहिली; आणि ती करणें मोठा अन्यायही होता.

कौन्सिलदारांत तंटा अद्यापि चाललाच होता. परंतु पुढें फ्रांसीं दिवसांनीं क्लावरिंग व मानसन हे दोन असामी मेले, तेव्हां विरुद्ध पक्षाचा एकच असामी राहिला. पुढें गवर्नर जनरल ह्याच्या पक्षाचे लोक कौन्सिलांत पुष्कळ होऊन त्याचें वजन दिवसानुदिवस पडत चाललें.

कौन्सिलांत हेस्तिंग्स साहेबास आपल्या पक्षाचे लोक मिळतात.

मद्रास व बंगाला ह्या दोन इलाख्यांत मागें सांगितल्याप्रमाणें गडबड चालली होती; तेव्हां मुंबई इलाख्यांत जिकडे तिकडे स्वस्थता होती. पुढें त्या इलाख्यांत लढाईचा प्रसंग आला. मुंबईच्या जवळचीं लहान लहान ठाणीं व्यापारोपयोगी आहेत तीं आपल्या अमलांत आणावीं असा मुंबई सरकारचा हेतु फार होता. त्यांतही साष्टीच्या बेटावर त्यांची नजर विशेष होती. मराठ्यांमध्ये ह्या वेळेस पेशव्यांच्या गादीबद्दल तंटे लागले होते. मुंबई सरकारच्या मनांत आलें, कीं आपण ह्या तंट्यांत पडून आपणास ज्या गोष्टींची जरूर आहे

मुंबई इलाख्यांतल स्थिति.

मराठ्यांम- तेवढ्या आपण ह्या अधिकाऱ्यांपासून मिळवाव्या. मराठे ह्या
ध्ये तेंटे. तेंढ्यांत गुंतले असतां इंग्लिशांनीं साष्टी घेण्याकरितां फौज रवा-
ना केली. राघोबादादा पेशव्याची गादी मिळविण्याचा यत्न क-
रीत होता. तो मदत मागण्याकरितां इंग्लिशांकडे गेला, तेव्हां त्यांनीं सांगित-
लें, कीं साष्टी व मुंबई भोंवतालच्या दुसऱ्या जागा आम्हास द्याल
मुंबई सर- तर आम्ही तुम्हास शत्रूवरोवर लढण्याविषयीं मदत देऊं. त्यानें
कारका ठ- ती गोष्ट पतकरिल्यावरून मुंबई सरकारानें त्यास फौजेची मदत
राव बंगाल दिली. परंतु बंगाल सरकारास मुंबई व मद्रास ह्या दोन इलाख्यां-
सरकारफि- वर अंमल करण्याचा अधिकार मिळाल्यावरून पुण्यावर पाठवि-
रविनें. पुरंद- लेली फौज परत आणण्याविषयीं मुंबईस त्यानें खरमरीत हुकूम
रचा तह. ना० लिहिला, व राघोबादादाच्या शत्रूवरोवर तह करण्याकरितां क-
३ जून स० र्नेल अपतन साहेबास बंगाल्याहून रवाना केलें. राघोबादादाच्या
१७७६. शत्रूंनीं कबूल केलें, कीं इंग्लिशांनीं राघोबादादाचा पक्ष सोड-
ल्यास इंग्लिशांस साष्टी व मुंबईच्या भोंवतालच्या जागा
आम्ही देतो.

पुढें कांहीं वेळपर्यंत मराठे उगीच राहिले. नंतर असें समज-
मराठे युद्धा- ण्यांत आलें की, ते इंग्लिशांवर जाण्याची तयारी करीत आहेत.
स तयार हो- इंग्लंड व फ्रान्स ह्यांच्या मध्ये लढाई लागण्याचा संभव होता, व
तात. कलकत्यास बातमी जाऊन पोहोंचली, कीं पुण्यास कोणी फ्रेंच
सरदार आहे तो पेशव्यांची फौज तयार करीत असतो.

हेस्तिंग्स साहेबानें बंगाल्याहून मुंबईस लागलीच थोडकीच फौज रवाना
करून मुंबई सरकारास तिच्या मदतीस आणखी कांहीं फौज
पुण्यावर बं- पाठविण्याचा हुकूम केला. मुंबईसरकारानें तो हुकूम मान्य क-
गाल्याहून व रून कर्नेल ईगर्तेन साहेबाच्या हाताखाली चार हजार फौज पाठ-
मुंबईहून. विली, आणि तह अगर दुसरें एखादें बोलणें करण्यासाठीं दोन
सैन्य पाठ- मुलकी कामगार पाठविले. ईगर्तेन हा सेनापतीच्या कामास चां-
वितात. गला नव्हता. त्याचप्रमाणें फौजेवर हुकूम एकाचा व तह वगैरे
करण्याविषयीं हुकूम दुसऱ्याचा ही व्यवस्था चांगली नव्हती.

मुंबईची फौज पुण्याकडे रवाना झाली. राघोबादादाची पुनः इंग्लिशांशी
एकी झाल्यावरून तोही तिजवरोवर होता. परंतु मराठी फौज
मुंबईचीफौ- आणण्याचें त्यानें कबूल केलें होतें ती आणिली नाही. लढाई
ज पुण्याकडे सुरू होऊन इंग्लिशांचा जय होतोसें झालें म्हणजे ती येईल असें
रवाना होते. त्यानें सांगितलें. परंतु ह्या बोलण्यापासून जी गोष्ट होईलसें

राघोबादादास वाटलें होतें ती झाली नाही. इंग्लिश फौजेचे काम-
गार भ्याले. शत्रु त्यांच्या दृष्टीपुढें येऊन उभा राहिला. परंतु त्यांचें धैर्य
अगदीं सुटून शत्रूंनीं तोंड न देतां ते माघारे निघाले. मराठी
फौजेपुढें पळ काढणें म्हणजे गोष्ट कठीण होती. मराठ्यांपाशीं इंग्लिशांच्या
घोडेस्वारांचा भरणा फार, ते स्वार इंग्लिश फौजेभोंवतीं चोहों-
कडून घिरव्या घालूं लागले. तिच्या अन्न पाणी वगैरे सामानाची मुख्याची
व तिची त्यांनीं गांठ पडूं दिली नाही. कोणी थकलेला अगर पूर्वपणाची
अजारी मनुष्य हातीं लागल्यास ते तक्षणीं मारून टाकीत. इ-
ंग्लिश आपणावर हल्ला करितातसें दिसल्यास ते लागलेच दूर पळून जात. परंतु
इंग्लिश पुढें निघाले, कीं पुनः ते पाठीवर चालून येत.

अशी इंग्लिशांची अगदीं अव्यवस्था होऊन ते मोठ्या अप्रति-
ष्ठेनें मागे निघाले. परंतु दोन दिवसांनीं मुक्काम करून त्यांनीं या स्वारीचा
मराठ्यांशीं तहाचें बोलणें लावलें. तेव्हां साष्टी वगैरे जीं ठाणीं अपमानका-
तुम्हीं मागितलीं होती तीं मागूं नयेत म्हणजे तुम्हांस मुंबईस जाऊं रक शेंवट
देऊं, असें त्यांनीं सांगितलें. तेव्हां इंग्लिशांनीं दोन आपले अ-
सामी मराठ्यांच्या द्यावणींत ओलीस पाठविले, आणि राघोबा-
दादा आपल्या शत्रूच्या स्वाधीन झाला. जानेवारी
स. १७७९.

बंगालच्या फौजेनेंही कांहीं एक केलें नाही. त्या फौजेचा बंगालचे से-
कमांदर कर्नल वेल्स्ली येतेवेळेस मार्गांत एके ठिकाणीं राहून ते-
थील संस्थानांच्या तंत्र्यांत पडला. वास्तविक पाहतां त्यास ह्या न्याचा मु-
तंत्र्यांत पडण्याचें कारण नव्हतें. काम.

हेस्तिंग्स साहेबानें त्यास लागलेंच परत बोलावून त्याच्या जा-
ग्यावर गोदर्ड साहेब नेविला. हा मनुष्य शूर व चलाख होता. कर्नल गोद-
त्यास काम मिळतांच तो मुंबईकडे चालता झाला. मुंबईच्या र्द साहेबा-
फौजेकडून त्यास निरोप गेले कीं, तुम्हीं पुढें येऊं नये व त्या ची नेमणूक.
फौजेबरोबर दोन मुलकी कामगार होते त्यांनीं त्यास न येण्या-
विषयी हुकूम लिहिला. परंतु निरोप व पत्रें मान्य न करितां तो तां ३ डि-
सुरतेस येऊन दाखल झाला. सेंबर स०
१७७८.

सुरतेस आल्यावर कांहीं दिवसपावेतो त्यानें आपण होऊन त्याचा जय.
युद्ध केलें नाही. परंतु स० १७८० च्या जानेवारींत लढाई करून स० १७८०.
त्यानें अमदावाद घेतली. पुढच्या स्वारींत त्यानें मराठ्यांच्या फौ-
जेचा पराजय केला.

ह्याप्रमाणें पश्चिमेच्या आंगास गोदर्ड साहेब लडत होता, तेव्हां हेस्तिंग्स

साहेबानें कप्तान पोफम साहेबास कांहीं फौजेनिशीं गोहदचा व्यापन राणा इंग्लिशांच्या पक्षास नूतन मिळाला होता त्याला मदत करण्यासाठी पाठविलें होतें. गोहद परगणा आग्रा प्रांतांत आहे, पोफम. तेथें शिदा त्या राण्याशीं लढत होता.

कप्तान पोफम साहेब नेमला हें फार चांगलें झालें. कारण त्याप्रमाणें हुशार दुसरा मनुष्य नव्हता. त्यानें लाहोरच्या किल्ल्यास प्रथम वेढा तो लाहोर घेतो. ना० घातला, तेव्हां मराठे जिवाकडे न पाहतां तो किल्ला बचावण्याकरितां लढलें. ह्या लढाईचा परिणाम मोठा भयंकर झाला; म्हणजे २१ एप्रिल इंग्लिशांचे एकशें पंचवीस असामी मेले; परंतु शेवटीं जय होऊन स० १७८०. किल्ला त्यांच्या हातीं आला.

ह्यांनंतर पोफम साहेब ग्वाल्लेरीवर गेला. हिंदुस्थानांत सर्वांचा ग्रह असा होता, कीं ग्वाल्लेराचा किल्ला अतिशय बळकट आहे. तो इंग्लि- ग्वाल्लेरीची श्वाहीरची देखील घेवण्यास नाही. तो उंच डोंगरावर बांधला स्वारी. आ- आहे. त्यांत फौज पुष्कळ व लढाऊ होती. तारीख ३ आगष्ट गरत ना० ३ १७८० रोजी गोच्या फौजेनें त्यास वेढा दिला. ते शिड्यांवरून स० १७८०. चढून आंत गेले. त्यांनीं शत्रूस एकदम गांठलें आणि फारसे लोक न मरतां किल्ला आपल्या स्वाधीन करून घेतला.

मराठ्यांशीं ती मोहीम पुढें थोडेच दिवस चालली. कारण हेस्तिगस सा- तह. ना० हेबाचें संपूर्ण लक्ष दुसऱ्या मोठ्या युद्धाकडे लागलें होतें; आणि १७ मे स० त्यांच्या हातीं जितका पैसा होता तितका सारा त्या युद्धास अव- १७८२. श्य होता.

मराठ्यांवरोंवर इंग्लिशांनीं तह केला, आणि कर्नल अप्तन साहेबानें पुरंदर मुक्कामीं तह केल्या दिवसापासून मराठ्यांचा जो मुलूख इंग्लिशांनीं घेतला होता तो त्यांनीं त्यांचा त्यांस परत दिला.

सातवा भाग समाप्त.

भाग आठवा.

हैदराबादीची करनाटकांत स्वारी.

स० १७८० पासून १७८४ पावेतो.

हैदराची स्वारी—मद्रासेंतील कामगारांची सुस्ती—वेली साहेबाचा पराजय—सर हेक्टर मनरो माघारा जातो—मद्रासेंत भय—हेस्तिंगस साहेब फौज पाठवितो—कलकच्याहून सर ऐरकूत साहेब येतो—वांदिवाश शत्रूकडून परत घेतात. चिलंब्रम येथें पराजय—पोर्तोनोवो येथील लढाई—हैदराचा पराजय—बंगाल्याहून कपतान पीयर्स साहेब कूच करितो—दुसरी लढाई—सोलनगडचा जय—शत्रूकडून वेरूळ घेतात. दच लोकांशी लढाई—त्यांचीं ठाणीं घेतात—हैदर मद्रासेस पुनः येऊन पोहोंचतो—कूत साहेब चाकरी सोडतो—ब्राथवेत साहेबाचा पराजय—तेलिचरीस म्हैसुरकरांस मागें हटवितो—पश्चिमेच्या किनाऱ्यावर टिपूची रवानगी—पनियनी येथें त्याचा पराजय—हैदर मरण पावतो—टिपू परत येतो—माथ्यु साहेब म्हैसुरावर स्वारी करितो—बेदनूर घेतो—आपण निर्भय आहों असें वेडेपणानें मानितो—टिपू पुन्हा येतो—बेदनूर माघारें घेतो—त्यानें केलेली लढाई—मंगळूरचा वेढा—कर्नल फुलर्तन साहेब कूच करितो—टिपू सुलतान ह्याजबरोबर तह.

मद्रास इलाख्यावर ह्या वेळेस मोठें संकट आलें होतें. हैदर आपल्या अवाढव्य फौजेनिशीं करनाटकांत उतरत होता. ह्या कामाकरितां ब्रह्म दिवसांपासून मोठी फौज जमवून तो तयारी करीत होता. हैदराची कनिष्ठाम अल्ली व दुसरे मुसलमान राजे ह्यांस मदतीकरितां त्यानें रनाटकांत बोलाविलें होतें. चोहोंकडून लोक त्याजपाशीं जमले होते. ते स्वारी. जुलै सर्व इंग्लिशंबरोबर लढण्यास उद्युक्त होते. कारण इंग्लिशांचा स० १७८०. द्वेष सर्व करीत असत. ह्या सर्व गोष्टी हिंदुस्थानांत चोहोंकडे प्रसिद्ध असतांही मद्रास सरकारास कळल्या नाहीं. तें गाढ झोंपेंत होतें. त्या संकटाच्या परिहारार्थं त्याची कांहींच तयारी नव्हती. त्या संकटाबद्दल कोणी सूचनाही केली नाहीं. शत्रूच्या आंगावर जाण्या- मद्रासेंतील विषयीं शिकलेली फौज तयार करून ठेविली नव्हती. सर्वांतही कामगारांची विशेष गोष्ट अशी कीं तेथील कौन्सिलदारांत बंगाल्यांतल्याप्रमाणे सुस्ती. षेंच मूर्खपणाचे तंटे होऊन दुफळी झाली होती.

मद्रासेच्या भोंवतालचीं खेडीं हैदरानें जाळलीं, त्यांचा धूर, सेंट थामस मौंत

हैदर मुलूख येथून प्रत्यक्ष दृष्टीस पडला. हैदराच्या लोकांनी पोतोंनोवो लुटलें. उजाड कांजीवरम त्याच्या हातीं गेलें, ही बातमी येऊन पोहोंचली. रिनो. इतक्या गोष्टी झाल्या, तेव्हां त्यास हैदर येतो हें खरें वाटलें.

नंतर सरकार जागृत झालें. त्यानें पैशाकरितां कलकत्यास मद्रास सर- लिहिलें, कांजीवरम शत्रूनें सोडून दिलें होतें तेथें सर हेक्टर मनरो कारचे वेडेप- ह्यास फौजेनिशीं पाठविलें, कर्नल बेली फौज घेऊन गंतुरांस जात गाचे उपाय. होता त्यास परत बोलाविलें. ह्या गंतुराविषयीं निजामअल्लीबरो- बर पुष्कळ वादविवाद झाले होते.

बेली साहेब कांजीवरम येथें मनरो साहेबास येऊन मिळण्याकरितां परत निघाला. पण ह्या उभयतांची गांठ पडण्यापूर्वीं बेली साहेबावर हल्ला करून त्याची मसलत फसविण्याचा हैदरानें बेत केला.

मनरो साहेबानें कर्नल फ्लेचर ह्यास १००० निवडक स्वारांनिशीं बेली सा- हेबाच्या मदतीस पाठविलें. मार्गातील वाटाड्यांस हैदरावादेकडून पगार मिळत होता, सवव त्यांनीं फ्लेचरच्या फौजेस भलल्या मार्गानें नेण्याचा उद्योग केला, पण ती न फसतां नेमलेल्या ठिकाणीं पोहोंचली.

मनरो साहेबाच्या छावणीपासून सुमारें ५ मैलांवर बेली साहेब होता. प्रातः- काळीं तो कूच करणार तों त्याच्या छावणीस टिपूच्या फौजेनें वेढा घातला. त्या फौजेनें त्यास पूर्वीं बहुत दिवसपर्यंत त्रास दिला होता. बेलीच्या फौजेवर

तोफा सुरू झाल्या. त्या तोफा हिसकावून घेण्यासाठीं पुढें सरा, करनल बे- असा त्यानें एका टोळीस हुकूम केला. ती हुकूमप्रमाणें पुढें ली साहेबा- गेली आणि मोठ्या शौर्यानें तिनें त्या तोफा घेतल्या. तेव्हां हजा- चा पराजय. रों स्वार एकदम त्या टोळीभोंवतीं जमून त्यांनीं ती माघारी घ्या- ता० १० वली; ती जाऊन आपल्या फौजेस मिळाली. ते स्वार हैदराबादी फौजेच्या आघाडीपैकी होते. त्यांचें पायदळ व तोफखाना मार्गें संपंवर स० होतं. ते स्वार मधून निघून गेल्यानंतर बेलीसाहेबाच्या फौजेवर १७८०.

५० तोफा एकदम चालू झाल्या. त्याच्या फौजेनेंही तोफांचा मार चालविला होता; पण तोफा थोड्या व दाहू गोळा अगदीं संपला. दाहूच्या दोन पेड्यांस आग लागली. शिपाई लोकांचा गोंधळ होऊन गेला. ते मार्गें अगदीं पिछाडीवर जाऊन पडले. उगीच बंदूक भरावी व सोडावी; पण को- णावर सोडावी वगैरे त्यांस कांहीं सुचेनासें झालें. गोरी पलटण पुढें सरण्या- विषयीं उद्युक्त होऊन आम्हांस पुढें न्या, आम्हांस पुढें न्या, असें म्हणत होती, पण बेली साहेब नेईना. तो अशा प्रसंगांत सांपडल्यामुळें फार श्रम होऊन अगदीं थकला. त्या योगानें त्याला कांहीं सुचेनासें झालें. तेव्हां तहाच्या नि-

शाणासुद्धां आपल्या फौजेपुढें येऊन तुम्हीं शत्रूच्या स्वाधीन व्हावें, असा तीस त्यानें हुकूम केला.

जय मिळाल्याच्या योगानें अगदीं वेडे होऊन हैदराचे लोक इंग्लिशांची एवढीशी टोळी होती तीत घुसले, आणि पुढें येईल त्याचे तुकडे करावे, मग तो जखमी असो अथवा धडाखडा असो, हें पहायाचें नाहीं, असें त्यांनीं चालविलें. इंग्लिशांच्या रक्तांत तरवार बुडविण्याचा प्रसंग तरुण लोकांस हा पहिलाच होता. म्हातारे होते ते त्या पडलेल्या इंग्लिशांचें दुःख पाहून हंसत होते.

शेवटीं ही कत्तल सरली, आणि थोडेसे लोक जिवंत राहिले होते त्यांस हैदराच्या छावणींत नेलें. तेथें तोही झालेल्या गोष्टीवरून मोठा आनंदित होऊन कत्तल केली हा मोठा पराक्रम आपण केला, असा गर्व करित होता.

ह्या गोष्टी ऐकून सर हेक्टर मनरो मद्रासिकडे निघून गेला. आपणास जलद जातां यावें म्हणून त्यानें आपल्या तोफाही टाकून दिल्या. मनरोसाहेब नंतर हैदरास प्रांत मोकळा सांपडला. त्यानें अर्काट व दुसरे परननो. कितीएक किल्ले घेऊन वेरुळास वेडा दिला.

वेली साहेबाच्या पराजयाची खबर मद्रासेंत लागतांच सर्व इंग्लिश लोक अत्यंत दुःखित झाले. सर्वांच्या मुद्रा भयभीत दिसूं लागल्या. पुढें होणाऱ्या दुःखाच्या सूचक चिन्हांवरून सर्वांची अंतःकरणे शोकाक्रांत झालीं. परंतु हेस्तिंग्स साहेबास हें वर्तमान कळतांच त्यानें जलदीनें सर्व गोष्टींची तयारी केली. दिवसांच्या आंत बंगाल्यांतील कमांडर इन् चीफ सर एरकूट मरहेब ह्यास त्यानें जास्ती फौज देऊन मद्रासेस पाठविलें; खुष्कीच्या वाटेनें तेथें कांहीं फौज धाडण्याविषयी हुकूम केला; जिकडून मिळेल तिकडून द्रव्य मिळविलें, मद्रासेंतील गवर्नरास सुस्ती-पडल वरतर्फे केलें; आणि मराठ्यांशीं ऐक्य केलें. सारांश, ह्या प्रसंगां तयारी करण्याकरितां जें त्याच्या हातून होण्यासारखें होतें तें सर्व त्यानें केलें.

कूत साहेबानें मद्रासेस पोहोचतांच लढाई सुरू केली नाहीं. तीथील फौजेची अगदीं दुर्दशा झाली होती, म्हणून तिची संग्रामाविषयी तयारी करण्याच्या कामांत प्रथमतः त्यानें दिवस घातले. जानेवारीच्या १७ व्या तारखेस त्यानें शत्रूवर हत्यार धरिलें. हैदरापुढें टिकाव धरून जे किल्ले राहिले होते, त्यांजवर जास्ती कुमक पाठवून तेथला बंदोबस्त त्यानें प्रथम केला, आणि चिंगल-

हैदराच्या
स्वारांचा
कूरपणा.

आपणास ज-
मनरोसाहेब
परननो.

मद्रासेंतील
स्थिति.

म्हणजे बावन

हेस्तिंग्ससा-
हेबाची स्वरे-
ची आणि
धैर्याची व-
र्तणूक.

तेथील फौजे-

लढाईकरि-
तां कूत सा-
हेब लष्करा-
ची तयारी
करितो.

पट येथें कुमक पाठविली. वांदिवाश येथें कूत साहेबाचा प्रथम संग्राम झाला. तो प्रकार असा कीं, वांदिवाश मुकामां महंमद अल्लीचा गवरनर होता त्यावर इदवार ठेवणें गैर असें वाटलें, तेव्हां लेफ्तेनेंत फिलत साहेबास तेथें पाठविलें. त्यानें मोठ्या पराक्रमानें ह्या शहराचा बचाव केला. नंतर पोंदेशरी परत घेण्याचा यत्न फ्रेंचांनीं केला होता, सबब कूतसाहेब त्या शहरावर गेला. आणि तेथून कडलुरास जाऊन लढाई वगैरे कांहीं न करितां कांहीं दिवस स्वस्थ राहिला. कडलूरापासून १५ कोसांवर चिलंब्रम म्हणून लहानसा किल्ला आहे, तो घेण्याकरितां त्यानें एक टोळी पाठविली होती, तिचा फार खराबा होऊन ती परत आली.

हैदराच्या दबाच्या. हैदरअल्ली इंग्लिशांच्या फौजेच्या जवळ आला. असें फार दिवस झालें नव्हतें. तो दुसऱ्या ठिकाणीं जय मिळवीत होता. अंबूर, थियागड वगैरे बहुत किल्ले त्यानें घेतले होते. तंजावरचें शहर सोडून त्याजखालचा सर्व मुलूख त्यानें काबीज केला होता.

चिलंब्रम ह्या ठिकाणीं इंग्लिशांचा पराजय झाल्यावरून आपण मागें फिरून पुन्हा इंग्लिशांस गांठावें असें त्यास वाटलें. तेव्हां तो कडलुराजवळ येऊन चांगल्या बंदोबस्ताच्या ठिकाणीं छावणी देऊन राहिला. हैदरास एकदां समोर गांठावें असें कूत साहेबाच्या मनांत होतेंच. तसा प्रसंग हा आपोआप आला. हैदरहि आजपावेतो इंग्लिशांशीं लढण्याचा प्रसंग आला असतां निखालस टाळाटाळ करीत असे. परंतु ह्या वेळेस त्याच्याहि मनांत त्यांच्याशीं तोंड देऊन लढण्याचें होतें. आपणास जय मिळेल अशी कूत साहेबाची खातरी होती. तथापि पराजय झाला असतां निघून जाण्याची तजवीज असेली. म्हणून आरमार अगदीं किनाऱ्याजवळ आणून ठेविलें होतें.

तारीख १ जुलई १७८१ रोजी सकाळीं सात वाजतां कूत साहेबाची फौज लढाई करण्याकरितां छावणींतून बाहेर पडली, ती हैदराची फौज नजरेस पडेपर्यंत पुढें आली. हैदरानें फौज कडलुराच्या रस्त्यावर उभी केली होती. तिच्या डाव्या आंगास कांहीं अंतरावर समुद्र होता व उजव्या आंगास लहान लहान टेंकड्या होत्या. हैदरानें शिपाई लोकांच्या रांगेबरोबर तोफांची रांग लावली होती. आणि इंग्लिश ज्या ठिकाणाहून हल्ला करतील असे त्यास वाटलें होतें, त्या ठिकाणीं चौहोंकडून गोळे येऊन पडावे अशी तजवीज करून ठेविली होती. शत्रूंनीं आपल्या सैन्यांतील लोक कसकसे उभे केले होते,

पोर्तुगेज
येथील लढाई.
तारीख
१ जुलई स-
न १७८१.

ह्याचा इंग्लिश जनरल सुमारे एक तासपर्यंत पुरता शोध काढीत होता. तो हें करीत असतां त्याच्या सैन्यावर शत्रूकडचे लोक दुरून गोळ्यांचा भडिमार करीत होते; परंतु हा मार फारसा झपाट्याचा नव्हता, त्यानें आपल्या लोकांस अशी आज्ञा केली होती कीं, शत्रूंनीं कितीहि वर्षाव केला, तरी तुम्हीं त्यांवर एक सुद्धां गोळी टाकूं नये. शेवटीं कांहीं वेळानंतर पुढें काय करावयाचें ह्या-विषयी त्यानें आपला संकेत ठरविला. शत्रूकडचे लोकांस वाटत होतें कीं पुढें जें मैदान होतें त्यामध्ये इंग्लिश आले असतां ते आपल्याकडच्या सर्व तोफांच्या कचाट्यांत सांपडतील, आणि तेथें त्यांच्या सैन्याचा मोड झाला असतां त्यांच्यावर आपल्या स्वारांनीं चाल केली म्हणजे त्यांत पुष्कळ नफा होईल. असा त्यांचा उद्देश आहे हें जाणून इंग्लिश जनरल ह्यानें आपल्या सैन्याचे दोन भाग केले, आणि उजवेकडे पिरून तेथें जीं वाळूचीं टेंकाडें होतीं, त्यांच्या व समुद्राच्या मध्ये जी मोकळी जागा होती तीतून तो पुढें चालता झाला.

हैदरानेही आपल्या सैन्याच्या आघाडीचा राख सत्वर बदलला. त्याचा व इंग्लिश सैन्याच्या पहिल्या टोळीचा सामना त्या वाळूच्या टेंकड्यांमध्ये एक खिंड होती तेथें झाला. इंग्लिशांवर शत्रूंकडून गोळ्यांचा मार मोठ्या झपाट्यानें चालला असतां पलीकडे जें मैदान होतें त्यांत त्यांच्या पहिल्या टोळीतील लोक नीट व्यवस्थेनें उभे राहिले, आणि जें वाळवंट ते वलांडून गेले होते, त्यांत दुसरी टोळी येईपर्यंत ते त्या मैदानांत तसेच कांहीं न करतां धीर धरून उभे राहिले. त्यांचा जनरल सैन्यामधून घोड्यावर बसून फिरत होता; त्यानें त्यांस सांगितलें, कीं कांहीं वेळपर्यंत तुम्ही असाच धीर धरा, व एक सुद्धां गोळी सोडूं नका. इतक्यांत एक अदिकांप मोठ्या त्वरेनें घोडा उडवीत त्या-जवळेस आला आणि त्यानें त्यास सांगितलें, कीं शत्रूंनीं सर्व वाळवंट आपल्या हस्तगत करून घेतलें. हें ऐकून इंग्लिश जनरल ह्यानें तोफा चालू कराव्या म्हणून ताबडतोब हुकूम केला. त्याच्या लोकांनीं गोळ्यांचा असा सपाटा चालविला, कीं त्या भागांत जे शत्रूंकडचे लोक होते त्यांनीं लागलाच पळ काढला.

इकडे वाळवंटावर दुसरी टोळी मोठ्या निकरानें लढत होती. त्या टोळींत-त्या लोकांनीं शत्रूस अगदीं मार्गें हटविलें, आणि ज्या स्थानीं जाण्याचें त्यांच्या मनं होतें तीं त्यानें आपल्या हस्तगत करून घेतलीं.

मग आपल्या घोडेस्वारांस चाल करावी म्हणून हुकूम केला; परंतु इंग्लिशांच्या गोळ्यांच्या झपाट्यामुळे त्यांनीं चाल करण्यास जितके वेळां यत्न केलां तितके वेळां तो सर्व निष्फळ झाला. थोडक्याच वेळांत हैदराच्या सैन्यां-तील सर्व लोक संग्राम सोडून पळू लागले. तेव्हां हैदर एका टेंकडीवर बसून खाली युद्ध चाललें होतें तें पाहत होता. आपल्या लोकांनीं पळ काढला म्हणून

त्यास जेव्हां कोणी सांगितलें, तेव्हां त्यास तें खरें वाटेना; आणि ज्यानें हें सांगितलें त्याची तो निर्भर्त्सना करूं लागला, तो त्या जाग्यावरून कांहीं केल्यानें हालेना. शेवटीं त्याच्या प्रीतीतला एक चाकर होता तो त्याजवळ आला, आणि त्यानें त्याचे पाय घट्ट धरून त्याच्या पायांत बळेंच जोडा घातला आणि त्यास एका घोड्यावर नेऊन बसविलें. त्या घोड्यावर बसून हैदर समरांगणांतून त्वरेनें पळून गेला.

ह्या युद्धांत इंग्लिशांचा जय झाला, हा त्यांस फार उपयोगी पडला. ह्यामुळे लोकांस त्यांची दहशत पूर्ववत् वाटूं लागली. करनल बेली ह्याचा जयाचा परिणाम. पराजय झाल्यामुळे लोकांत इंग्लिशांविषयीं वाईट मत झालें होतें, तें अगदीं गेलें; आणि हैदरास आपला जय होईल म्हणून जी आशा होती ती समूळ नाहीशी झाली.

टिपू वांदिवाश किल्ला घेण्याकरितां झटत होता; इतक्यांत त्यास ही बातमी बंगालच्या कळली म्हणून तो आपल्या बापास जाऊन मिळाला. इकडे सैन्याचा मि- हैदर, सर ऐरकूत ह्याचा आणि बंगाल्याहून नवी पलटण येणार लाफ. आ- होती तिचा संयोग होऊं नये म्हणून यत्न करित होता. परंतु गस्त स० सर ऐरकूत ह्यानें ज्या रस्त्यानें सैन्य कर्धाच गेलें नाहीं, असा १७८१. जो पलीकत तळ्याच्या पूर्वेकडचा रस्ता, त्यानें कूच केलें, आणि ज्या ठिकाणीं हैदराचें सैन्य होतें तेथें न येतां आपला उद्देश सिद्धीस नेला.

ह्या नव्या पलटणीचा मुख्य अमलदार कपतान पियर्स हा कलकत्याहून कपतान पि- येतांना ज्या मुलखांतून आला, त्याविषयीं माहिती त्यास फारच यर्स बंगा- थोडी होती, व तेथील लोकांच्या मनांत इंग्लिशांबरोबर वैरभाव ल्याहून येतो. आरंभण्याचा बराच कल होता. असें असतांही तो तेथून मोठ्या चतुराईनें आला.

ही पलटण येऊन पोहोंचल्यावर सर ऐरकूत हा कट्टें त्रिपासोर शहर घेऊन, अरकाट व वेलूर ह्या शहरांकडे परत गेला. त्यास अडवावं म्हणून हैदरानें आपलें सैन्य त्याच्या सन्निध नेलें, आणि ज्या ठिकाणीं एक वर्षापूर्वीं त्यानें करनल बेली ह्याचा पराजय करून त्याच्या सैन्याचा भयंकर रीतीनें विध्वंस केला होता, त्याच ठिकाणीं त्यानें पुनः इंग्लिशांस लढाई दिली. मागच्या लढाईत जेरणांत मरून पडले होते त्यांपैकीं पुष्कळांच्या अस्थि अद्याप तशाच जमिनीवर पडल्या होत्या. ज्यांनीं हा अघोर व निष्कारण अनर्थ केला होता त्यांच्या बरोबर लढण्यास जात असतां त्यांच्या देशबंधूस त्या अस्थि तुडवीत जावें लागलें, यामुळे त्यांस मनस्वीच दुःख झालें.

ह्या लढाईत माझाच जय झाला असें हैदर बोलूं लागला; परंतु वास्तविक

पाहतां जरी पूर्ण जय कोणत्याही पक्षास मिळाला नव्हता, तरी इंग्लिशांनीं शत्रूस रणांतून मागे हटविलें आणि तेथेंच डेरे देऊन आपली छावणी केली.

पुढें लागलीच २७ वे सप्टेंबर रोजीं वेलूरनजीक शोलिंगगड म्हणून एक टेंकडी आहे तेथें दुसरी लढाई झाली. ह्या प्रसंगीं हैदरास इंग्लिशांनीं एकाएकीच जाऊन गांठलें. त्यानें कांहीं वेळपर्यंत चांगला शोलिंगगडिकाव धरिला; परंतु उत्तरोत्तर आपण दुर्बळ होत चाललों असें उचीलढाई. पाहून त्यानें आपल्या निवडक स्वारांस चाल करावी म्हणून हुकूम केला. जरी हे स्वार जेव्हां जेव्हां चाल करीत तेव्हां तेव्हां सप्टेंबर. त्यांचा पराभव होई, तरी हैदर त्यांस पुनः पुनः चाल करावी स. १७८१. म्हणून हुकूम करी; ह्यांत त्याचा इतकाच उद्देश होता की, इकडे शत्रूस आपल्या स्वारांबरोबर लढण्यांत गुंतविलें असतां आपल्या तोफखान्याकडील लोकांस रणांतून परत जाण्यास चांगली सवड सांपडेल. ह्या लढाईत हैदराकडचे लोक पांच हजारांवर पडले व इंग्लिशांकडचे सुमारे १०० पडले.

ह्या प्रसंगीं मद्रासेंतील २० व्या काळ्या पलटणीच्या लोकांनीं चांगला पराक्रम केला. त्यांच्या पराक्रमाची आठवण रहावी म्हणून अद्यापि त्यांच्या निशाणावर “ शोलिंगगड ” अशीं अक्षरें असतात.

हैदरानें वेलूर शहरास वेढा घातला होता व त्या शहरांत दुःखकाळ पाडून तेथील लोकांस अगदीं जर्जर केलें होतें. हा वेढा, वेलूर मोकलें करतो. सर ऐरकूत ह्याचा जय झाल्यामुळें, त्यास सहज उठिवतां आला. पुढें लागलेंच कांहीं दिवसपर्यंत सर ऐरकूत मद्रासेंत जाऊन राहिला.

ह्याच मोहिमेंत इंग्लिशांची व डच लोकांची लढाई चालू झाली; हिंदुस्थानांत जीं डच लोकांचीं संस्थानें होती तीं इंग्लिशांनीं घेतलीं; मद्रास आणि पलीकत हीं ठाणीं लागलींच त्यांच्या हस्तगत उचलोकांब-झालीं; आणि समुद्रांत जें त्यांचें आरमार होतें त्यांतील लोकांनीं रोबर लढाई. व जमिनीवर जें त्यांचें सैन्य सर हेक्टर मनरो ह्याच्या हाताखालीं होतें त्यानें जेव्हां निगापटणावर बराच गोळ्यांचा वर्षाव केला तेव्हां तेंही त्यांच्या हस्तगत झालें.

पुढल्या वर्षीं लागलेंच इंग्लिशांनीं हैदराबरोबर पुनः युद्ध चालू केलें. सर ऐरकूत जरी आतां उतार वयामुळें व आजारामुळें अगदीं शक्तिहीन झाला होता, तरी इंग्लिश सैन्याचें आधिपत्य तोच करीत होता. इंग्लिशांचा व फ्रेंचांचा फार दिवसांपासून कलह चालला होता. ह्यामुळें फ्रान्स देशाहून हैदरास कुमक करण्यास्तव हैदराबरोबर पुनः लढाई. जानेवारी. स. १७८२. कांहीं सैन्य आलें होतें. ह्या सैन्याचा मुख्य अम्मलदार बुशी

फ्रेंचलोक नामें सरदार होता. हा तीस वर्षांपूर्वी ह्या देशांत आला होता, हैदरास मि- त्या काळीं त्यानें येथें मोठाले पराक्रम केले होते, परंतु आतां ळतात. त्याच्या आंगांत तादृश कुवत राहिली नव्हती.

ह्या मोहिमेंत हैदरानें प्रारंभीच कडलूर शहर घेतलें. पुढें तो वांदिवाश कि- ह्यास वेढा घालूं लागला; परंतु पूर्वी सर ऐरकूत ह्यानें तीन वेळां वेढे उठविले होते, त्याप्रमाणें त्यानें हाही वेढा उठविला. मग टिपू अरणी शहर लुटावें ह्या हेतूनें त्या शहराकडे गेला; परंतु तेथें जी लढाई झाली तीत त्याचा सर ऐरकूत हेतूनें त्या शहराकडे गेला; परंतु तेथें जी लढाई झाली तीत त्याचा विश्रांति घेतो. पराभव झाला. पुढें थोडक्याच दिवसांनीं सर ऐरकूत मद्रासेस परत गेला. त्याचे सैन्यांतील पुष्कळ लोक आजारी पडून मेले, ह्यास्तव त्याचें सैन्य अगदीं कमी झालें होतें व तो स्वतांही फारच हळक झाला होता. मद्रासेंत येऊन पोहोचल्यावर थोडेच दिवसांनीं तो मरण पावला.

हा सरदार निवर्तल्यावर त्याच्या हाताखालीं जे शिपाई होते ते कैक वर्षेपर्यंत त्याचे गुण आठवून त्यास अत्यंत पूज्य मानीत असत; हें सर ऐरकूत ह्याच्या कीर्तीस एक मोठें भूषणच आहे, व ह्यावरून त्यानें मोठाले पराक्रम करून किती कीर्ति मिळविली हें ध्यानांत येईल.

डच लोकांपासून इंग्लिशांनीं निगापटण शहर घेतल्यावर त्या शहरावर जें सैन्य पाठविलें होतें त्यापैकीं त्यांनीं कित्येक लोकांस करनल करनल ब्रा- ब्राथवेत ह्याच्या हाताखालीं देऊन तंजावर येथें पाठविलें. कांहीं थवेतची दिवसपर्यंत ह्या लोकांनीं शत्रूवरोवर चांगलें युद्ध केलें व त्यामुळें स्वारी. ता० इंग्लिशांस बराच नफा झाला; परंतु ह्या स्वारीचा शेवट वाईट १६ फेब्रुवा- झाला. एके दिवशीं करनल ब्राथवेत ह्यानें एके मैदानांत छाव- री. स० णी केली होती; त्या वेळीं त्याजवळ नुसते २००० लोक होते, १७८२. ह्यामुळें त्यास चिंता पडली; कारण कीं टिपू आपल्यावरोवर पुष्कळ सैन्य घेऊन त्याचा शोध करित फिरत आहे असें त्यास माहित होतें. परंतु येथें राहिलें असतां कांहीं एक धोका नाही, असें त्याच्या वाटाळ्यांनीं सांगितल्यावरून तो तेथें निःशंकपणें राहिला. पुढें संकट येणार आहे असें जरी त्यास कोणी सुचविलें, तरी जी जागा त्याच्या पसंतीस येऊन जेथें छावणी केली होती त्या जाग्यावरून तो हालेना; आणि शत्रूकडील हजारों लोक येऊन त्याच्या सैन्याभोंवताले प्रत्यक्ष उभे राहत तोंपर्यंत तो तेथें तसाच निर्धास्त राहिला. त्याच्या जवळ जे थोडेसे लोक होते त्याचा परा- त्यांनीं मोठ्या शूरपणानें युद्ध करून दोन दिवसपर्यंत शत्रूचें जय. कांहींच चालूं दिलें नाही. ते चौकोनी बुरुज बांधून उभे राहि- ले, आणि त्यांच्यामध्ये फाटाफूट करावी म्हणून जव्हान जव्हान

शत्रु त्यांच्यावर चाल करून येत, तेव्हां तेव्हां ते त्यांचा पराभव करून त्यांस मागें हटवीत. परंतु शत्रूचा समुदाय मोठा असल्यामुळें त्याचें कांहीं चालेनासें झालें, आणि शेवटीं फ्रेंच लोकांनीं पुढारी होऊन जो त्यांच्यावर हल्ला केला त्यांत त्यांचा मोड झाला. त्यांच्यावर आतां मोठा कठीण प्रसंग येऊन गुजर-ला, कारण कीं, पूर्वीं करनल बेली ह्याच्या सैन्याचा परांवाकम एथें पराभव झाला, तेव्हां त्याच्या सैन्याची कत्तल उडवून जसे शत्रूंनीं अघोर अनर्थ केले होते, त्याप्रमाणेंच आतां येथें होऊं लागले. करनल ब्राथ्वेत ह्याच्या टोळीचा मोड होतांच शत्रूंनीं त्याच्या सैन्यांत शिरून कत्तल करण्यास प्रारंभ केला, परंतु शत्रूंकडेस जे फ्रेंच सरदार होते त्यांनीं मध्यस्थी करून कत्तल बंद केली. ह्या फ्रेंच सरदारांच्या आचरणांत, व ज्या क्रूर, निष्ठुर व अविचारी लोकांस ते साध्य करण्यास आले होते, त्या लोकांच्या आचरणांत फारच भेद दिसून आला.

पश्चिम भागीं तेलिचरी येथें इंग्लिशांचें कांहीं सैन्य होतें. त्यांच्यावर हैदर दोन वर्षे एकसारखे हल्ले करीत होता; परंतु त्या लोकांनीं मोठ्या शूरपणानें शत्रूंचें कांहीं चालूं न देतां आपला बचाव केला होता. त्या लोकांस कुमक करावी ह्यास्तव मेजर आबिगतन ह्याच्या हाताखालीं कांहीं सैन्य देऊन त्यास तेलिचरी एथें पाठविलें होतें.

पश्चिम कि-
ना-न्यावरील
प्रकार.

ज्या दिवशीं इकडे करनल ब्राथ्वेत ह्याच्या सैन्याची शत्रूंनीं कत्तल केली त्याच दिवशीं त्यानें पश्चिम भागांत जें शत्रूंचें सैन्य होतें त्याचा पराभव केला.

ही बातमी हैदरास कळतांच त्यानें आपल्या सैन्यास कुमक करण्याकरितां टिपूस तिकडे रवाना केलें. ज्या वेळीं टिपू तेथें जाऊन पोहोंचला त्या वेळीं करनल हम्बरस्तोन हा आपल्याबरोबर कुमक घेऊन मेजर आबिगतन ह्यास जाऊन मिळाला होता व तेथें जें सैन्य होतें त्याचें आधिपत्य घेऊन पालघाट ह्यास वेढा घालण्यास-जात होता. त्याची व टिपूची पानियानी येथें गांठ पडली; तेव्हां टिपूनें इंग्लिश सैन्याच्या ज्या तोंडावर बंदोबस्त कमी आहे असें त्यास वाटत होतें, त्या तोंडावर रात्रीच्या प्रहरीं हल्ला केला, तेव्हां त्याच्या सैन्यांतील पुष्कळ लोक मरून त्याचा पराजय झाला.

पानियानी
एथील लढा-
ई. ता. ०२९
नव्हेंबर स०
१७८२.

टिपू इकडे असतां हैदरअल्ली मरण पावला. त्याचे जे मुख्य सरदार होते त्यांनीं टिपू परत येईपर्यंत हैदर मेला ही बातमी होईल तितका यत्न करून गुप्त ठेवावी असा निश्चय केला. त्यांनीं ह्या मजकुरा-विषयीं बातमी टिपूस पाठविली आणि हैदर जिवंत असतां जसा कारभार चालत असे त्याप्रमाणें ते चालवूं लागले. हैदराचें प्रेत कुजू नये म्हणून त्यांनीं त्यांत मसाला घातला; आणि जेव्हां

हैदराचा
मृत्यु. ता. ०७
डिसेंबर. स०
१७८२.

त्याचें सैन्य कूच करीत असे, तेव्हां ते त्या प्रेतास एके पालखीत बसवीत व त्या पालखीचे पडदे सोडून ती पालखी सैन्याच्या अप्रभागी चालवीत, जसा काय हैदर अद्यापि जिवंत आहे; परंतु फार अजारी मात्र आहे. ही गोष्ट गुप्त न राहिल्यामुळे एकदां लोकांनीं बंड करण्याविषयी यत्न केला, परंतु त्यांनीं तें बंड लागलेंच दाबून टाकलें.

काहीं रीतीनें हैदर मेला ही बातमी इंग्लिशांस कळल्यावरून त्यांनीं आपल्या सैन्याचा अधिपति जनरल स्तुअर्त, ह्यास ही सवड सांपडली होती ती साधण्याविषयी निकड लाविली, परंतु त्यानें आळसानें स्वस्थ बसून जी संधी आली होती ती घालविली; तथापि पुढें त्यानें कडलूर ह्यास वेढा घातला. हें शहर त्या वेळीं फ्रेंच लोकांच्या ताब्यांत होतें. जनरल स्तुअर्त ह्यास ह्या कामांत यश प्राप्त होईल असें वाटत होतें; कारण कीं त्यानें त्या वेढ्याचें काम चांगल्या रीतीनें चालविलें होतें. परंतु पुढें इंग्लिश व फ्रेंच ह्यांच्या मध्यें तह झाल्याची बातमी विलायतेहून आल्यावरून त्यानें जें हें अवेळीं काम आरंभिलें होतें तें त्यास सोडून द्यावें लागलें.

टिपू आपल्या बापाच्या गादीवर बसतो. डिसेंबर सन १७६२.

इकडे हैदर मरण पावला, ही बातमी टिपूस कळतांच तो पश्चिम भागांतून सत्वर निघून चितूर येथें येऊन दाखल झाला. तेव्हां त्यास राज्याभिषेक झाला व हैदराच्या सर्व सैन्याचा अधिकार मिळाला.

पश्चिम क्रि-
नाच्यावर
पुन्हा लढा-
ईची सुर-
वात.

टिपू राज्यावर बसतांच इंग्लिशांनीं मलबार येथें युद्ध चालविलें होतें तें पुनः चालू केलें. त्यांचें पानियानी येथें सैन्य होतें, तें त्यांनीं मरजीनामें एक किल्ला आहे, तेथें नेऊन ठेविलें आणि त्यास कुमक करण्यास्तव मुंबईहून नव्या पलटणी आणविल्या. ह्या सर्व सैन्याचा मुख्य अधिकार जनरल माथ्यू ह्यास देऊन एकदम पुढें चालतें व्हावें, असा त्यांनीं त्यास हुकूम केला.

पश्चिमेकडून म्हैसूरच्या राज्यावर हल्ला करण्यास दोन वाटा आहेत. एक पालघाटानजीकच्या टेंकड्यांमध्ये जी खिड आहे तींतून आहे; ही वाट कोईमतूर येथें जाते. हें शहर त्या वेळीं टिपूकडेस होतें. दुसरी वाट म्हैसूराच्या व समुद्राच्या मध्यें जे पर्वत आहेत त्या पर्वतांतील एके खिडींतून आहे. ह्या वाटेनें इंग्लिशांनीं टिपूच्या राज्यांत प्रवेश केला; आणि त्याचें सैन्य हसंघेरीच्या घाटापर्यंत येऊन पोहोचलें. तेथें आल्यावर त्यांनीं "होनोरचा किल्ला घेतला. घाटांतून येतांना त्यांस पुष्कळ ठिकाणीं शत्रूंनीं यतिबंध केला व

म्हैसूरच्या राज्यावर पश्चिमेकडून हल्ला. जानेवारी सन १७८३.

त्यांस अनेक प्रकारचे व्याक्षेप झाले; परंतु त्यांच्या सैन्यांतील लोक, मोठ्या धैर्यानें हे सर्व प्रतिबंध दूर करून, घाटपार निघून आले; आणि शेवटी त्यांनीं म्हैसूरच्या त्या प्रांतांतील मुख्य शहर बेदनूर घेतलें. इंग्लिशांनीं हें शहर घेतलें ह्यामुळें त्यांचें सर्व कार्य झालें असें नाहीं; कारण कीं, टिपू त्या भागांत आपलें सर्व सैन्य घेऊन फिरत होता.

परंतु जनरल माथ्यू ह्याच्या हें लक्षांत आलें नाहीं. पुढें तो तसाच कांहीं न करितां बेदनूर शहरांत स्वस्थ राहिला, आणि ज्या चांगल्या पलटणी होत्या त्या त्यानें परत पाठवून दिल्या. टिपू कोणते ठिकाणीं होता व काय करीत होता ह्याविषयीं त्यानें बराबर शोध ठेविला नाहीं, हा त्याजकडे मोठा दोष आहे.

बेदनूर येथें जनरल माथ्यू साहेबाची सुस्ती.

टिपूनें कांहीं दिवस असेच जाऊं दिले आणि मग जनरल माथ्यू साहेब निःशंकपणें बेदनूर येथें स्वस्थ राहिला असतां एके दिवशीं प्रातःकाळीं टिपूनें एकाएकींच येऊन त्या शहरास वेढा घातला. आणि नदीचें तोंड होतें तेथें आपले सर्व लोक सत्वर नेऊन उभे केले. ह्यामुळें आंत जे इंग्लिश लोक होते ते मोठ्या संकटांत पडले. टिपूनें त्या शहरांतून पलीकडे जाण्यास जे सर्व मार्ग होते ते बंद करून टाकले, आणि रखवालीस जे शिवंदीचे लोक होते त्यांस हस्तगत करून घेतलें. नंतर त्यानें तहाविषयीं बोलणें आरंभिलें. त्यानें ठरविलेलीं कलमें इंग्लिशांस अनुकूल होती, म्हणून आंत लोक होते त्यांनीं टिपूचें बोलणें मान्य केलें; परंतु टिपू पुढें आपल्या वचनाप्रमाणें वर्तला नाहीं. जे इंग्लिश लोक त्याच्या हातीं लागले त्यांस त्यानें पुष्कळ दिवसपर्यंत एका भयानक व आंधारे बंदिशाळेंत नेऊन ठेविलें. ह्या विच्याऱ्यांपैकीं कित्येकांनीं विष पिऊन व कित्येकांनीं तरवारीनें माना तोडून आपला अंत करून घेतला.

टिपू पुन्हा बेदनूर घेतो. ता० ३० अप्रैल. सन १७८३

टिपूनें बेदनूर घेतल्यावर तो पुढें मंगळूराकडे चालता झाला. ह्या ठिकाणीं जनरल माथ्यू ह्याचें बाकीचें सैन्य होतें. ह्या किड्याच्या भिती अगदीं मोडकळीस आल्या होत्या. तथापि आंत जे थोडेसे लोक करनल कयांपबेल ह्याच्या हाताखालीं होते, त्यांनीं मोठा पराक्रम करून त्या किड्याचा वचाव केला. हा किड्या घेण्याविषयीं टिपूनें पुष्कळ यत्न केला, परंतु तो सर्व निष्फळ झाला.

मंगळुराचें मोठ्या पराक्रमानें रक्षण. ता० २३ मे. सन १७८३- ता० २३ जानेवारी. सन १७८४.

इंग्लंड व फ्रान्स ह्या देशांच्यामध्ये तह झाल्याची बातमी टिपूस कळलीच होती. हा तह झाल्यामुळे त्यास जे फ्रेंच लोकांचे साह्य होते ते नाहीसे झाले; ह्यास्तव कांही दिवसपर्यंत तह करण्याविषयीचे इंग्लिशांचे बोलणे टिपूस कबूल करावे लागले. ह्या तहांत कलमे ठरली त्यांत हे एक होते की, मंगळूरच्या किल्ल्यांत जे इंग्लिशांचे लोक होते त्यांस जितके अन्न लागेल तितके टिपूने पुरवावे. ह्या कलमाच्या वास्तविक अर्थाप्रमाणे टिपू वागला नाही. त्याने अन्न पाठविले, ते अगदी वाईट होते, व उभय पक्षांमध्ये तह झाला होता तरी त्याने किल्ल्यास वेढा घालण्याचे काम चालविलेच होते. किल्ल्यांत दुष्काळ पडल्यामुळे आंत ज्या इंग्लिश लोकांनी कित्येक महिनेपर्यंत पराक्रम करून टिपूचे कांहीच चालू दिले नव्हते त्यांस किल्ला सोडून देणे प्राप्त झाले.

इंग्लिशांमध्ये व टिपूमध्ये पुनः तहाविषयी बोलणे होऊ लागले; परंतु टिपू गर्वाने फारच चढला होता, म्हणून तो भलभलत्याच अटी धरून करनल फुलरतन साहेबाचा कूच लागला; ह्यामुळे कोणतेही एक कलम ठरेना. टिपूबरोबर युद्ध चालविण्यास इंग्लिशांचे कांही सैन्य तयार होतेंच. ह्या सैन्याचा मुख्य अम्मलदार करनल फुलरतन ह्यास मद्रासेहून भिन्न भिन्न प्रकारचे एकमेकांस विरुद्ध असे अनेक हुकूम आल्यावरून काय करावे ह्याविषयी त्याचा अगदी घोटाळा झाला होता; परंतु शेवटी त्यास योग्य दिसेल त्याप्रमाणे करण्याची परवानगी मिळाली. असा हुकूम येतांच तो वेधडक त्या भागांत जो डोंगराळ मुलूख आहे त्यांतून मोठमोठाल्या मजला करीत पुढे चालता झाला. त्याचा उद्देश होता की, मंगलुराजवळ जनरल माकलीआद ह्यांचे सैन्य होते त्यास जाऊन मिळावे. इकडे जात असतां वाटेत त्यास तह झाल्याची बातमी कळली. ह्यामुळे त्याने आपला बेत फिरविला. पालघाट व कोइमतूर ह्याजकडे परत येऊन त्याने ती दोन्ही स्थाने घेतली. टिपूने मंगळूर किल्ल्याविषयी जो विश्वासघात केला होता, त्याबद्दल त्याचा सूड उगविण्यास तो श्रीरंगपट्टणावर जाण्याची तयारी करीत होता. तो त्यास हुकूम आला की, टिपूबरोबर तह झाला आहे, यास्तव तुम्ही युद्ध बंद करावे. ह्या तहांत जे ठराव झाले होते, त्यांपैकी एक असा होता की, लढाई चालू असतां एकमेकांस एकमेकांचे जे काय मिळेल ते ज्याचे त्यास परत करावे. हा तह दोन्ही पक्षांचे साह्यकारी लोकांसही लागू होता.

आठवा भाग समाप्त.

भाग नववा.

बंगाल्यांत हेस्तिंग्स् साहेबाच्या कारकीर्दीची अखेरी,

आणि टिपू सुलतान ह्याजवरीवर लढाई.

सन १७८१ पासून सन १७९२ पर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

लढाईच्या सामग्रीची तयारी करण्यास पैसा कौठून मिळवावा ह्याविषयी इंग्लिशांस चिंता पडते—ते काशीच्या राजावर पैशाची मागणी करतात— वारन हेस्तिंग्स् राजास भेटण्यास स्वतः काशीस जातो—तो चेतसिंग ह्यास कैद करतो—त्यावर काशीचे लोक बंड करतात—राजा कैदेतून सुटून पळून जातो—वारन हेस्तिंग्स् ह्याजवर अतिशय संकट येतें—चेतसिंग बंड करितो व त्याचा पराभव होतो—काशीचे गादीवर नवा राजा बसतो—इंग्लिश अयोध्येच्या नवाबावर पैशाची मागणी करितात—नवाबाजवळ पैसा नसल्यामुळें ते बेगमांपासून पैसा घेतात—हेस्तिंग्स्च्या कारकीर्दीची अखेरी—तो विलायतेस जातो व तेथें त्याची चौकशी होते—त्यानें हिंदुस्थानांत कोणत्या प्रकारें कारभार केला तो—हिंदुस्थानाच्या राज्यांत फारफेर होतो—ह्या प्रकरणां फाक्स व पित् ह्यांचीं मतें—लार्ड कार्नवालीस गवर्नर जनरल होउन हिंदुस्थानांत येतो—टिपू युद्धाची तयारी करितो—तो मलबार येथें जे नायर लोक होते त्यांस गांजतो—त्रावणकोरच्या राज्यामध्ये व म्हैसूरच्या राज्यामध्ये जी भिंत होती तीवर तो हल्ला करितो—त्याचा पराभव होतो—तो तेथून मोठ्या संकटानें पार पडतो—इंग्लिश लोक लढाईची तयारी करितात—टिपू त्रावणकोरच्या राज्यांत स्वारी करितो व श्रीरंगपट्टणास परत येतो—इंग्लिश लोक लढाई चालू करितात—ते टिपूचा पाठलाग करित फिरतात—लार्ड कार्नवालीस मद्रासेस येतो—तो श्रीरंगपट्टणावर हल्ला करितो—इंग्लिश लोकांचें सैन्य रणांतून मागें हटतें—पश्चिम भागांत लढाई चालू होती तीविषयी—लार्ड कार्नवालीस नंदीदुर्ग व दुसरे डोंगरी किल्ले घेतो—तो पुनः श्रीरंगपट्टणावर हल्ला करितो—तो त्या शहरास वेढा घालितो—तो टिपूवरोवर तह करण्याची कलमें ठरवितो—टिपू हीं कलमें मान्य करितो.

मागच्या प्रकरणांत ज्या लढाईविषयी सांगितलें आहे तींत इंग्लिशांस खर्च पुष्कळ झाला. ह्यामुळें गवर्नर जनरल ह्यास चिंता उत्पन्न झाली कीं, आतां आपणास पुढें लढाई चालविणें आहे, तर ती आपणास यशस्कर व फलदायक होण्यास सामग्रीची तयारी चांगली पाहिजे; ती करण्यास पैसा कोणत्या द्वारे मिळवावा? त्याच्या ताब्यांत जीं संस्थाने होती, तेथील राजांनीं द्रव्याचा पुरा-

वा करावा म्हणून त्याने त्या सर्व राजांस विनंती केली. तसेंच काशीचा राजा चेतसिंग ह्यासही त्याने ह्यावडल विनंती केली. मागे जेव्हां सर्व देशांत फळ्या होऊन दंगा झाला होता, त्या वेळी बंगाला येथील कौन्सिलांत बहुमतानें ठरल्यावरून ह्या राजाची संस्थाने कंपनी सरकारानें आपल्या ताब्यांत घेतली होती; परंतु मी कंपनी सरकारास दरवर्षास अमुक रकम पोहोचवीत जाईन असे त्याने कबूल केल्यावरून त्याची संस्थाने पुन्हा त्यास दिली, ह्याविषयी मागे लिहिलेंच आहे. पुढें जेव्हां लढाई चालू झाली, तेव्हां त्या राजाजवळ जास्ती पैसा मागण्याची जरूर कंपनी सरकारास पडल्यावरून वारन हेस्तिंगस ह्याने त्यावर पैशाची मागणी केली; व तेव्हांपासून वारन हेस्तिंगस, त्या राजाजवळ हा पैसा दर वर्षास मागत होता; परंतु त्या राजानें त्याच्या मागण्याप्रमाणें पैसा दिला नाहीं. इंग्लिश सरकारास पैशाची तर फारच जरूर पडली

होती, आणि ह्या राजाजवळ पैसा पुष्कळ आहे असे त्यांस वाटत होतें. कांहीं दिवसांपूर्वी ह्या राजानें एके प्रकरणांत कौन्सिलारकडचा पक्ष धरून वारन हेस्तिंगस ह्याचें मन दुखविलें होतें, ह्यामुळें तो त्या राजाची अप्रतिष्ठा करण्याची संधी पाहतच होता. त्याने त्या राजाजवळ कांहीं घोडेस्वार मागितले, ते देण्याची त्या राजानें पुष्कळ टाळाटाळ केल्यावर कबूल केलें. नंतर तो त्या राजाजवळ आणखी जास्ती पैसा मागूं लागला, तो मी देत नाहीं असें राजानें सांगितल्यावरून गवर्नर जनरल ह्याने त्याच्यावर तो दोष ठेवून असें ठरविलें कीं, राजानें दंड द्यावा. हा दंड न देण्याविषयी राजानें पुष्कळ यत्न केला, परंतु वारन हेस्तिंगस ह्याने निश्चय केला होता कीं, ठराव झाला आहे तो मी शेवटास नेईन.

तो राजास स्वतः भेटून आपलें म्हणणें त्याजकडून कबूल करवावें, ह्या हेतूने काशीस गेला. चेतसिंग त्यास गांवाबाहेर सामोरा आला आणि त्याची अतिलीनतेनें प्रार्थना करून म्हणाला कीं, सर्वांपराधांची क्षमा असावी व मजबरोबर पुन्हा पूर्ववत् स्नेहभाव ठेवावा, परंतु वारन हेस्तिंगस काशीस जाऊन पोहोचल्यावर लागलीच दुसऱ्या दिवशीं राजाची वृत्ति बदलली. हें पाहून त्यास मनस्वी क्रोध आला आणि राजास वाब्यांत जाऊन कैद करावें असा त्यानें आपले लोकांस हुकूम केला. त्याच्या हुकूमाप्रमाणें त्यांनीं राजास कैद केलें. त्या वेळीं कोणीहि प्रतिबंध किंवा दंगा केला नाहीं. गवर्नर साहेबाबरोबर जे शिपाई लोक आले होते ते अगदी थोडे होते. त्यानें ज्या

चेतसिंगास
कैद करितो.
ता० १६
आगस्ट. स.
न १७८२.

दोन टोळ्या राजास कैद करण्याकरितां पाठविल्या होत्या त्यांतील लोकांनीं विसरून आपल्याबरोबर दारूगोळीचें सामान नेलें नव्हतें.

राजास कैद केलें, ही बातमी लागलीच सर्व शहर भर पसरली. त्या वेळीं ह्या क्षेत्रांत हिंदुस्थानांतील सर्व देशांतून संन्यासी, ब्राह्मण इत्यादि अनेक प्रकारचे यात्रेकरू जमले होते, त्यांस हे कळतांच काशीस बंद त्यांचीं मनं क्रोधानें अगदीं खवळून गेलीं. त्या सर्वांनीं एकत्र होतें. आगस्ट होऊन बंद केलें आणि राजवाड्यावर हल्ला करून तो घेतला व स० १७८२. आंत शिरून तेथें जे शिपाई लोक होते त्यांची कत्तल उडविली. राजवाड्यांत जे इंग्लिश सरदार होते, ते जोपर्यंत त्यांच्या आंगांत तरवार धरण्याची शक्ति होती तोपर्यंत लढत होते. परंतु त्यांसही ह्या लोकांनीं बलहीन करून आपल्या हस्तगत करून घेतलें आणि राजास बंदापासून मुक्त केलें. राजानें वाड्यांत दंगा चालला असतांच, आपली राजाची सुसुटका करून घेतली आणि तो काशीतून पळून भागीरथी उतरून पार गेला. जेव्हां, तो जाऊं लागला तेव्हां त्यास सुखरूप पळून जानी. पोंहोंचवावें म्हणून त्याचे संगतीं जे त्याचे लोक आले होते, त्यांनीं त्या कांठची दरड फार उंच होती, ह्यास्तव आपल्या पागोड्यांचा दौर बांधला आणि त्या दोरावरून राजास खाली उतरविलें.

इकडे वारन हेस्तिगस ह्याजवर मोठा आणीबाणीचा प्रसंग येऊन गुजरला. तो ज्या शहरांत होता तेथील सर्व लोक अगदीं खवळून गेले होते. त्यास सैन्यबळ तर अगदींच नव्हतें. त्याजवळ थोडेसे इंग्लिश लोक व कांहीं पहारेकरी शिपाई इतकेच मात्र होते. ह्या वारन हेस्तिगस साहेबांसुद्धें तो तेथून जिवंत परत जाईल असा संभव सुद्धां नव्हता. वारन हेस्तिगस साहेबांसुद्धें असतांही वारन हेस्तिगस ह्यानें धीर न सोडतां व आपल्या मनाची शांतता जाऊं न देतां कुमक आणविण्याकरितां एकावर एक जासूद पाठविले. त्यानें लहान लहान कागदाच्या तुकड्यांवर चिठ्या लिहिल्या आणि त्या चिठ्या गुंडाळून पक्ष्याच्या पिसांचे दांड्यांत जो पोकळ भाग असतो त्यांत घातल्या. जासुदांनीं हीं पिसें आपल्या कानांस जीं भोंकें होती त्यांत घातलीं; अशा प्रकारें ते आपणाजवळ काय आहे हें कोणासही उमगूं न देतां, शहरांतून निघून गेले. हेस्तिगस साहेबांवर इतका प्रसंग येऊन गुजरला होता, तरी त्याचें चित्त इतकें स्वस्थ होतें कीं, त्यास मराठ्यांबरोबर तह करण्याचे बाबतींत एक पत्र लिहावयाचें होतें तें, इकडे शहरांत दंगा चालला असतां व लोक त्याचा जीव घेण्याचा बेत करीत असतां, त्यानें स्वस्थपणें बसून

लिहिलें, आणि ज्या प्रकारें दुसरीं पत्रें रवाना केलीं होती त्याच प्रकारें हेंही रवाना केलें.

थोडक्याच वेळांत कांहीं थोडेसे शिपाई लोक येऊन दाखल झाले; परंतु वारन हेस्तिंगस ह्यास पुढें काशींत राहणें सोईचें न वाटल्यावरून तो तेथून रात्रीच्या प्रहरांनीं युक्तीनें पळून गेला आणि काशीजवळच जो मोठा चुनारगड नामें किड्डा आहे तेथें जाऊन राहिला.

इकडे चेतसिंग, सर्व युद्धाचें साहित्य तयार करून, इंग्लिशंबरोबर लढाई करण्यास सिद्ध झाला. त्याचें सैन्य अगदीं अव्यवस्थित होतें; कारण कीं, त्यानें जे लोक जमा केले होते ते केवळ दंगेखोर, अडाणी, आयत्या चेतसिंगाचें वेळेस गोळा केलेले व युद्धकर्मांमध्ये अगदीं अशिक्षित होते. अशा बंड व त्याचा लोकांनिशीं हेस्तिंगस साहेबावर जाऊन हल्ला करावा व त्याचा पराजय. अगदीं मोड करून टाकावा असा त्यानें निश्चय केला. परंतु इंग्लिशांचे जे सरदार होते ते आपआपल्या हाताखालचें सैन्य घेऊन लागलेच जमा झाले. त्यांनीं चेतसिंगानें जें सैन्य जमविलें होतें, त्याची दानादान करून टाकिली; ह्यास्तव चेतसिंग काशीपासून २५ कोसांवर जो विजयगड म्हणून किड्डा आहे तेथें पळून गेला. वारन हेस्तिंगस ह्यानें ह्या किड्डावर हल्ला करण्यास कांहीं सैन्य रवाना केलें. मग चेतसिंग तेथून निघून बुंदेलखंडांत गेला. तो तेथें असतांच मरण पावला.

नंतर इंग्लिशांनीं चेतसिंगाच्या भाच्यास त्याच्या गादीवर बकाशीचा सविलें. त्यास काशीच्या राज्यांतून जी सालीना खंडणी मिळत नवा राजा. असे, ती त्यांनीं वाढविली आणि सर्व राज्याचा कारभार चालविण्यास त्याच्या बापास नेमिलें.

वारन हेस्तिंगस चुनारगड येथें असतां, तो अयोध्येवे नवाबाबरोबर कांहीं मोठाल्या प्रकरणीं ठराव करीत होता. ह्या नवाबानें इंग्लिशांस जो पैसा देण्याच कबूल केलें होतें तो त्याजकडून आला नव्हता, म्हणून वारन हेस्तिंगस ह्यानें त्याजवर पैशाची मागणी केली. नवाबानें मजजवळ देण्यास सध्या पैसा नाही अयोध्येच्या असें सांगितल्यावरून वारन हेस्तिंगस ह्यानें असा ठराव केला कीं, नवाबाबरोबर नवाबास जो पैसा देणें आहे, तो त्यानें आपल्या आईपासून व बर तह. ना. आजीपासून घेऊन द्यावा. ह्या दोन्हीही बेगमांजवळ पैसा पुष्कळ आहे, असें इंग्लिशांच्या समजण्यांत आलें होतें. त्या दोघीही १५ सप्टेंबर. पैसा देण्यास खुषी नव्हत्या; परंतु त्यांच्या जवळून तो पैसा बलात्कारानें घेतला. पुढें जेव्हां वारन हेस्तिंगस विलायतेस परत गेला, तेव्हां त्याची चौकशी होत असतां त्यानें बेगमांपासून पैसा घेण्यास कसा हुकूम दिला हा त्याजवर मोठा दोष ठेविला.

ह्यानंतर वारन हेस्तिंग्स हिंदुस्थानांत फार दिवस राहिला नाही. पुढें त्यानें आपलें सर्व लक्ष, जो विस्तीर्ण देश त्याच्या ताब्यांत आला होता त्याची व्यवस्था करण्याकडे, व जे हिंदुस्थानांतील संस्थानिक राजे होते त्यांच्या बरोबर स्नेह जोडण्याकडे व त्याच्या हाताखाली जे लोक होते त्यांचें कल्याण करण्याकडे लाविलें. तो हिंदुस्थानांत असतांच करनाटकांत जिकडे तिकडे दंगे बंद होऊन पुन्हां सर्वत्र शांति झाली, व सर्व लोक इंग्लिशांस पूर्वीपेक्षांही जास्ती मान व सत्कार देऊं लागले. तो जेव्हां विलायतेस गेला, तेव्हां ज्या लोकांचें त्यानें श्रम करून कल्याण केलें होतें त्यांस मनस्वीच वाईट वाटलें.

हेस्तिंग्स साहेबाच्या कारकीर्दीचा शेवट. ना०८ फेब्रुवारी सन १७८५.

वारन हेस्तिंग्स विलायतेस जाऊन पोहोंचल्यावर त्याजवर असा ठपका आला, कीं त्यानें हिंदुस्थानांत असतां राज्यकारभार फार अनीतीनें चालविला व तेथील जे राजे होते त्यांच्याबरोबर अप्रामाणिकपणानें वर्तणूक केली. ह्या बाबदांत त्याजवर पुष्कळ गुन्हे आल्यावरून त्याच्या वर्तणुकीची चौकशी होऊं लागली. ही चौकशी पुष्कळ दिवसपर्यंत चालली होती. परंतु शेवटीं वारन हेस्तिंग्स ह्याजवर कांहीं गुन्हा लागू नाही असा निवाडा झाला.

वारन हेस्तिंग्स साहेबाची चौकशी.

वारन हेस्तिंग्स ह्याच्या वागणुकीविषयी लोकांत अनेक प्रकारचीं मतें आहेत. कित्येक सर्वोपरि त्याला वाखाणतात, व कित्येक त्यास सर्वोपरि दोष लावतात. वास्तविक पाहतां ही दोन्ही मतें सत्य नाहीत. वारन हेस्तिंग्स निरंतर यथामार्गानें चालत होता, असें आमच्यानें म्हणवत नाही.

जशी त्याचीं कित्येक कृत्यें खरोखर स्तुत्य आहेत, तशीं कित्येक कृत्ये वळ अन्यायाचींही आहेत. ज्या पुरुषानें पुष्कळ दिवस हिंदुस्था-

त्याचे गुण-दोष.

त राहून, ह्या देशास उत्तम दशेस आणण्याकरितां पुष्कळ यत्न केला, ज्याच्या पराक्रमाच्या कृत्यांनीं ह्या देशास पुष्कळ लाभ झाला, जो विलायतेतील सर्व लोकांच्या मतानें निर्दोषी ठरला, व ज्याची आठवण बंगाल्यांतील लोक, तो हिंदुस्थानांतून गेल्यावर, कैक वर्षेपर्यंत मोठ्या भक्तीनें काढीत असत, त्या पुरुषास सर्वांशीं दूषण लावणें हें आम्हास योग्य दिसत नाही.

वारन हेस्तिंग्स हिंदुस्थानांतून जाण्याच्या पूर्वीच ह्या देशांतील राज्यप्रकरणांत पुष्कळ फेरफार झाले. इंग्लंडांत पार्लमेंत सभेंत ह्या देशाच्या राज्यकारभाराविषयी व आशिया खंडांत प्रतब्रितन देशाचें राज्य कोणत्या प्रकारें वाढणें ह्याविषयी पुष्कळ विचार होऊं लागला.

हिंदुस्थानांतील राज्य-व्यवस्थेंत फेरफार.

ह्या वेळीं विलायतेत मुख्य प्रधान फाक्स होता. हा मोठा विख्यात वक्ता व मुत्सद्दी होता. ह्याचे ह्या प्रकरणीं जे विचार होते ते त्यानें

फाक्स सा- सन १७८३ मध्ये पार्लमेंट सभेपुढे प्रगट केले. त्याचें म्हणणें
हेवाचें वील. मान्य झालें असतें तर, हिंदुस्थानचें राज्य कंपनीच्या ताब्यांतून
सन १७८३. निघालें असतें. परंतु त्याचें म्हणणें मान्य झालें नाहीं. पुढें लाग-
लाच त्यानें आपला अधिकार सोडिला.

फाक्साचा अधिकार दूर झाल्यानंतर मुख्य प्रधानाची जागा पित् ह्यास मिळाली.
त्यानेंही आपलें लक्ष ह्या विषयाकडे लाविलें; व सन १७८४ मध्ये त्यानें आपले विचार पार्लमेंट सभेपुढें प्रगट केले. त्याचें म्हणणें मान्य होऊन असा ठराव झाला कीं, कंपनी सरकारचा अम्मल कायम ठेवावा, त्यांच्यावर एक वरिष्ठ सभा नेमावी; ह्या सभेचें नांव बोर्ड आफ कंत्रोल असें ठेवावें; ह्या सभेंतील सभासदांचा अधिकार राजाकडे असावा व त्या सभासदांचा अधिकार कोर्ट आफ दैरेक्त्स ह्यांच्यावर असावा, असा ठराव झाला. ह्या व्यवस्थेच्या योगानें हिंदुस्थानचें राज्य कंपनीच्या व राजाच्या असें दोघांच्याही हाताखाली आलें.

सन १७८६ मध्ये लार्द कार्नवालिस ह्यास हिंदुस्थानचा गवर्नर जनरल नेमिलें. तो विलायतेहून इकडे येण्यास निघाला, तेव्हां त्यास असा हुकूम झाला कीं, हिंदुस्थानांत निरंतर शांतता ठेवावी व दंगे धोपे अगदीं होऊं नयेत ह्याविषयीं होईल तितकी तजवीज ठेवावी, व तेथील राजेरजवाड्यांच्या बरोबर युद्धप्रसंग कदापि आणूं नये. तो कलकत्यास येऊन दाखल झाला, तेव्हां त्या हुकूमप्रमाणें वागावें, अशी त्याची वास्तविक इच्छा होती; परंतु पुढें लागलेंच त्याच्या ध्यानांत आलें कीं, हिंदुस्थानांत शांतता राहाणें हें अगदीं अशक्य आहे. तो येथें येऊन चार दिवस राहिला नाहीं, तों इंग्लिश शांचा फार दिवसांचा वैरी म्हैसूरचा राजा ह्यानें असा प्रसंग आणला की, इंग्लिशांस युद्ध आरंभणें प्राप्त झालें.

सन १७८४ ह्या वर्षी इंग्लिश व टिपू ह्यांच्यामध्ये तह झाला होता, तेव्हां लढाईविषयीं पासून टिपू गुप्तपणें युद्ध पुनः चालू करण्याचे तजविजीतच होता. टिपूची तयारी. तो आपल्या पलटणींत नवीन लोक ठेवीत असे, आपल्या शिपायांस कवाईत शिकवून तयार करीत असे व निजामास आपल्या पक्षांत आणण्याकरितां पुष्कळ झटत असे. सन १७८० पासून तो स्वस्थ बसला नव्हता. त्यानें मलबार येथील लोकांबरोबर लढाई चालविली होती; तींत टिपू फारच निर्दयपणानें व क्रूरपणानें वागला. त्यानें त्यांचा नाश करून त्यांच्या धर्मास विरुद्ध अशाही पुष्कळ गोष्टी केल्या. तेथें नायर म्हणून कोणी कुलवान

हिंदुलोक होते, त्यांस टिपूने फारच गांजले होते, ह्यामुळे त्या लोकांस मनस्वीच संताप येऊन ते टिपूचा सूड घेण्याविषयी जपत होते. त्यांपैकी कित्येक लोक त्रावणकोरच्या राज्यांत पळून गेले. तेथील राजानें त्यांस आश्रय दिल्यामुळे टिपूस राग आला आणि त्यानें त्या राजावर हल्ला करण्याचा निश्चय केला. हें युद्ध चांलू होण्यास मुख्य कारण वर सांगितलें हेंच होतें. तसेंच त्रावणकोरच्या सरहद्दीवरील दोन किल्ले त्या राजानें नुकतेच दच लोकांपासून विकत घेतले होते, त्यांविषयी व जी भित ह्या राजानें आपल्या व म्हैसूरच्या राज्यांच्यामध्ये बांधली होती, त्या भितीविषयी टिपूमध्ये व ह्या राजामध्ये तंटा पडला होता.

सन १७८९ ह्या वर्षाचे अखेरीस टिपू ह्या भितीनजीक आला. त्रावणकोरच्या राजानें ह्या भितीवर चांगला बंदोबस्त करून ठेविला होता. टिपूचा वेत होता की, एकाएकी ह्या भितीवर हल्ला करून ती आपल्या हस्तगत करून घ्यावी; परंतु हा त्याचा वेत सिद्धीस गेला नाही. नंतर त्यानें ज्या ठिकाणी छावणी केली होती, तेथें जवळच एक आंत जाण्यास गुप्त मार्ग होता, त्या मार्गानें आंत शिरण्याचा तो यत्न करूं लागला. तेव्हां शत्रूंकडच्या कांहीं लोकांनी त्यास प्रतिबंध केला, परंतु त्यानें लागलाच त्यांचा पराभव केला. नंतर आपल्या सैन्यास आंत अनायासे शिरतां यावें ह्यास्तव त्यानें कांहीं भित पाडून टाकावी असा हुकूम केला, आणि त्याच्या सैन्याचा मुख्य भाग ज्या ठिकाणी होता तिकडे तो त्या भितीच्या माथ्यावरून जाऊं लागला. तो फारसा पुढें गेला नाही, तों त्या भितीवरच्या एके लहान बंगल्यांत कांहीं हिंदु लोक बसले होते, ते त्यास आडवे आले आणि त्यांनी टिपूवरोबर एक येत होते त्यांच्यावर कांहीं गोळ्या सोडल्या. ह्यामुळे त्याचे सर्व लोक घाबरून गेले आणि ते धैर्य सोडून मोठ्या धांदलीनें मार्गें पळूं लागले. टिपूही आपल्या सर्व इतमासासह ह्यांच्या बरोबर पळूं लागला. टिपूच्या हुकुमावरून ती भित एके ठिकाणी पाडली होती व तेथें एक मोठी खिड केली होती. ह्या खिडीत जे लोक धांवत आले, त्यांपैकी हजारां पडले. जे लोक पुढें होते ते त्या खिडीजवळ आले म्हणजे उभे राहात व त्यांच्या मार्गें जें लोक होते त्यांसही उभें करण्यास ते यत्न करीत, परंतु मार्गच्या लोकांस खिड झाली आहे हें माहित नसल्यामुळे ते त्या लोकांस पुढें ढकलून देत.

टिपूही ह्या प्रसंगी मराठ्यांचा; तो अगदीं मरतां मरतां वांचला. जी खिड

मलबार प्रांतांत त्याचें कुरपणाचें युद्ध. त्रावणकोरच्या राजाची कलह.

त्रावणकोरच्या हद्दीवर हल्ला. ता० २९ डिसेंबर सन १७८९

टिपूस मार्गें हरविलें.

झाली होती, तीत पुष्कळ शिपाई लोक पडल्यामुळे ती बरीच टिपू मोठ्या भरत आली होती. हे शिपाई लोक अद्यापि जिवंत होते, व ते संकटानें सु- एकमेकांवर पडल्यामुळे मनस्वीच व्याकूळ होऊन दुःखानें आळि- टनी. पिळे देत होते. टिपू ह्या खिडीजवळ आला. तेव्हां त्याच्या तैनातीस जे चाकर होते त्यांनीं त्या खिडींत शिपाई लोकांची भर पडून जो रस्ता झाला होता त्यावरून टिपूस उचलून नेले.

ह्या प्रकारें टिपूचा पराभव झाल्यामुळे त्यास फारच राग येऊन त्यानें असा निश्चय केला कीं, श्रीरंगपट्टणाहून तोफांची वगैरे कुमक येई तोपर्यंत तेथें तसेंच त्या भितीपुढें तळ देऊन रहावें.

त्रावणकोरचा राजा इंग्लिशांचा स्नेही होता. त्याच्या राज्यावर टिपूनें हल्ला केला, ह्यामुळे इंग्लिशांनीं पुन्हा टिपूबरोबर युद्ध आरंभिलें. त्यांनीं आपलें एक पलटण तयार केलें व त्यावर मद्रासचा गवर्नर जनरल इंग्लिशलो- मेदोस ह्यास मुख्य अधिकारी नेमिलें. त्यांनीं निजामाबरोबर व क युद्धाची पेशव्याबरोबर स्नेह करून त्यांस आपल्या पक्षांत आणिलें. लाई तयारी क- कार्नवालिस ह्यानें पुन्हा युद्धप्रसंग आणूं नये म्हणून पुष्कळ यत्न रिताव. केला. पण टिपूस असें वाटत होतें कीं, इंग्लिश लोक आपणास भितात, ह्यामुळे ते युद्धप्रसंग आणीत नाहींत. ह्यामुळे, गवर्नर जनरल युद्ध करण्यास अगदीं नाखुश होता तरी, शेवटीं त्यास तरवार धरणें प्राप्त झालें.

इकडे टिपूनें त्रावणकोरच्या राज्याची भित अगदीं जमीनदोस्त करून टा- कून त्या राज्यांत प्रवेश केला. ह्या राज्यांत जाऊन त्यानें जीं त्रावणकोरा- वर हल्ला के- अघोर कामें केलीं, तीं ऐकिलीं असतां आंगावर कांटा उभा ल्यावर टिपू राहतो. जे लोक अगदीं अविचारी, निर्दय व पशुतुल्य आहेत श्रीरंगपट्ट- त्यांच्याच हातून अशीं कृत्यें घडतील. इंग्लिश लोक आपल्या णास परत थरोबर युद्ध करण्याची तयारी करीत आहेत, असें जेव्हां त्यास येतो. ता० कळलें, तेव्हां तो लागलाच श्रीरंगपट्टणास परत गेला, आणि हा ७ मे. सन जो प्रबल शत्रु पुढें त्याच्याशीं संग्राम करणार होता, त्याच्या बरो- १७९०. बर मोठ्या झपाट्याचो लढाई करण्याची सिद्धता करूं लागला.

इंग्लिशांनीं युद्धास आरंभ केला. त्यांनीं टिपूचे कोईमतुरानजीक किल्ले होते ते घेतले. नंतर टिपू श्रीरंगपट्टणांतून निघाला आणि गजलघडीच्या इंग्लिश यु- घाटानें येऊन त्यानें इंग्लिश सैन्याच्या अघाडीवर हल्ला केला. द्धास आरंभ परंतु त्याचा पराभव झाला आणि त्याच्या कडचे लोकही पु- करतात. ष्कळ पडले. असा त्याचा एकदां पराभव झाल्यावर तो इंग्लिश

सैन्याच्या जवळ न येतां दूर दूर पळू लागला. इंग्लिश सैन्यावरच्या जनरलच्या मनांत फार हौतें कीं, एकदां त्याला गांठून लढाई द्यावी, परंतु टिपू कांहीं केल्यानें असा प्रसंग येऊं देईना. ह्या मोहिमेंत पुढें इंग्लिश लोक कांहीं न करितां इकडून तिकडे टिपूचा पाठलाग करीत फिरत होते.

इतक्यांत लार्द कार्नवालिस कलकत्याहून मद्रासेस सैन्याचें आधिपत्य आपण स्वतःच करावें ह्या हेतूनें आला; आणि टिपूवर हल्ला करण्याचे जे बेत केले होते ते सर्व फिरवून त्यानें पुढिल्यानें बंगलूर शहर घ्यावें असा बेत केला. हें शहर त्या वेळीं फार मोठें व भरभराटीचें होतें. इंग्लिशांनीं हें मोठ्या शौर्यानें एकदम हल्ला करून घेतलें आणि तेथून निघून ते तसेच थेट श्रीरंगपट्टणाकडे चालते झाले.

लार्द कार्नवालिस मद्रासेस येऊन पोहोचतो. ता. १२ डिसेंबर. स० १७९०. श्रीरंगपट्टणावर स्वारी. स० १७९१

हें वर्तमान ऐकून टिपू मनस्वीच चिताक्रांत झाला. त्यास खचीत वाटलें कीं, आतां इंग्लिश लोक श्रीरंगपट्टण घेतात. तो इंग्लिशांचा फार द्वेष करीत होता, ह्यामुळे त्यानें आपल्या राज्यांत त्याची थडा व विटंबना करण्याकरितां जीं चिन्हें केलीं होती तीं सर्व काढविलीं; जीं वेडींवांकडीं चित्रें इंग्लिशांचा उपहास करण्याकरितां काढलीं होती तीं खरडून टाकविलीं; आणि भितीवर जीं बीभत्स अक्षरें लिहिलीं होती तीं पुसून टाकविलीं. जे इंग्लिश लोक त्याच्या बंदिशाळेंत होते, त्यांची त्यानें मनस्वीच हेलना करून त्यांस फार गांजलें होतें. ह्या लोकांस जर राहू दिलें तर ते सर्व वर्तमान इंग्लिशांस सांगतील असें त्यास भय पडून त्यानें त्या लोकांचे फार हाल करून त्यांस ठार मारून टाकिलें.

इंग्लिश लोकांस श्रीरंगपट्टणास जाण्यास फार दिवस लागले. कारण कीं, जें बैल त्यांनीं तोफा ओढण्यास आणिले होते, ते थोडे असून अगदीं अशक्त होते; तथापि ते लहान लहान मजला करीत, शेवटीं त्या शहरा-पुढें येऊन दाखल झाले. टिपूनें आपलें सैन्य शहराबाहेर उभें केलें होतें. त्याचा इंग्लिशांनीं पराभव केला. लार्द कार्नवालिस ह्याचा जय होण्याची संधी अगदीं जवळ आली होती; परंतु त्याच्या सैन्यांत दुष्काळ पडल्यामुळे व त्याचे लोक अजारी

इंग्लिशांचें सैन्य मार्गें फिरतें. ता० २६ मे सन १७९१.

पडल्यामुळे त्यास मार्गें हटावें लागलें. आणि जो किल्ला आपल्या हातांत खचीत येतो असें त्यास वाटत होतें. त्या किल्यापासून त्यास परत जावें लागलें.

इकडे पश्चिम भागांतही लढाई चालली होती. एथें कर्नल हार्तली व जनरल आवर क्रांवी हे दोघे सरदार लढत होते, आणि कुर्ग नामें जो

हिंदुस्थानाचा इतिहास.

पश्चिम कि-
नाच्यावरील
कृत्ये.

डोंगरी देश आहे, तेथील शूर राजाही त्यांस येउन मिळाला होता. टिपूच्या गांजणुकीमुळे जे लोक पळून गेले होते ते ह्या राजाच्या देशांत राहिले होते. ह्या सर्व लोकांस त्या राजानें जमा करून युद्ध करण्याकरितां समरांगणांत आणलें होतें. हे लोक टिपूचा सूड घेण्याकरितां अत्युत्कंठित झाले होते. लॉर्ड कॉर्नवालिस श्रीरंगपट्टणाहून परत आल्यावर बंगलूर येथें राहिला आणि टिपूच्या राजधानीवर पुनः हल्ला करण्याची तयारी करूं लागला. तो तेथें असतां त्यानें नंदीदुर्ग व आपल्या सैन्यास जे बंगलूरानजीक टिपूचे डोंगरी किल्ले होते ते दुसरे डोंगरी घेण्यास पाठविलें. म्हैसूरच्या लोकांस असें वाटत होतें कीं, हे किल्ले घेणें अगदीं अशक्य आहे. ह्या सर्व किल्ल्यांत नंदीदुर्ग म्ह- ता०२० अ- वटोवर. स० १७९१. पुन जो किल्ला होता तो फारच मोठा होता. हा किल्ला एक्या उंच व सरळ काळ्या खडकावर बांधला होता. इंग्लिश लोक ह्या किल्ल्यावर एकसारखे तीन आठवडे गोळे टाकीत होते आणि शेवटीं त्यांनीं त्या किल्ल्याच्या तटास दोन भोंकें पाडलीं. त्या भोंकांतून त्यांचे शिपाई लोक आंत शिरले. शत्रूंनीं त्यांच्या आंगावर मोठाले धोंडे लोटून दिले आणि इंग्लिशांस आंत न येऊं देण्याविषयी त्यांनीं पुष्कळ यत्न केला; परंतु इंग्लिशांकडच्या शिपायांनीं आपल्या जिवावर उदार होऊन सर्व संकटें तुच्छ मानिलीं, आणि आपलें निशाण त्या किल्ल्याच्या भिंतीवर ने- उन लाविलें. म्हैसूरचा दृष्ट व निर्दय राजा टिपूसुलतान ह्यानें पूर्वीं ज्या भिंती- वरून हजारों इंग्लिश लोकांस लोटून दिलें होतें, त्या भिंतीवर आपलें निशाण लागलेलें पाहून इंग्लिश शिपायांस मनस्वीच आनंद झाला.

श्रीरंगपट्ट-
णावर दुस-
री स्वारी.
जानेवारी
सन १७९२.

लॉर्ड कॉर्नवालिस ह्यास नवीन कुमक व धान्यादिक सामग्री- चा पुरवठा येऊन पोहोचतांच तो बंगलूरहून पुनः श्रीरंगपट्टणा- वर हल्ला करण्यास चालता झाला. ह्या वेळीं त्यास निजामाकडचे सैन्य येऊन मिळालें होतें, आणि जनरल आबरक्रांवी पश्चिम भा- गांत होता त्यानेंही त्यास येऊन मिळावें असा ठराव झाला होता.

सन १७९२ वांत फेब्रुवारी महिन्याचे ५ वे तारखेस लॉर्ड कॉर्नवालिस पुनः श्रीरंगपट्टणापुढें आला. टिपू त्यास आडवा झाला, आणि दोघांचें बरेंच युद्ध झाल्यावर टिपूचा पराभव होऊन तो तेथून पळाला व कावेरी नदी उतरून श- वेदा. ता० १८-२४ फेब्रुवारी सन १७९२. हरांत जाऊन लपून राहिला. हें शहर कावेरी नदीच्या दोन शाखा दोहों वाजूनीं जाऊन जें एक बेट झालेलें आहे त्या बेटांत बांधलें आहे. शहरांत गेल्यावर टिपूनें एकदोन वेळां पुनः बाहेर पडण्याविषयीं यत्न केला, परंतु तो सर्व निष्फळ झाला.

इंग्लिशांनी त्या शहराभोंवताला कोट होता त्यावर गोळ्यांचा एकसारखा वर्षाव चालविला होता. ह्यामुळे त्या कोटाच्या भिंतीचे हळू हळू तुकडे पडू लागले होते. शेवटी त्या भिंतीस मोठाली भोंकें पडली. आणि इंग्लिश शिपाई त्या भोंकांतून शहरांत प्रवेश करण्याविषयी अगदी उतावळे झाले होते.

परंतु इतक्यांत तोफा बंद कराव्या असा हुकूम झाला; कारण की टिपू अगदी भयभीत झाला होता, ह्यास्तव त्यानें इंग्लिशांबरोबर तहाविषयीचें बोलणें आरंभिलें.

लॉर्ड कॉर्नवालिस ह्यानें टिपूस असें सांगून पाठविलें की, जर तुम्ही खाली लिहिलेली कलमें मान्य कराल तर आम्ही तुमच्या बरोबर तह करूं. तीं कलमें येणेंप्रमाणें होतीं:—टिपूनें आपलें अर्धें राज्य तहाचीं क-इंग्लिशांस द्यावें; इंग्लिशांस जो लढाईत खर्च झाला होता तो लमें. त्यानें द्यावा; जे इंग्लिशांकडचे लोक त्यानें बंदिशाळेंत ठेविले होते ते सोडून द्यावे; आणि ह्या सर्व गोष्टी त्याच्या हातून होत तोंपर्यंत त्यानें आपले दोन पुत्र इंग्लिशांच्या स्वाधीन करावे. जेव्हां टिपूस ह्या मजकुराचें पत्र घेऊन पोहोंचलें, तेव्हां त्यानें आपल्या सर्व सरदारांस एके मोठे मशिदींत जमा केलें आणि त्यांस इंग्लिशांकडून आलेलें पत्र वाचून दाखवून विचारिलें की, आतां तुमचे सल्लाघास काय येतें, पुढें लढाई चालवावी किंवा तह करावा. हे सर्व सरदार आपल्या धन्याचे एकनिष्ठ चाकर होते, व ते त्याच्या करितां जीव सुद्धां देण्यास तयार होते. तहाचीं कलमें कबूल करणें हें आपल्या धन्यास व आपणांस मोठें लांछन आहे, असें जरी त्यांस वाटत होतें, तरी ह्या वेळीं तह करणें हेंच फार चांगलें आहे असा सल्ला देणें त्यांस प्राप्त झालें. त्यांनी असा सल्ला दिला, तेव्हां त्यांच्या डोळ्यांतून पाणी आलें. टिपूकडचे लोक हळू हळू त्यास सोडून देऊन इंग्लिशांकडे जाऊं लागले होते. इंग्लिशांनी जो गोळ्यांचा भडिमार चालविला होता, तेणेंकरून सर्वांची अंतःकरणें अगदी भयभीत होऊन ते सर्व आपला धीर सोडून देऊं लागले होते आणि अगदी नम्र व दीन झाले होते. अशी स्थिति झालेली पाहून टिपूनें तहाचीं कलमें मान्य केलीं. त्यानें आपले दोन्ही पुत्र इंग्लिशांच्या लष्करांत पाठवून दिले आणि जीं कलमें ठरविलीं होतीं, त्यांप्रमाणें वागणूक करून त्यानें इंग्लिशांबरोबर तह केला.

टिपू तहास मान्य होतो. ता. १९ मार्च स० १७६२.

सर्व गोष्टींची व्यवस्था केल्यावर लॉर्ड कॉर्नवालिस विजयी होऊन मद्रासेस परत आला. ह्याप्रमाणें जो म्हैसूरचा जुलमी व गर्विष्ठ राजा टिपू तो इंग्लिशांनी अगदी दीन केल्या.

भाग दहावा.

इंग्लिश लोकांनीं श्रीरंगपट्टण घेतलें ह्याविषयीं.

सन १७९२ पासून सन १७९९ पर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

इंग्लिश लोक कांहीं दिवसपर्यंत करनाटक आपल्या ताब्यांत घेतात—ते हिंदुस्थानांत जीं फ्रेंच लोकांचीं संस्थानें होतीं तीं घेतात—फ्रेंच लोक आपलीं संस्थानें परत घेण्यास पुन्हा यत्न करितात—हिंदुस्थानांत जमाबंदीच्या नव्या रीति चालू होतात—लॉर्ड कार्नवालिस ह्यानें बंगाल्यांत ज्या नवीन व्यवस्था केल्या त्या—मद्रासेंत रयतवारी चालू होते—सर जान शोअर गवर्नर जनरल होऊन येतो—त्याचा राज्यकारभार चालविण्याचा प्रकार—निजामाचें व गवर्नर जनरल ह्यांचें वितुष्ट पडतें—अयोध्येच्या राज्याविषयीं तंट्या पडतो—लॉर्ड मॉर्निंग्टन हिंदुस्थानांत येतो—त्याचे राज्यनीतीविषयीं विचार—टिपू सुलतान लढाईची तयारी करितो—इंग्लिश लोक आपलें सैन्य सिद्ध करितात—टिपूचा दोन वेळ पराभव होतो—इंग्लिश लोक श्रीरंगपट्टणावर चाल करितात—ते श्रीरंगपट्टणास वेढा घालितात—ते त्या शहरावर हल्ला करितात—त्यांचा जय होतो—टिपूचे मृत्यूविषयीं—श्रीरंगपट्टणांत पुन्हां सर्वत्र शांति होऊन इंग्लिश लोक टिपूचें प्रेत पुरितात—टिपूचे राज्याचे विभाग होतात—श्रीरंगपट्टणांत व्यवस्था करण्याकरितां कर्नल वेलसली ह्याची नेमणूक होते—सांप्रतची श्रीरंगपट्टणाची स्थिति.

टिपूबरोबर जें युद्ध चाललें होतें, त्यांत लॉर्ड कॉर्नवालिस विजयी झाल्यावर हिंदुस्थानांत फार दिवस राहिला नाही. टिपूबरोबर युद्ध चाललें असतां लॉर्ड कॉर्नवालिस ह्यास योग्य वाटल्यावरून त्यानें करनाटकचा नवाब महंमद अल्ली ह्याजकडे जो देश होता तो आपल्या ताब्यांत घेतला होता; कारण कीं, महंमद अल्ली ह्याचें करणें नेहमीं अस्थिर असे; ह्यामुळे त्याच्या विषयीं इंग्लिशांचे मनांत संशय आला होता. तथापि इंग्लिशांनीं त्याचें राज्य आपणाकडे फार दिवस ठेविलें नाही. लढाई समाप्त होतांच त्याच्या बरोबर जो पूर्वी तह झाला होता त्या तहाच्या कलमांत कांहीं फेरफार करून त्यांनीं त्याचें राज्य पुन्हा त्यास परत दिलें.

ज्या वेळीं फ्रेंच व इंग्लिश ह्यांच्यामध्ये मागे लढाई झालेली होती त्या वेळीं फ्रेंच लोकांचीं जीं हिंदुस्थानांत संस्थानें होतीं तीं इंग्लिशांनीं घेतलीं होती.

परंतु जेव्हां ह्या दोघांमध्ये तह झाला, तेव्हां फ्रेंचांची संस्थानें इंग्लिशानीं परत दिलीं. पुढें इंग्लिशानीं हीं संस्थानें पुन्हां आपणाकडेस घेतलीं; परंतु फ्रेंच लोकांची शक्ति हिंदुस्थानांत उत्तरोत्तर कमी होत चालली होती; ह्यामुळें व ते लोक युरोपामध्ये लढाई करण्यांत गुंतले होते, ह्यामुळें त्यांनीं आपलीं संस्थानें परत घेण्यास अगदीं यत्न केला नाहीं. तथापि एथील कित्येक राजे लोकांनीं आपलीं सैन्यें तयार करण्याकरितां जे फ्रेंच सरदार आपल्या पदरीं बाळगले होते, त्या सरदारांस आपली सत्ता पुन्हां हिंदुस्थानांत यत्न केला असतां स्थापितां येईल असें वाटल्यावरून ते पुष्कळ खटपट करूं लागले, व तेणेंकरून त्यांनीं इंग्लिशांस मनस्वीच उपद्रव केला. तशांत ह्या फ्रेंच सरदारांचें युद्धकौशल्यही चांगलें होतें.

फ्रेंचांचें कारस्थान, आगस्ट. सन १७९३.

लॉर्ड कार्नवालिस ह्यानें बंगाल्यांत राज्यकारभार फार चांगल्या रीतीनें चालविला; ह्यामुळें त्याचें नांव लोकांत नेहमीं निघेल. जमीनदारी म्हणून जो जमाबंदीचा प्रकार आहे, तो ह्यानेंच पहिल्यानें बंगाल्यांत चालू केला. देशांतील वसूल जमा करण्याचे प्रकार तीन आहेत. एक जमीनदारी, म्हणजे काहीं जमिनी एका मिरासदाराकडे किंवा जमीनदाराकडे लावून दिल्या असतात, त्या जमिनींत पाहिजे असल्यास त्या जमीनदारानें आपल्यातफें कुळें ठेवावीं. परंतु त्या सर्व जमिनींच्या साऱ्याबद्दल जोखीम केवळ त्याच्याच माथ्यावर असतें. सरकारचा व त्या कुळांचा संबंध अगदीं नसतो. दुसरी जमाबंदीची रीत अशी आहे कीं, एके खेड्याखालीं ज्या सर्व जमिनी मोडत असतील त्या सर्व जमिनींच्या साऱ्याबद्दल जोखीम त्या खेड्यांतील जे सर्व राहणारे लोक असतील त्यांच्या माथ्यावर असतें. तिसरा जमाबंदीचा प्रकार असा आहे कीं, प्रत्येक जमिनीचा जो लागवड करणारा असतो त्याच्याच शिरावर त्या जमिनीच्या साऱ्याचें जोखीम असतें; ह्या रीतीस रयतवारी असें म्हणतात. सध्या हिंदुस्थानांत ह्या तिन्ही रीति चालू आहेत. लॉर्ड कार्नवालिस ह्यानें बंगाल्यांत जमीनदारी चालू केली. त्यानें बंगाल्यांत न्याय करण्याचा प्रकारही चांगल्या रीतीनें स्थापित केला; आणि त्या इलाख्यांत जे सध्या दिवाणी कायदे चालू आहेत त्यांपैकीं मोठमोठाले कायदे सर्व ह्याच्याच अमलांत चालू झाले.

वसुलाच्या पद्धति.

लॉर्ड कार्नवालिस ह्याची बंगाल्यांतील व्यवस्था.

रयतवारी पहिल्यानेंच मद्रास इलाख्यांत चालू झाली. ह्या इलाख्यांतील जे मुलूख मागच्या लढाईत इंग्लिशानीं टिपूसुलतानाकडून घेतला होता, त्या मुलूखाची वहिवाट कर्नेल रीड ह्याजकडे सांगितली होती; त्यानें ह्या मुलूखांत रयतवारी चालू केली. पुढें ह्या प्रकार.

कुडवारीचा

प्रकार.

मुलखाची वहिवाट कर्नल मनरो ह्याजकडेस आली. तेव्हां त्यानें हीच जमाबंदीची रीत चालवून तीपासून लोकांस किती नफे होतात तें दाखविलें. सांप्रतकाळीं दक्षिण हिंदुस्थानांत सर्वत्र रयतवारी चालू आहे.

लॉर्ड कॉर्नवालिसाच्या मागून सर जॉन शोअर नामें जो विख्यात मुत्सद्दी होऊन गेला व ज्यास पुढें लॉर्ड टेनमाउथ असा किताब मिळाला, त्यास हिंदुस्थानचा गवर्नर जनरल नेमिलें. सर जॉन शोअर. हा अर ह्याचें मत असें होतें कीं, देशांत सर्वत्र शांतता ठेवावी व गव्हर्नर जनरल आपण होऊन कोणाहीबरोबर युद्ध आरंभूं नये. हा आपला उद्देश साधण्याकरितां त्यानें जे उपाय योजिले, त्यांहीं करून ह्या देशांतील लोकांचें कल्याणही झालें नाहीं व इंग्लिश लोकांची आगस्ट सन १७९३. प्रतिष्ठाही झाली नाहीं. मराठे निजामाच्या राज्यावर स्वारी करण्याची तयारी करीत होते. निजामाचा व इंग्लिशांचा खेड होता, ह्यास्तव जेव्हां निजामाच्या राज्यावर परचक्र येऊं लागलें, तेव्हां गवर्नर जनरलानें निजामास साह्य करावें तें केलें नाहीं; ह्यामुळें सर्व स्वस्थतेविषयीची त्याची त्रावणकोरचा राजा त्याच्या राज्यावर जेव्हां टिपूनें मागें हल्ला पद्धति. केला, तेव्हां इंग्लिशांनीं आपले मित्राचा कैवार घेऊन टिपूबरोबर युद्ध आरंभिलें होतें. ह्यामुळें सर्व राजे लोकांमध्ये इंग्लिशांची प्रतिष्ठा झाली; परंतु ह्या वेळीं त्यांनीं निजामास साह्य दिलें नाहीं, ह्यामुळें सर्व लोक त्यांस हलके मोजूं लागले, आणि असें म्हणूं लागले कीं, इंग्लिशांच्या वचनावर कदापि भरंवसा ठेवूं नये. मराठ्यांनीं आपल्या संकेताप्रमाणें निजामावर स्वारी केली व त्याचा पराभव करून त्यांनीं त्याजकडून पाहिजे तशा अटी कबूल करून घेतल्या; परंतु पुढें जे मराठ्यांचे मुख्य सरदार होते ते आप-आपणांतच पेशवाईच्या अधिकाराकरितां भांडूं लागले, ह्यामुळें निजामाचा जितका नाश होईल असें पहिल्यानें वाटलें होतें तितका झाला नाहीं.

उत्तरेकडेही दंगे चालले होते. अयोध्येचा नवाब असोफद्दुला इ० स०

अयोध्येचे १७९७ त मरण पावला; तेव्हां त्याचा कीर्तिमान् मुलगा मिरझा गादीवर अझी हा त्याच्या गादीवर बसला. गवर्नर जनरल ह्यानें कांहीं काळपावेतों हा नवाब कबूल केला; परंतु तो लोकांस आवडत नाहीं ह्याविषयी व गादीवरील त्याचे हक्काविषयी इतकीं गा-हाणीं झालीं कीं, त्याची चौकशी करण्याकरितां सर जॉन शोअर स्वतां अयोध्येस गेला, आणि त्याणें मिरझा, ज्यास बहुतकरून

वजीर अल्ली म्हणतात, त्यास शेवटीं गादीवरून काढून पूर्वीच्या नवाबाचा भाऊ सादत अल्ली ह्यास गादीवर बसविलें. ह्याप्रमाणें झाल्यावर पदच्युत केलेंला नवाब काचीस राहिला.

इ० स० १७९८ वांत लॉर्ड मॉर्निंग्टन, ज्यास पुढें वेलस्ली येथील मार्क्सची पदवी मिळाली, तो गवर्नर जनरलच्या कामावर आला. त्याचा स्वभाव अगदीं निराळा होता. त्याला लागलेंच दिसून आलें कीं, चोर्हीकडे स्वस्थता झाली आहे ती वरवर असून असावी तशी नाही व येथच्या दरबारांत इंग्लिशांचें वजन कमी होत चाललें आहे.

लॉर्ड मॉर्निंग्टन गवर्नर जनरलचे कामावर येतो. ता० १७ मे सन १७९८.

तो लागलाच ह्या गोष्टींच्या तजविजीस लागला. त्याला निजामाशीं सर्वापेक्षां फार बोलणें करावें लागलें. शेवटीं त्यानें त्याचें मन वळवून, त्यानें आपल्या फ्रेंच सरदारांस घालवून केवळ इंग्लिशांकडेच लक्ष ठेवून अंतःकरणपूर्वक त्यांशीं मिळून असावें, असें केलें.

पहिल्या राजकीय व्यवस्थेंत फेरफार.

परंतु ह्या तहापेक्षांही एक कठीण काम त्याला करायाचें होतें. जो म्हैसूरचा उद्धट व निर्दय राजा टिपू ह्याची अद्यापि खुमखुम मोडली नव्हती; म्हणून तो इंग्लिशांवर चाल करून येण्याच्या बेतांत होता. त्याजवळ फ्रेंच लोक पुष्कळ होते. त्यांनीं त्यास युद्धकौशल्यांत साह्य केलें. त्यांचा मुख्य जो नेपोलियन त्याजबरोबर त्याचा पत्रव्यवहार चालला होता. तो फौजेंत सुधारणा करीत होता, श्रीरंगपट्टणास जास्ती फौज ठेवून किल्ल्यास बळकटी आणीत होता, व त्याचे शत्रु जे इंग्लिशां त्यांच्याशीं युद्धांत जय कोणत्या उपायांनीं मिळेल, ते उपाय साधण्याकरितां तो हरएक रीतीनें झटत होता.

व्याघ्ररूपी टिपूसुलतान लढाईची तयारी करितो.

हें सर्व लॉर्ड मॉर्निंग्टन ह्यास माहित होतें. त्यानें त्याशीं सामना करण्याची तयारी केली. ह्या मोहिमेच्या तयारीची देखरेख करण्याकरितां तो मद्रासेस गेला व म्हैसुरावर स्वारी करण्याकरितां जी फौज जमत होती तिची चांगली तयारी करण्यास मनापासून झटला. वेलूर येथें २१००० रांवर लोक होते व त्यांचें कूच झाल्यावर त्यांस आणखी २०००० लोक निजामाच्या राज्यांतून येऊन मिळाले. त्या आलेल्या फौजेवर आरथर वेलस्ली, ज्यानें पुढें पोर्तुगाल व स्पेन ह्यांत शिपाईगिरीच्या कामांत पहिले प्रतीची योग्यता मिळविली, तो मुख्य होता. मग पश्चिम किनाऱ्यावरही इंग्लिशांनीं

इंग्लिशांची फौज एकत्र जमते. फेब्रुवारी. सन १७९९.

एक लहानशी टोळी पाठविली, आणि सर्व फौजेवर मुख्य जनरल हारिस ह्यास नेमिलें.

ही मोहीम लवकरच आटोपली. दोन्ही लष्करें हळूहळू पण निश्चयानें, श्रीरंगपट्टणावर जाण्यास निघालीं. टिपू प्रथम पश्चिमेकडे गेला. टिपूचा दोन- परंतु सिडासूर येथें जनरल स्तुअर्त ह्यानें त्याच्या फौजेचा मोड दा पराभव. केला. त्या भागांत मोड झाल्यावर आपल्या शत्रूंशीं समोर ल- ता. ६ व २७ टण्याकरितां पूर्वेकडे येण्यास तो निघाला. जनरल हारिस साहे- मार्च. सन १७९९. वास पुढें येऊं न देण्याकरितां त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु त्यानें आपल्या परीक्षेनें मालवेली शहरीं जी लढाईस चांगली जागा पाहिली होती, तेथें लढाई होऊन तेथेंच त्याचा अगदीं मोड झाला.

इंग्लिशांस अडथळा करण्याविषयीं टिपूनें बहुत यत्न केला, व त्या प्रसंगीं त्यानें दुसरी लढाईही दिली असती; परंतु लार्ड कॉर्नवॉलिस ज्या इंग्लिश, रा- रस्त्यानें येत होता त्या रस्त्यावर तो टपून बसला होता. इत- जभानीवर क्वयांत इंग्लिशांनीं कांहीं अंतरावर कावेरी नदी उतरून श्रीरंग- स्वारी करि- पट्टणावर चाल केली, असें ऐकतांच तो लागलाच आपल्या आ- तात. सन वडत्या किड्याचें संरक्षण करण्याकरितां मागें परतला. पुढें एक १७९९. मोठें युद्ध झालें. त्या युद्धांत एके दिवशीं संध्याकाळीं इंग्लिशांचा अगदीं मोड झाला असतांही टिपूसुलतानास किड्यांतच राहणें भाग पडलें.

कांहीं वेळानंतर त्या शहराभोंवतीं अगदीं वेढा पडला. व जनरल स्तुअर्त साहेबाच्या हाताखालची टोळी मुख्य सैन्यास मिळाल्याबरोबर श्रीरंगपट्टणा- शहरावर लाविलेल्या तोफांचे व बंदुकीचे कठोर आवाज ऐकूं चा वेढा. ता. येऊं लागले. त्या शहराभोंवतीं सुमारे एक महिनाभर वेढा ५ एप्रिल- पडला होता. सरते शेवटीं वागण्याजोगा तट पाहून रस्ता कें- ता० ४ मे ल्यावर हळू करण्यास हुकूम झाला. शिपाई लोकांस अशी सन १७९९. ताकीद होती कीं, त्यांनीं पुनः सूचना होई तोंपर्यंत खंदकांत पडून रहावें. त्या लोकांस भीति म्हणून तिळमात्र नव्हती. परंतु ज्या पुरुषानें इंग्लिश लोकांचा हरएक प्रकारें अपमान केला होता, तो आतां आपल्या आटोक्यांत सांपडला आहे, असें समजून मोठ्या आनंदानें त्यास मा- रावें म्हणून ते टपून बसले होते.

दुपारची वेळा होती. शहरांत जिकडे तिकडे सामर्थ्य झाली होती, व हा- लचाल अगदीं नव्हती. इंग्लिश लोकांची शहरांत येण्याची छाती होणार

नाहीं असें समजून पदरच्या सरदारांच्या म्हणण्याकडे अगदीं लक्ष हद्दा-तारी-
न देतां टिपू स्वस्थपणें आपल्या वाड्यांत राहिला होता; व सर्व ख ४ मे सन
मुसलमान लोक धुंद होऊन दोन प्रहरच्या वेळीं झोंप घेत पडले १७९९.
होते. टिपूसाहेबाचा हिरवा झेंडा किल्यावर फडकत होता.

इतक्यामध्ये जनरल बेयर्दसाहेब, ह्याजकडे तट पाहून किल्ला घ्यावयाचें काम
सोंपविलें होतें, तो खंदक उतरून आंत गेला आणि आपली तलवार पडताळून
म्हणाला, हे शिपाई लोकांनो, माझे पाठीमागून या, आणि ब्रिटिश शिपायांचें
नांव राखा. असें म्हणतांच शिपाई लोकांनीं त्या शहरावर एकदम हल्ला
केला. असें होतांच जिकडे तिकडे हाहाकार झाला, आणि रखवालदार लोक
शहराच्या बचावाकरितां पुष्कळ लढले. टिपूसुलतानही धांवून आला, आणि
त्यानें ब्रिटिश लोकांवर तोफखाना सुरू केला. तथापि इंग्लिशांनीं सुमारे सहा
मिन्युटांचे आंत नदीचें वाळवंट चालून जाऊन निकरानें चढून किल्ल्याचे तटा-
वर आपलें मोठें तांबडें निशाण लाविलें.

ह्याप्रमाणें पहिला तट इंग्लिशांनीं सर केला. त्यांनीं आपल्या सैन्याचे दोन
विभाग केले होते, त्यांपैकी एक उजवे बाजूनें व दुसरा डावे
बाजूनें जाऊन किल्ल्याचे पूर्वेकडील बाजूस एक ठिकाणीं मिळाले. जय.
असें करण्याचा बेत हल्ल्याचे अगोदरच झाला होता. जी टोळी
उजवे म्हणजे दक्षिणेचे बाजूनें गेली होती, त्या टोळीस सहज जय मिळाला,
परंतु जी टोळी उत्तरेचे बाजूनें गेली होती तीस फार संकटें भोगावीं लागलीं.
ते अर्ध्या वाटेवर गेले तों वाटेंत टिपूसुलतान व मुसलमान लोक मोठ्या आवे-
शानें घायाळ झालेल्या वाघाप्रमाणें आंगावर चालून आले. त्या प्रसंगीं मुसल-
मान लोक व इंग्लिश लोक अगदीं हातघाईस आले; परंतु इंग्लिशांनीं बंदुकीचे
दस्ते मारून त्यांस मार्गें पळवून लाविलें.

जेव्हां सुलतानाची अगदीं निराशा झाली आणि तो आपल्या वाड्यांत जा-
ण्याकरितां निघाला, तेव्हां त्यानें दरवाज्यापुढें उभय पक्षांच्या
लोकांचें मोठें दारुण युद्ध चाललें आहे असें पाहिलें. त्याला टिपूचा मृत्यु.
जखम लागून त्याचे शरीरांतील बहुत रक्त गेलें त्यामुळे तो ना०४ मे स-
फार ग्लान झाला होता. त्या वेळेस त्याच्या पदरच्या लोकां- न १७९९.
नीं आपल्या धन्याचा बचाव व्हावा म्हणून टिपूस आपलें नांव

प्रसिद्ध करण्याविषयीं विनंती केली, परंतु ती त्यानें मान्य केली नाहीं. ह्याचें
कारण त्यास भय प्राप्त झालें असावें, किंवा असें करणें हें नीचपणाचें कृत्य
आहे असें वाटलें असावें. जरी तो जखमेनें व्याकुळ झाला होता, तरी आंत

जाण्याविषयी झटत होता. इतक्यांत एका शिपायानें त्यास वार केला, त्यामुळें तो मेलेल्या व मरणाच्या इतर शिपायांच्या गर्दीत मरण पावला.

मग जनरल बेयर्ड साहेब ह्यानें मोठ्या शर्तीनें तें शहर इंग्लिशांच्या स्वाधीन करून घेतलें, ह्यामुळें तो अगदीं थकून गेला. त्याला विश्रांति पुन्हा बंदो- व्हावी म्हणून कर्नल वेलस्ली साहेब हा त्याचे कामावर आला. त्यानें शहरांतला दंगा मोडून नीट व्यवस्था केली आणि टिपूचा शोध केला तो टिपू ज्या ठिकाणी पडला त्या ठिकाणीच त्याचें शव सांपडलें. परंतु तें पुष्कळ वेळपर्यंत कोणास ओळखतां आलें नाहीं. मग इंग्लिशांनीं त्यानें आपल्या बापाकरितां जें धडगें बांधलें होतें त्यांत टिपूचें शव पुरविलें.

टिपू मेल्यानंतर त्याचे मागे त्याच्या सरदारांपैकी कोणीही इंग्लिशांशीं जिकून घेत- ल्याई केली नाहीं. ह्या युद्धाचा शेवट झाल्यावर टिपूचें राज्य लेल्या मुल- इंग्लिश, निजाम व आतां इंग्लिशांनीं ज्यास त्या राज्यावर खाची वांटणी. बसविलें तो राजा ह्यांनीं आपणांत वांटून घेतलें. तो राजा लहान होता. परंतु प्राचीन म्हैसूरच्या राजाच्या वंशांतला होता, ह्यास्तव त्यास करनल वेल- म्हैसूरच्या गादीवर बसविलें. कर्नल वेलस्ली साहेब हा त्या स्ली ह्याचा दिलेल्या राज्याची नीटपणें व्यवस्था करण्यास नेमिला होता. म्हैसूर प्रांतीं त्यानें त्या राज्याचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारें ठेविल्यामुळें रयतेस राज्यकार- फार सुख झालें. त्यानें पूल, रस्ते, तळीं, वगैरे बहुत बांधिलीं. भार. हिंदुस्थानांतील कितीएक प्रांतींचे लोक म्हैसूर येथें येऊन राहिले, ह्यावरूनच म्हैसूरच्या राज्याचा बंदोबस्त चांगला होता असें दिसतें.

वेलस्ली साहेबानें श्रीरंगपट्टणानजीक एक पूल बांधिला आहे त्यास अद्यापि वसली पूल असें म्हणतात. कोणीही पांथस्थ त्या शहरांत गेला असतां त्यास त्या काळचें स्मरण होतें. तेथें जवळच जुलमी रजाच्या कारकीर्दीतील इमारती आहेत; परंतु त्या अगदीं मोडकळीस आल्या आहेत; तेथें टिपूची कबर आहे, त्या कबरीचे खांब डौलदार असून त्यांवर नकशीचीं कामें फार सुंदर केलीं आहेत. त्याचा वाडा केवळ चंदनी लांकडांचा वाजार झाला आहे, व त्याच्या बागेतील बंगला अगदीं मोडकळीस आला आहे. शहराबाहेर एक मोठी थोरली निरुपयोगी मोडलेली तोफ पडली आहे. मोठमोठाल्या तोफांच्या गोळ्यांच्या राशी पडल्या आहेत. त्यांवर उगवलेल्या वेलांचीं हिरवींचार पानें व त्या गोळ्यांचा तांबडा लाल जंग हीं दोन्ही एकत्र पाहिलीं असतां मोठी मौज दिसते. पुढें कधी तोफेचा आवाज ऐकूं येणार नाहीं अशा वेळाचें हें एक भंगळदायक चिन्ह आहे.

दाहावा भाग समाप्त.

भाग अकरावा.

मराठ्यांशीं युद्ध.

इ० स० १७९९ पासून १८०३ पावेतों.

निजामांशीं तह—इंग्लिश करनाटक घेतात—निजामशाहाची स्वारी—
दिल्ली—वजीरअल्ली—चेरी साहेबाचा मृत्यु—देविससाहेबाचें शौर्य—मराठ्यां-
ची आपसांत लढाई—शिंदे व होळकर—वसईचा तह—शिंदे ह्यांशीं लढाई—
वराडचा राजा—जनरल वेलस्ली साहेबाचा पुण्यावर हल्ला—शत्रूचा पाठलाग—
आसईची लढाई—जनरल लेक साहेब—अलीगडावर हल्ला—दिल्लीची ल-
ढाई—लासवाडीची लढाई—अरगांवची लढाई—गाईलगडची लूट—तह.

म्हैसूरचे लढाईमध्ये इंग्लिशांचे हातीं बराच मुलूख लागला व त्यानंतर त्यांस
दुसराही एक मिळाला. इंग्लिशांची फौज निजामाचे संरक्षणा- निजामाबरो-
करितां हैदराबादेस बहुत वर्षे होती, तिचे पोषणाकरितां निजा- निजामाबरो-
मानें कांहीं पैसा देण्याचें कबूल केलें, परंतु तो पैसा पुढें पुढें बर तह. ता.
बराबर पोंचेनासा झाला. ह्याकरितां निजामास साह्य केलें त्या १२ अक्टो-
बदल सैन्याचा पैसा बराबर वेळेस यावा, ह्या हेतूनें निजामानें बर सन
त्या पैशापुरतां मुलूख तोडून द्यावा, असा गवर्नर जनरलानें नि- १८०१.
जामांशीं तह केला. निजामानें तो तह कबूल करून टिपूचें
राज्य मोडल्यानंतर त्यास जो मुलूख मिळाला होता त्यापैकीं सैन्याच्या पोष-
णापुरता मुलूख त्यानें इंग्लिशांस तोडून दिला. त्यास अद्यापि 'दिलेला
मुलूख' असें म्हणतात.

करनाटकचे नवाबाचेंही राज्य इंग्लिशांस मिळालें होतें. म्हैसूरच्या लढाई-
मध्ये इंग्लिशांच्याच केवळ मदतीनें ज्या नवाबास तेथील गादी इंग्लिशलो-
मिळाली होती, त्यानें म्हैसूरच्या लढाईच्या वेळेस इंग्लिशांस न क करनाट-
कळतां टिपूशीं कपटानें दळणवळण चालविलें होतें. आणि ह्या क आपल्या
खेरीज त्याच्या मुलखांत फारच अंधाधुंदी होती, असें कळल्याव ताब्यांत घे-
रून ज्या मुलखाचा त्याच्यानें बंदोबस्त करवत नाहीं तो मुलूख तान.
त्याजपासून इंग्रज सरकारानें घ्यावा, अशा प्रकारच्या गवर्नर
जनरल व मद्रासचा गवर्नर ह्यांच्या म्हणण्यास कोर्ट आफ दैरे-
क्तसें ह्यांचें व कंपनीचें संमत पडलें. परंतु ही व्यवस्था होण्याचे पूर्वीं नवाब
अगदीं मरणोन्मुख झाला होता ह्यामुळें हें वर्तमान त्यास कळवावें हें इंग्रज सर-

कारास ठीक दिसलें नाहीं. परंतु त्याचे मरणानंतर इंग्लिशानीं त्याचे पुत्रास सांगितलें कीं, तूं जर ह्या मुलखाची सत्ता आमचे स्वाधीन करशील, तर तुला ह्या राज्यावर बसवूं. हा ठराव त्यानें मान्य केला नाहीं. ह्यावरून अजीम उद्दवला म्हणून महंमद अल्लीचा दुसरा नातु होता त्यास त्या गादीवर बसविलें आणि त्यास बराच मोठा मुलूख तोडून दिला. अंगोलीपासून केप कन्याकुमारीपर्यंत सर्व मुलूख ईस्त इंदिया कंपनीचे स्वाधीन झाला. ह्याप्रमाणेंच तंजावरचे राज्याविषयी आपसांत तंटा लागला होता तें व मुंबईनजीक सुरत, हीं दोन्हीं ठिकाणें इंग्लिशंस मिळालीं.

आतां आपण उत्तर हिंदुस्थानाकडे लक्ष्य दिलें पाहिजे. कारण कीं ह्या वेळीं तिकडे मोठी गर्दी चालली होती. कांहीं दिवसांपूर्वीं अफजेमानशा- गाणिस्थानचा राजा जेमानशाह हा हिंदुस्थानावर स्वारी कर- हाचा भय- प्याकरितां मोठी तयारी करीत होता. परंतु अफगाणिस्थानांत प्रद हल्ला. कांहीं गडबड झाल्यामुळें त्यास कांहीं वेळपर्यंत तो बेत रहित करणें भाग पडलें. पण पुढें हा त्याचा बेत गवरनर जनरलास स्पष्ट दिसून आल्यावरून तो निष्फळ व्हावा ह्या हेतूनें त्यानें पंशियाचे शाहास अफगाणिस्थानावर हल्ला करण्यास सांगितलें. पंशियाचे शाहानें लॉर्ड मॉरनिंगतनाचें म्हणणें कबूल केलें. मग अर्थातच जेमानशाहाचा बेत निष्फळ झाला.

अफगान लोकांच्या हल्ल्याचें वर्तमान आल्यामुळें हिंदुस्थानांत मोठा दंगा झाला. सर जान शोअर ह्यानें अयोध्येबाबद जी व्यवस्था केली, काशीचें बं- तिचें मागचे प्रकरणांत वर्णन केलेंच आहे. तें असें कीं, वजीर- ड. ता० १४ अल्ली जो अयोध्येच्या गादीवर बसला होता त्यास सर जान शो- जानेवारी स- अर ह्यानें पदच्युत केलें होतें. त्यानें त्या हल्ल्याचें वर्तमान ऐक- न १७९९. तांच मोठा आनंद मानिला व त्याच्यानें होईल तितका उद्योग करून त्यानें दुसरे लोकांस भर दिली. जेमानशाहास मदत न- रण्यास त्यानें तयारी चालविली. हें वर्तमान गवरनर जनरलास कळलें, तेव्हा वजीर अल्लीला तेथून काढून कलकत्याजवळ नेऊन ठेवावें अस- चेरीसाहेबा- त्यानें निश्चय केला. अशा अपमानाची बातमी वजीर अल्लीस चा खून. कळतांच तो इतका क्रोधायमान झाला कीं, त्यानें मिस्तर चेर काशीचा रेसिदेंत व दुसरे दोन साहेब हे सावध नसतां ठार मार- रले. ही त्यानें समजून उमजून गोष्ट केली. त्याच्या पक्षाचे, मदानें वेडे झा- लेले लोक, न्यायाधीश मिस्तर देविस ह्यास मारण्याकरितां गेले- देविस साहे- नसते, तर काशीतील सर्व साहेब लोक भेले गेले असते. मिस्तर- वाचें शौर्य. देविस साहेब, हे मदानें अगदीं वेडे झालेले लोक आपणाकडे वेत

आहेत असें पाहून आपली बायकोमुलें वरोवर घेऊन माळ्यावर गेला. पुढें कांहींवेळ युद्धप्रसंग झाल्यानंतर वजीर अल्ली पळाला. नंतर लौकरच इंग्लिशांनीं त्वास धरिलें आणि मरे तोंपर्यंत कैदेंत ठेविलें.

जो नवाब गादीवर होता त्याजपासून इंग्लिशांनीं कांहीं थोडासा मुलूख मागून घेतला. तो मुलूख अयोध्येच्या पश्चिमेस होता, ह्यामुळें परराज्यापासून ह्याचा मुलूख सुरक्षित झाला. इंग्लिशांचा आणि नवाबाचा तह झाला त्या तहामध्ये इंग्लिशांनीं नवाबास परशत्रूपासून रक्षण्याविषयी शपथ वाहिली.

अयोध्येच्या राज्यसंबंधी नवीन व्यवस्था. ता. १० नवंबर सन १८०१.

आतां सर्व हिंदुस्थानभर शांतता झाली; परंतु ती फार वेळ राहिली नाही. कारण इंग्लिशांस मराठे हे शत्रु उत्पन्न झाले. त्यांच्यामध्ये दोन मुख्य सरदार प्रबल होते, त्यांनीं पेशव्यापासून सर्व राज्यसत्ता हिसकावून घेतली, जशी पूर्वी पेशव्यांनीं आपले. यजमान राजे ह्यांपासून ती घेतली होती. त्या सरदारांचीं नांवें शिंदे आणि होळकर; ह्या दोघां सरदारांत कलह उत्पन्न झाला. होळकरानें शिंदे व पेशवे ह्या दोघांशीं युद्ध आरंभिलें. त्या युद्धांत होळकरास जय मिळाला. मग गरीब विचारा पेशवा आपली राजधानी शहर पुणें सोडून संरक्षणार्थ इंग्लिशांकडे पळून गेला. त्यानें आपले राज्यांत इंग्लिशांची फौज ठेवण्याचें व दुसरे सर्व युरोपियन लोक आपले राज्यांतून हाकून देण्याचें आणि आपण स्वतः सुरत व मुंबईनजीक इतर ठिकाणें ह्यांचे वरचे हक्क सोडण्याचेंही कबूल केलें. सन १८०२ मध्ये दिसेंबर महिन्याच्या ३१ सावे तारखेस वसई मुक्कामी वर सांगितलेली कलमें कबूल होऊन तह झाला. ह्या तहामुळें शिवाशीं लढाई उत्पन्न झाली. शिवाचे पदरीं फ्रेंच लोक होते, ह्यामुळें त्याचे पदरीं जशी शिकलेली फौज होती तशी हिंदुस्थानांत कोणाचेही पदरीं नव्हती. इंग्लिशांची सेना चौहोंकडून मराठ्यांवर चालून आली. अयोध्येच्या राजापासून जे प्रांत नवीन घेतले त्या प्रांतांत जनरल लेक साहेबाची टोळी होती ती उत्तरेकडून मराठ्यांवर हल्ला करण्यास सिद्ध होती. दुसरी एक फौज म्हैसूर आणि हैदराबाद ह्या दोन शहरांतून येत होती, तिचा मुख्य जनरल वेलस्ली होता. होळकर आपले आंगीं इंग्लिशांस अडविण्याची शक्ति नाही असें समजून पळून गेला. होळकराचे कोणी सरदार पुणें लुटणार असें ऐकिल्यावरून जनरल वेलस्ली

शिंदे व होळकर ह्या दोघांमध्ये लढाई. ता. २५ अक्टोबर सन १८०२.

वसईचा तह. ता. ३१ डिसेंबर सन १८०२.

इंग्लिशांचे स्वार शिवाचा मुलूख वेढनात.

जनरल वेल-
स्ली साहेब
पुण्याचें रक्ष-
ण करितो.

साहेब पुण्याचा बचाव करण्याकरितां मोठ्या जलदीन पुण्यास येऊन पोहोंचला आणि त्यानें पेशव्यास पुनः पुण्याचे गादीवर बसविलें. शिवाय ह्या वेळीं येऊन आपल्या पक्षास मिळण्याविषयी इंग्लिशांनीं लिहिलें, परंतु तो तिन्हाइतपणें वागला व त्याची फौज निजामचे सरहद्दीवर होती. वराडचा राजा मराठाच

होता, त्याला वसईचा तह आवडला नसून सर्वांच्या आधीं त्यानें इंग्लिशांशीं लढाई आरंभिली होती; त्या राजाला जाऊन मिळावें असें शिवायच्या मनांत होतें असें दिसलें. ह्यामुळेच त्यानें साफ उत्तर देण्याचें लांबणीवर घातलें अ-

शिंदे व भों-
सले ह्यांज-
बरोबर ल-
ढाई. सन
१८०३.

सावें; परंतु सरते शेवटीं वसईचा तह आम्हास मान्य नाहीं व मागें लिहिल्याप्रमाणें आम्ही तुमचा पक्ष स्वीकारित नाहीं असें इंग्लिशांनीं त्याचे तोंडून म्हणविलें. शिंदा व वराडचा राजा हे दोघे लढाई करण्यास सिद्ध होते. ते निजामाची राजधानी हैदराबाद इकडे चालले; तों जनरल वेलस्ली साहेबानें पुणें सोडून शिवायचा नगरचा किळा घेतला, आणि मोठ्या जलदीन त्याचा पाठलाग करून अहमद नगर व त्याची फौज ह्यांच्यामध्ये तो जाऊन पड-

ला. मग त्यांस मागें परतावें लागलें. सप्टेंबर महिन्याच्या पंधरावे तारखेच्या सुमारास दोन्ही फौजा बऱ्याच जवळ जवळ होत्या. इंग्लिशांचा मुख्य

हल्ल्याचा
बेन.

सरदार व निजामाच्या फौजेचा मुख्य कर्नल स्तीविन्सन ह्या दोघांनीं मिळून हल्ला करण्याचा बेत केला. तो असा कीं, कर्नल स्तीविन्सनानें पश्चिमेकडील डोंगरास प्रदक्षिणा घालून व वेलस्ली साहेबानें पूर्वेकडे जाऊन तीन दिवसपर्यंत लढाई घावी.

ह्याप्रमाणें दोघांची फुटाफूट झाल्यानंतर जनरल ह्यानें शिवायचें पायदळ कटकी नदीवर आपले अगदीं पाठीमागें आलें असें ऐकिलें. तेव्हां त्यानें लागलाच हल्ला करण्याचा निश्चय केला आणि कर्नल स्तीविन्सन ह्याजकडे जासूद पाठविला आणि जितकें लवकर येववे-

बेन बदल-
तो.

ल तितकें लवकर येण्याविषयी त्याला हुकूम केला. मग तो आपले घोडेस्वारांनिशीं हल्ला करण्यास निघाला. तो बऱ्याच अंतरावर गेला तों एक टेंकडी आढळली. त्या टेंकडीवरून पाहतो तों शत्रूबराबर घोडेस्वार, तोफखाना व पायदळ मिळून बरीच फौज आहे असें त्याचे दृष्टीस पडलें. ती कटकतीनदीचे कांठी उतरली होती, तो उभा होता त्याच्या खा-

मराठ्यांचें
मोठें भयंकर-
र लष्कर.

लच्या बाजूस मराठ्यांची फौज पसरली होती. त्या अरुंद नदीचे संरक्षणार्थ ऐंशी तोफा लाविल्या होत्या. त्याच्या पाठीमागें ५०००० हत्यारबंद शिपाई होते व कितीएक कौस लांबपर्यंत

तंबू दिलेले होते. त्यापासून लोकांचे शब्द एका टेंकडीवर ऐकूं येत होते. आणि सर्व प्रकारचे कारागीर आपआपलीं कामें जणूं कांहीं ते आपले शहरांतच आहेत अशीं करीत होते. त्यांचे पाठीमागचे बाजूस एक लहानसा ओढा वाहात होता, त्या ओढ्याचें नांव जुवा, तो आसई गांवानजीक कटकी नदीस मिळतो. त्यांच्यामध्ये लघु कोन झाला आहे.

इंग्लिश लोकांचें पायदळ येऊन पोहोंचलें. वेलस्ली साहेबानें आपली सर्व व्यवस्था केली. मराठ्यांची फौज पुष्कळ होती तरी तिच्याबरोबर युद्ध करणें प्राप्त होतें म्हणून त्यानें जणूं काय शत्रूच्या तोंडावरच हल्ला करावयाचा आहे अशा हेतूनें आपलें सैन्य पुढें नेलें; परंतु तें फार लांब गेलें नाहीं, तोंच त्यास उजवे बाजूस वळून जुवा कटकी ह्यांचे संगमास ती नदी उतरून जाण्याचा हुकूम झाला. ती नदी उतरून पलीकडला खडक चढत असतां शत्रूनीं तोफांचा भडिमार केला. तरी तो खडक चढून जाऊन वरच्या सपाटीवर इंग्लिशांनीं बुरुज बांधला; तो असा कीं, पायदळ पुढें आणि घोडेस्वार पाठीमागें झाले. ही कवाईत होते न होते इतक्यांत शत्रूनें त्यांचा पाठलाग केला आणि जलदीनें आपला मोहरा फिरविला. म्हणजे शत्रूच्या उजवेकडे कटकी नदी आणि डावेकडे आसई झाली. त्यानें तोफांचा भडिमार करून संगमावर जी इंग्लिशांची लहानशी टोळी होती तिचा अगदीं फडशा उडवून दिला. इंग्लिशांच्या एका तोफेस शत्रूच्या दहा तोफा होत्या. मग जितकी जलदी करविली तितकी करून शत्रूच्या तोफा पाडाव करून घेण्याविषयीं इंग्लिशांनीं आपले फौजेस हुकूम दिला. इंग्लिशांची कांहीं फळी फुटली, त्या फळींतून मराठ्यांनीं हल्ला केला, परंतु त्यांस इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांनीं मागें पिटाळून लाविलें. इंग्लिश शिपायांनीं हुकूम बराबर न समजतां आसईवर हल्ला केला. तेथें फार भयंकर युद्ध झालें. शत्रूचा अगदीं पराजय झाला. शत्रूच्या घोडेस्वारांनीं हातपाय हालविले; परंतु त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं; कारण अव्यवस्थित मराठे ह्यांच्यानें दमदार इंग्लिशांच्या शिपाई लोकांपुढें उभें राहण्याचा दम होईना. मराठ्यांनीं पुन्हा एकदां हल्ला केला, त्यांत जे मेले असें दोंग करून पडले होते ते उठून युद्ध करूं लागले. परंतु एकदम इंग्लिशांनीं बरीच चाल केली, तेव्हां मराठ्यांचें सर्व सैन्य रणांतून पळून गेलें. ह्या प्रसंगीं जो इंग्लिशांस जय मिळाला तो आजपर्यंत जे मोठमोठाले जय मिळाले त्यांतलाच हा एक मानिल्यास जाता नाहीं.

इकडे उत्तरेकडे जनरल लेक साहेब दिल्लीस गेला. त्यानें मार्गांत अल्लीगढ

नामें जो सुदृढ किल्ला आहे तो घेतला. हा जो त्यास जय मिळाला त्याचा परिणाम असा झाला की, शिवाच्या पदरीं जो अह्मीगड घेतला. ता. ४ परेन नामें मोठा विख्यात फ्रेंच सरदार होता, त्यानें शिवाचा सप्टेंबर सन पक्ष फार दिवस धरिला होता तो सोडिला. मराठे लोकांनीं १८०३. दिल्लीजवळ सुरक्षितशी जागा पाहून तेथें तळ दिला होता, सभोवतीं पाणथळ जमीन असून, ते ज्या उच्चस्थळीं उतरले होते, त्यावर संरक्षणार्थ सुमारें शंभर तोफा होत्या. हें मराठ्यांचें मोठें सैन्य ज्या जागां उतरलें होतें, तेथपासून दृष्टीचे दृष्ट्या इतक्या अंतरावर इंग्लिशांचें सैन्य येउन पोचलें. तेव्हां, त्यानें नऊ कोस मजल केली होती, तरी तें येतांच त्याच्या मुख्यानें एकदम हल्ला करण्याचा निश्चय केला. त्यानें पहिल्यानें आपण पळालोंसें दाखवून मराठ्यांस त्यांचे सुरक्षित जागेपासून पुढें मैदानांत येऊं दिलें. त्याचा प्रकार असा झाला कीं, मराठ्यांनीं जे इंग्लिशांचे घोडेस्वार आघाडीस होते ते पळतात असें जेव्हां पाहिलें, तेव्हां ते आपणास आतां सहज जय प्राप्त होईल असें मानून आपला तळ सोडून मोठ्या निकरानें त्यांचे पाठी लागले; परंतु इंग्लिशांचे स्वार पायदळाजवळ येउन पोचतांच कांहींनीं उजवेकडे व कांहींनीं डावेकडे होऊन पायदळास वाट दिली; मग पायदळ फौजेनें तसेंच पुढें जाऊन शत्रूस मार्गें सारिलें व अगदीं तोफांशीं तोफा मिडत तोपर्यंत भडिमार केला; नंतर घोडेस्वारांस मधून वाट देऊन त्यांस अगदीं जेर करून टाकिलेल्या अशा आपल्या शत्रूचे पाठीस लावले.

ह्या लढाईनंतर दुसरे सर्व फ्रेंच लोक इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाले, येणेंकरून शत्रूचे सैन्यांत एक देखील कोणी मोठा फ्रेंच मनुष्य राहिल्या फ्रेंच स्वाधीन नाही. असें झाल्यामुळें लढाई करण्याचें सर्व काम एकट्या मना होतात. राठ्यांवरच पडलें. दिल्ली शहर त्याच्या स्वाधीन होतें तें इंग्लिशांनीं घेतलें, व अगदीं गरीबीस आलेला व वृद्ध असा जो शाह-आलम नामें दिल्लीचा बादशाह, ज्याचा बंगाल प्रांतीं पुष्कळ वर्षेपर्यंत मोठा वचक होता, त्यास प्रतिबंधांतून सोडविलें. हा बादशाह कैदेत शाहआलम. असतां ज्याच्या ज्याच्या हातीं सांपडला त्यानें त्याची फार अमर्यादा केली. त्यास पोटास देखील पुरतें मिळत नसे. शेवटीं एकांनें त्याचे डोळेही काढिले.

नंतर जनरल लेक साहेबानें आग्र्यास जाऊन तें शहर घेतलें; परंतु ह्या समयीं शिवाचें जी दक्षिणेंतून फौज पाठविली होती व जिला दक्षिण

देशांतील अपराजेय अशी संज्ञा प्राप्त झाली होती ती दिल्ली- लासवारीची कडे येतच होती; तिला गांठण्यास लेक साहेब पुनः माघारा लढाई. ता० परतला. तो येत असतां शत्रूच्या संनिध येण्याची त्यास इतकी १ नोवेंबर. घाई झाली कीं, तो पायदळ्यास मागून येण्यास सांगून घोडेस्वार सन १८०३. मात्र बरोबर घेऊन पुढें गेला. त्याची व मराठ्यांची लासवारी म्हणून जै लहानसें गांव आहे तेथें गांठ पडून घोडेस्वारांची मोठ्या निकराची लढाई झाली. इंग्लिश लोक येतांच मराठे पळण्याच्या बेतांत दिसले, म्हणून लेक साहेबानें आपणाजवळ जे थोडेसे लोक होते त्यांस हल्ला करण्यास हुकूम दिला. मराठे लोकांवर चालून जाणें हें केवळ मृत्यूच्याच तोंडांत उडी घालण्याप्रमाणें आहे असें जरी त्यांस वाटलें, तरी त्यांनीं हल्ला करण्यास अगदीं विलंब लाविला नाही. विगूल वाजतांच त्या शूर लोकांस पुढें चालून जाणें आपलें कर्तव्य कर्मच आहे असें वाटून ते पुढें निघाले, व शत्रु गोळ्यांचा भडिमार करीत असतां तसेच मधून जाऊन हजारों शत्रूंची मोठ्या शौर्यानिं लढले. ह्याप्रमाणेंच पुढें सर्वांनीं वर्तणूक केली, परंतु हें त्यांचें सर्व करणें व्यर्थ झालें. कारण कीं त्यांस कांहीं वेळ मागें पळून जावें लागलें.

मग बाकी राहिलेली फौज मोठी जलदी करून येऊन पोंचली. ती फौज येतांच मराठ्यांनीं आम्ही आपल्या तोफा टाकून निघून जातो म्हणून त्यांनीं इंग्लिशांशीं बोलणें लाविलें. इंग्लिशांचा सरदार आपला जीव वचावण्यास व अगदीं दमून गेलेल्या आपल्या शिपायांस थोडीशी विश्रांति देण्यास फार उत्सुक होता, म्हणून त्यानें मराठ्यांचें बोलणें मान्य करून त्यांस एक तासभर विचार करण्यास मोकळीक दिली. तो तास निघून गेला, तरी त्यांजकडून कांहींच बातमी आली नाही व त्यांच्या निघून जाण्याचेंही कांहीं चिन्ह दिसून आलें नाहीं. असें होतांच तात्काळ लढाईस प्रारंभ झाला. इंग्रज लोकांच्या पायदळ फौजेची एक टोळी पुढें निघाली. नंतर पुढें लवकरच युद्धाची गर्दी झाली. पहिल्यानें लोक गेले त्यांपैकी कांहीं मागेंच राहिले व शहात्तरावें सगळें पलटण, काळे लोकांचे बारावे पलटणांतील कांहीं लोक, आणि सोळावे पलटणांतील सर्व लोक, हे सर्व, शत्रु गोळ्यांचा भडिमार करीत असतां मोठ्या शौर्यानिं त्यांचे अंगावर चालून जाण्यास व मराठ्यांच्या घोडेस्वारांनीं हल्ला केल्यास त्यांस मागें हटविण्यास एकीकडेसच ठेविले होते. ज्यांस शूर म्हणून जनरल लेक साहेब म्हणत असे, असे जे हे लोक ते मोठ्या शौर्यानिं लढले. परंतु त्यांस कुमकेची गरज असतां त्यांची व दुसऱ्या फौजेची गांठच पडली नाही. मग घोडेस्वारांस पुढें जाण्याचा हुकूम झाला. ते आले तेव्हां शहात्तरावे पलटणांतील लोकांनीं जयजयकाराच्या आरोळ्या मारल्या. मग घोडेस्वा-

रांनीही उलट तशा आरौढ्या मारून शत्रूच्या फौजेतून घोडे पिटाळीत नेले आणि शत्रूचा अगदी पराजय केला. तदनंतर इंग्लिश लोकांच्या फौजेच्या जिलबीचे लोक आले, त्यांचा जनरल लेक साहेब स्वतः मुख्य झाला. लढाई चालली असतां लेक साहेबाचे घोड्यास गोळी लागली, आणि तो दुसऱ्या घोड्यावर चढत होता, इतक्यांत त्याचा मुलगा जो त्याचे बाजूसच होता तो पडला. परंतु लेक साहेबाच्यानें शोक करण्यास किंवा कांहीं साह्य करण्यास मागें राहवेना. कारण कीं इंग्लिश शिपायांची एक मोठी ओळच्या ओळ आपल्या संगिनींनीं शत्रूस मागें सारीत चालली होती. मराठे अगदीं हातघाईस येउन जिवाची परवा न बाळगतां लढले, व त्यांजपार्शी एकही बंदूक राहिली नाही असें होईपर्यंत ते लढाई सोडून गेले नाहीत, तरी, त्यांस इंग्लिश फौजेनें मागें हटविलें. कांहीं वेळपर्यंत ते मोठ्या बंदोबस्तानें मागें हटत गेले; परंतु इंग्लिशांचे घोडेस्वार मागें लागले, तेव्हां त्यांस अगदीं पळवले तितकें पळावें लागलें. ह्या लढाईनंतर शिधाची फौज उत्तरेकडे नांवांनं मात्र होती.

जनरल वेलस्ली साहेबांनं दक्षिणेकडे, आसई ह्या ठिकाणीं जय मिळाल्या-
नंतर, मोठे हुशारीनें आणि जलदीनें चाल करून आपणास जय
संशय येण्या- मिळाल्याचें सार्थक केलें. शिद्यानें तह करण्याची इच्छा बाह्या-
जोगी शिद्या- त्कारी दाखविली; आणि त्यांशीं कांहींवेळ तह झाला, तरी
ची वर्तणूक. वऱ्हाडचे राजानें लढाई सोडून दिली नव्हती, आणि वास्तविक
पाहिलें असतां शिदाही मदत मिळे तोंपर्यंत लढाई लांबेल असें
करीत होता. जनरल वेलस्लीनें जलद चाल करून राजाच्या मुलखांतील अ-
रगांवानजीक त्याचे सैन्याला गांठिलें; त्या सैन्यांत कांहीं शिद्या-
चेही लोक होते. त्या वेळेस घटकाभरही दिवस नव्हता, तरी
लढाई. ता० तेवढा वेळ शत्रूचा नाश करण्यास पुरा होता. त्या लढाईमध्ये
२९ नोवेंबर. दोहों सैन्यांतील लोकांनीं परस्परांवर एकदम हल्ला केला. इंग्लि-
सन १८०३. श लोकांचे पायदळांतील लोकांनीं मोठे धिम्मपणानें चालून
आपले पुढें कोणाचें कांहीं चालू दिलें नाही. आसई येथील ल-
ढाईमध्ये जे काळे शिपाई मोठे शौर्यानें लढले होते, त्यांपैकीं कांहीं लोक येथें
शत्रूचे तोंपांच्या भडिमाराखालीं घाबरून गेले, तरी कांहीं वेळानें नीट सांव-
रून ते दिवस मावळे तोंपर्यंत इतरांसारखेच नेटानें लढले. त्या रात्री चांदणें
पडलें होतें, म्हणून मराठे जलद पळत असतां ते सहजच इंग्लिशांचे दृष्टीस
पडले, ह्यामुळे इंग्लिशांचे घोडेस्वारांस कांहीं कोसपर्यंत त्यांचा पाठलाग कर-
ण्याचें सोपें पडलें.

असें झालें असतां हि शत्रु टिकाव धरून राहिले. अरगांवची लढाई झाल्या-
नंतर इंग्लिश लोकांनीं डोंगरांतून आणि दऱ्यांतून हाल सोशीत
सोशीत कूच करून, जिवावर उदार होऊन लढणारे किल्लेदारां-
चा पराजय करून गाइलगडचा किल्ला आपले हस्तगत केला.
ह्या प्रसंगीं रजपुतांचा सरदार हातांत तरवार धरवेनाशी होई-
पर्यंत लढला. हा किल्ला इंग्लिशांचे हस्तगत झाल्यानंतर त्यांशीं
वऱ्हाडचे राजानें तहाचें बोलणें लाविलें. तेव्हां कटक आणि
बलासुर हीं इंग्लिशांचे स्वाधीन करावीं आणि युरोपखंडीतील जे
लोक चाकरीस होते ते घालवून द्यावे असें त्यापासून कबूल करू-
न घेऊन इंग्लिशांनीं त्यांशीं तह केला.

गाइलगड-
चा किल्ला
धेतात. ता०
१६ डिसेंबर
सन १८०३
भोंसल्याशीं
तह. ता. १७
डिसेंबर सन
१८०३.

शिंदाही इंग्लिशांचे म्हणण्याप्रमाणें वागण्यास कबूल झाला.
आणि यमुना ह्या नद्यांचे मधला जो देश थोडक्याच दिवसांपूर्वीं
फ्रेंच सरदारांच्या स्वाधीन होता तो इंग्लिशांस दिला; वसई ये-
थील तहाप्रमाणें वागण्याचें त्यानें कबूल केलें; आणि पेशव्याशीं
कांहीं आपला तंटा उत्पन्न झाल्यास इंग्लिश जें सांगतील तें ऐक-
ण्याचेंही त्यानें पतकरिलें.

त्यानें गंगा
झिंदावरो-
वर तह. ता.
३० डिसेंबर
सन १८०३.

ह्याप्रमाणें मराठ्यांचे बरोबर जें युद्ध झालें त्याचा शेवट झाला. तें पांचच
महिने चाललें होतें, तरी तेवढ्या थोड्या वेळांतही पुष्कळ निकराच्या लढाया
झाल्या; आणि इंग्लिशांस बहुत जय मिळाले.

भाग अकरावा समाप्त.

भाग बारावा.

मराठ्यांशीं दुसरी लढाई व इंग्लिशांचा उत्कर्ष.

इसवी सन १८०४ पासून १८०६ पर्यंत.

होळकराची संशय येण्यासारखी वर्तणूक—त्याच्या लुटीकरितां स्वाच्या—
त्याचा इंग्लिशांस उद्धटपणाचा निरोप—लार्ड लेक ह्याचें सैन्य चालू होतें—
होळकराचा पाठलाग—इंग्लिशांचें सैन्य परत येतें—कर्नल मानसन ह्याचें
मोठ्या संकटानें परत जाणें—दिल्लीचा बचाव—इंग्लिशांचे सैन्याचे दोन भाग
होऊन तें होळकराचा पाठलाग करितें—फरकावादेनजीक घोडेस्वार त्याचा
पराभव करितात—दीग येथील पायदळ—पश्चिमेकडील हितावह कृत्यें—दी-
गचा किल्ला घेतात—भरतपूरचा वेढा—प्रत्येक हल्ला व्यर्थ जातो—अमीरखा-
न—भरतपूरचा राजा शरण येतो—होळकर व शिंदे ह्यांच्या मध्ये सख्य—
कार्नावालीस हिंदुस्थानास परत येतो—त्याचा मृत्यु—सर जार्ज बार्लो—शिद्या-
शीं नवा तह—होळकर पंजाबास पळून जातो—त्याचा पाठलाग—त्याजब-
राबर तह—सल्ला—इंग्लिश लोक आपल्या मित्रांस विसरतात.

ह्या युद्धाचा असा शेवट झाला, तरी मराठ्यांचें भय होतेंच. त्या युद्धांत

होळकराची वर्तणूक फार संदिग्ध होती. पहिल्यानें तो शिद्या-
स आणि वऱ्हाडचे राजास मदत करितोसें वाटलें. परंतु तसें
होळकराची संशय ये- त्यानें केलें नाहीं. नंतर इंग्लिशांस वरचेवर जय मिळत गेले,
ण्यासारखी वर्तणूक. ह्यामुळें तो घाबरा झालासें दिसून आलें, आणि शिंदे व वऱ्हाड-
चा राजा ह्यांचा नाश होई तोंपर्यंत त्यानें कांहीं हालचाल केली
नाहीं. तथापि त्यांचा नाश झाल्यानंतर वास्तविक ह्याचे मनांत
जे हेतु होते ते स्पष्ट दृष्टीस पडूं लागले. इंग्लिशांवर उठण्याविषयीं त्यानें कि-
तीएक राजांस पत्रें पाठविलीं; आणि इंग्लिशांकडील कांहीं संस्थानिकांचे देश
लुटिले. जनरल लेक साहेब ह्यास ही होळकराची वर्तणूक सो-
सेना म्हणून त्यानें त्यास कानउघडणी करून लिहिलें कीं, तुमची
हीं कृत्यें सोसून घेण्याजोगीं नाहींत, तुम्ही इंग्लिश सरकारच्या
सरहद्दीवरून आपलें लुटारू सैन्य हालवावें; कारण शिद्याचे परा-
जय पावलेल्या सैन्यांतील राहिलेले लोक आणि कांहीं दुसरे
दांडगे आणि हत्यारबंद लोक येऊन, तें सैन्य उत्तरोत्तर वाढत
चाललें. आहे. ह्यावर होळकरानें जें उत्तर दिलें तें फार उद्दामपणाचें होतें.
त्यानें असें लिहिलें कीं, इंग्लिश सरकारांनीं कांहीं मोठाले प्रांत माझ्या स्वा-

धीन करावे, आणि हिंदु राजांच्या मुलखांत लूट होऊं नये म्हणून ज्या चवथाईवर माझा हक्क आहे ती घावी, आणि शिंघावरो-
 वर तह केला त्याप्रमाणेंच मजबरोवर करावा; असें असेल, तर त्याचें दांड-
 माझी तह करण्याची इच्छा आहे; हें होळकराचें उत्तर लढाईस गें उत्तर.
 या, असें म्हणण्यासारखेंच होतें. लार्द लेक साहेबाचें सैन्य तत्क्षणींच लढाईस
 निघालें. आणि कर्नल मरे साहेबास गुजराथेंतून निघून उज्जनीकडे कूच कर-
 ण्याविषयीं हुकूम झाला. त्या वेळेस जयपूरचा राजा इंग्लिशांकडचा होता
 म्हणून त्याचा मुलूख होळकर लुटीत होता; परंतु जेव्हां लार्द लेक साहेबानें
 त्या राजास पाठवळ देण्याकरितां एक टोळीसहित कर्नल मान-
 सन साहेबास पाठविलें, तेव्हां होळकर दक्षिणेकडे परतला. इ- लार्द लेक
 ग्लिशांनीं तंकरामपूरचा किल्ला घेऊन त्याचा पाठलाग तसाच साहेबाची
 पुढें चालविला; परंतु होळकरानें इतके जलदीन पळ काढिला फौज चालू
 कीं, त्यास इंग्लिशांस गांठतां येईना. आणि कडक उन, वाटेचे होणे. होळ-
 श्रम, आणि अन्नाची कमताई ह्या गोष्टींनीं लोकांचे फार हाल कराचा पा-
 झाले. होळकराला वर तोंड काढूं देऊं नये ह्याकरितां कर्नल ठलाग.
 मानसन ह्याची टोळी पुरे आहे, असें लार्द लेक साहेबास वाटलें,
 आणि येथें राहिलें असतां आपले लोकही मरतील असें मनांत आणून तो
 आपलें सैन्य घेऊन कानपुराकडे निघाला. सैन्यांतील लोक पूर्वी-
 पेक्षां हल्लीं हजारपटीनें अधिक संकटांत पडले. कूच करितांना इंग्लिशांचें
 सर्व मार्ग त्यांस भयंकर वाटला, कारण सर्व दिवसभर जो उष्ण सैन्य परत
 वारा सुटत होता त्यामुळें आणि तहान व वाटेचे श्रम ह्यांमुळें घेणें.
 हाल होऊन शेंकडों लोक मरून पडूं लागले.

इकडे कांहीं घोडेस्वारांनीं शत्रूंचे एके टोळीवर हल्ला करून मोठा जय मिळ-
 विला. मग ते कर्नल मानसन ह्याच्या लोकांस जाऊन मिळाले.
 कांहीं काळे लोकांनीं तोफखान्यानिशीं एका किल्ल्यास वेढा घा- योडाबहुत.
 तला होता. तेव्हां तेथील सुभेदारानें किल्ला स्वाधीन करून जय.
 देतो असें कबूल केल्यावर त्यांनीं त्याशीं कांहीं वेळ तह केला.
 असें असतां अमीरखान ह्या नांवाचा होळकरांकडील एक सर- अमीरखान.
 दार त्यांचा विश्वासघात करून त्यांवर तुटून पडला; परंतु कांहीं
 वेळानें इंग्लिशांचे थोडकेच शिपायांनीं त्याचा पराभव केला.

लार्द लेक साहेब परत जात असतां, इकडे कर्नल मानसन साहेबानें कर्नल
 मरे साहेब दक्षिणेकडून येत होता त्यास मिळण्याचे हेतूनें तसेंच कर्नल मान-
 तिकडे आपलें कूच चालविलें. परंतु तो जसा जसा पुढें जाऊं सन पुढें येतो.

लागला तसें तसें त्याचे सैन्यांतील लोकांस अन्न पाणी मिळण्यास अधिक
 अधिक कठिण पडूं लागलें. कर्नल मरे हा मार्गें गेला. असें
 त्याचें मोठ्या त्यास समजलें; आणि त्यास असें वाटलें कीं, होळकराला
 संकटानें पर- आपणावर चालून येण्यापुरता आवेश नाही आणि तितकें साम-
 त जाणें. ता० थर्यही नाही. ह्यामुळें त्यानें परत जाण्याचा निश्चय केला; आणि
 ८ जुलै सन आपले छावणीचे जागीं कांहीं घोडेस्वारांसहित लेफ्टेनेंट ल्युक-
 १८०४. न् ह्यास ठेवून एके घटकेनें तुम्ही आम्हांमार्गें या आणि शत्रु
 काय करीत आहेत तें आम्हांस कळवा, असें त्यास सांगून तो
 होळकराकडे पाठ करून निघाला. मानसन साहेब हा शूर व आस्थेवाईक सर-
 दार होता, म्हणून त्याचे हातून जी ही गोष्ट घडली ती केवळ चुकीनेंच घडली.
 मराठ्यांचे समोरून परत जाणें हें किती दुःखदायक आहे तें आपणास
 पूर्वींपासून ठाडकच आहे. कर्नल मानसन हा कूच करूं लागला असें त्यांचे
 कानीं पडतांच, ते त्याचे मार्गें धावूं लागले आणि जे कांहीं घोडेस्वार मार्गें
 राहिले होते त्यांजवर हल्ला करून डोंगरांत मुकुंद घांटाजवळ जें पायदळ गेलें
 होतें त्याचे मार्गें ते लागले. जे लोक परत जात होते त्या सर्वांवर येथें त्यांनीं
 चौहोंकडून हल्ला केला; तरी थोडकेच गोरे लोकांनी धिमेपणानें टिकाव धरून
 त्यांचा पराजय केला. पहिल्यानें कर्नल मानसनच्या मनांत मुकुंद घांटापर्यंतच
 जाण्याचें होतें; परंतु शत्रु अडथळा करितील असा संशय मनांत आणून तो
 कोटें ह्या शहराकडे गेला. तेथील राजा बाह्यात्कारी मित्र होता खरा, परंतु
 त्यानें त्यास आपले शहरचे वेशीचे आंत येऊं दिलें नाही. मग ती टोळी तशी-
 च हाल सोशीत सोशीत मार्गें चालली; त्या वेळेस नयांस पूर आले होते, लो-
 कांचे जवळचें अन्नही नाहीसें झालें होतें. तोफा टाकून बावयाच्या होत्या,
 ह्याकरितां खिळे मारून त्यांचे काने बंद करावयाचे होते. इतकें असूनही शत्रू-
 कडील घोडेस्वार वरचेवर हल्ला करीत असत. तथापि इंग्लिशांनीं कांहीं दा-
 दिली नाही. ज्या ज्या वेळेस कांहीं लढण्याचा प्रसंग येई त्या त्या वेळेस इंग्लिशां-
 चाच जय होत असे; परंतु कांहीं काळे लोकांचे सरदार आपले धन्याचा वि-
 श्वासघात करून शत्रूंशीं कागदपत्र पाठविण्यासारखा संबंध ठेवूं लागले, आणि
 काळे शिपायांच्या दोन टोळ्या व कांहीं घोडेस्वार इतके इंग्लिशांचा पक्ष सो-
 डून होळकराकडे निघून गेले. जेव्हां कर्नल मानसन साहेब सुरक्षित स्थळा-
 जवळ येऊन पोहोंचला, तेव्हां त्याचा पराभव करण्याकरितां शत्रूंनीं जिवावर
 उदार होऊन एकवेळ यत्न केला, परंतु तो सफळ न होता त्यांस मार्गें हटवें
 लागलें. ती लढाई झाल्यावर इंग्लिशांचे फौजेतील लोकांचें सर्व धैर्य नाहीसें
 झालें. ते भय न जुमानण्याच्या ज्या गौरी सांगत होते त्या एकीकडेच राहि-

ल्या आणि सर्वांनीं आग्याकडे जाण्याकरितां पळ काढिला, तेव्हां सैन्य परत निघाल्यापासून सुमारे दोन महिन्यांनीं तारीख ३१ आगस्त ह्या दिवसापर्यंत सर्व लोक येउन पोहोचले.

ह्या वरील संकटामुळे सर्व हिंदुस्थानचे लोकांचे मनांत इंग्लिश-शांविषयीं फार वाईट आलें असतें; परंतु तसें न येण्याविषयीं हें वर्ष संपायाच्या आंतच कांहीं गोष्टी घडल्या. लार्द लेक साहेबाचें सैन्य लवकरच एकत्र होउन सप्टेंबरचे बेविसावे तारखेस लढाईस निघण्याकरितां आग्रा येथें तयार झालें. यमुना नदीचे वरले बाजूस मथुरेकडे होळकर गेला होता, त्यानें आतां आपले घोडेस्वार तेथेंच ठेवून पायदळ आणि तोफा हीं दिल्ली शहर हस्तगत करून घेण्याकरितां तिकडे पाठविलीं. हा त्याचा यत्न अगदीं निष्फळ झाला. कारण रेसिदेंत साहेब कर्नल अक्तरलोनी, आणि कर्नल बरन्स ह्यांनीं तोफा वगैरे चोहोंकडे ठेवून उत्कृष्ट रीतीनें त्या शहराचें संरक्षण केलें होतें. त्यांचे जवळ थोडकेच काळे लोक असतांही ते होळकराचे सैन्याशीं नऊ दिवस लढले. संरक्षणार्थ जें सैन्य होतें त्यांतील कांहीं लोकांनीं दंगा केला; परंतु बाकीचे लोक वीरश्रीनें लढले. ह्या लढाईत ज्या ज्या गोष्टी घडल्या, त्या सर्वांत दिल्ली येथें जें शौर्य दृष्टीस पडलें, तें विशेष स्तुत्य आहे.

इंग्लिश फौज पुन्हा जमते.

होळकर दिल्लीवर हल्ला करितो.

मोठ्या शौर्यानें दिल्लीचें रक्षण करतात. ता० ८-१५ अक्टोबर सन १८०४.

दिल्ली येथें होळकराचा पराजय झाल्यावर, तो सभोंवतालचे इंग्लिशांचे मुलखांचा नाश करूं लागला, म्हणून लार्द लेक साहेबानें आपले सैन्याचे दोन भाग करून जनरल फ्रेजर ह्याचे हाताखाली पायदळ आणि पायदळाकडील तोफखाना दिला आणि त्यास असें सांगितलें कीं, होळकराचें पायदळ लढाईस येईलसें करावें. आणि आपणाबरोबर बरेच घोडेस्वार व स्वारांकडील तोफखाना घेऊन, तो लेक साहेब, होळकर घोडेस्वारांनिशीं लुटालूट व नाश करीत होता, त्याचा पाठलाग करूं लागला. होळकर एकसारखी चाल करीत असतां, तो जिकडे जिकडे जाई तिकडे तिकडे त्याचे मागें इंग्लिशांचे घोडेस्वार एकसारखे जात असत. ह्याप्रमाणें बराच वेळ पाठलाग चालला होता. शेवटीं लार्द लेक साहेबास असें समजलें कीं, सुपारें छत्तीस मैलांवर फरकाबाद शहराजवळ शत्रु छावणी देऊन राहिला आहे. त्याचे लोकांनीं नुकतेंच मोठें कूच केलें होतें,

इंग्लिश लश्कराचे दोन भाग होतात.

होळकराचा पाठलाग.

फरकाबाद तरी पुन्हा घोड्यावर बसण्याविषयी सर्वास त्यानें हुकूम केला. येथें होळकर- सर्व रात्रभर ते चालत असतां चांदणें पडलें होतें, आणि त्या राच्या फौजे- सर्वास आतां आपला मुख्य शत्रु भेटणार ह्या गोष्टीनें मोठा उ- ची वाताहन ल्हास झाला होता. त्यांनीं आपले लोकांस जय मिळाल्याविषयी होते. ता० नुकतीच बातमी ऐकिली होती, आणि थंड हवाही सुटली होती; १७ नोव्हें- ह्यामुळे त्यांच्या श्रमांचें निवारण झालें होतें. अरुणोदयाचे सुमा- वर सन रें त्यांस होळकराची छावणी दिसूं लागली. घोडे बांधलेल्या १८०४. जागीच उभे होते आणि बहुतेक लोक त्यांचे सभोंवताले निजून राहिले होते. कुलपी गोळे घेऊं लागले त्यावरून इंग्लिश येत आहेत, असें त्यांस समजलें; आणि थोडक्या वेळानें त्यांचे घाबरलेले सैन्यांतून इंग्लिश लोकांचे स्वार आपले घोडे उडवीत चालले. जो थोडासा वेळ सांपडला त्यांत काहीं मराठे लोकांनीं घोड्यावर बसून फार जलदीनें पळ काढला. ह्यांतून जे पहिल्यानें पळाले त्यांत स्वतः होळकरच होता.

लार्ड लेक साहेब होळकराचे घोडेस्वारांस पळवीत असतां, इकडे जनरल फ्रेजर ह्यानें आपले सैन्यानिशी त्याचे पायदळाचा नाश केला. नोवेंबरचे बारावे तारखेस त्यांस शत्रूची छावणी दृष्टीस पडली, त्या वेळेस त्यांचे छावणीची जागा त्यांस मजबूतशी दिसली. होळकराचे सैन्याचे उजवे बाजूस चढणीवर एक खेडें होतें, आणि डावे बाजूस दीग नांवाचा किल्ला होता (तो किल्ला आग्ऱ्याचे वायव्येस आहे). पिछाडीस एक मोठा तलाव होता, आणि पुढें मोठें पाणथळ होतें. दुसरे दिवशीं सकाळींच इंग्लिशलोक शत्रूवर हल्ला करण्याकरितां निघाले. पाणथळ एकीकडे टाकण्याकरितां त्यांस कांहींसें डावेकडे वांकडें जावें लागलें. शहात्तरावी पलटण हिनें पूर्वीच आपलें मोठें नांव गाजविलें होतें, तीच पुढें निघाली. तटबंदी करून गांव मजबूत केलें होतें तें तत्क्षणीच त्यांनीं घेतलें, आणि तेथून निघून शत्रूचे तोफांची पहिली रांग होती तेथें धांवत जाऊन त्यांनीं त्या तोफा आपले हस्तगत करून घेतल्या. शहात्तरावे पलटणीचे मागून तिला पाठवळ देण्याकरितां दुसऱ्या पलटणी धांवत गेल्या. दुसरे मोरच्याजवळ लढाई झाली; त्या वेळीं जनरल फ्रेजर साहेबास जखम लागून त्याचें दुखणें जिवारचें झालें; तेव्हां कर्नल मानसन् हा त्या सैन्याचा नायक झाला. पाणथळाजवळचे शत्रूचे लोकांस दावांत ठेवण्याकरितां कांहीं लोक मागे राहिले होते. एकामागे एक असे मोरचे सुमारे कोसभर पसरले होते, ते संगिनीच्या जोरांनें घेण्याकरितां बाकीचे लोक तसेच पुढें रेंटीत रेंटीत चालले. जेव्हां गारे लोकांनीं हल्ला करून शेवटचा मोरचा हस्तगत केला, तेव्हां

आपण दीग किळ्याजवळ आहों आणि त्यांतून आपणांवर तोफांचा भडिमार होत आहे असें त्या विजयी लोकांस समजलें. तेव्हां त्यांस मागें हटावें लागलें. इकडे शत्रूंनीं तोफांची पहिली रांग पुनः आपले स्वाधीन करून घेतली, आणि त्या तोफा ते इंग्लिशंवरच सोडूं लागले; तरी शहात्तरावे पलटणीचा मुख्य क्याप्तन नारफर्द ह्यानें मोठा पराक्रम करून त्या पुनः घेतल्या, त्या वेळीं त्याजवळ अद्यावीस मात्र लोक होते. ज्या लोकांनीं मोरचे घेतले ते आतां पाणथळाजवळ जे शत्रूंचे लोक होते त्यांस घालवून देण्याकरितां तेथें परत आले त्या वेळपर्यंत ते पाणथळाजवळचे लोक दावांत ठेवण्याकरितां एक टोळी मागें राहिली होती, तींतील लोकांनीं आपलें काम चांगलें बजावलें होतें. मोरचे घेऊन परत आलेले लोक मराठ्यांचे दृष्टीस पडतांच त्यांनीं पळ काढिला, आणि फारच जलदीनें पळाल्यामुळें पुष्कळ लोक पाणथळांतल्या दलदलींत पडून मेले.

ह्या प्रसंगीं इंग्लिशंांस उत्तम प्रकारचा जय मिळाला. जिंकलेल्या होळकराचे पायदळाचा नाश होऊन जे त्यांतील लोक राहिले ते दीग येथें जाऊन लपले. दीगच्या पूर्वेस कांहीं अंतरावर मथुरा आहे, इंग्लिश लोकांचे स्वार स्वारांनिशीं आला होता त्याची आणि ह्याची गांठ पडली. तेथें व पायदळ हीं पुनः एकत्र होतात. जें मोठें सैन्य एके ठिकाणीं जमलें होतें त्याचे दोन्हीही टोळ्यांनीं निरनिराळे ठिकाणीं शत्रूंचा नाश करून होळकराचे सगळे सैन्यास पळावयास लावून आपलीं निरनिराळीं कामें उत्तम रीतीनें बजाविलीं होती.

दक्षिणेकडे कर्नल वालेस साहेबानें चांदूर आणि जालना हीं ठिकाणें घेऊन होळकराचा दक्षिण देशांतील सर्व मुलूख जिंकिला; आणि कर्नल मरे हा कांहींवेळ मागें राहिला होता, हें एके प्रकारानें कर्नल मानसन ह्यास मागें हटण्यास कारण झालें होतें, तरी त्यानें उज्जनी, इंदूर, आणि सर्व माळवा देश हीं घेतलीं.

दक्षिण व माळवा ह्यांतील कृत्ये.

नंतर लार्ड लेक साहेबाचें सैन्य दीग किळ्याकडे आणि दीग शहराकडे गेलें. लढाई झाल्यावर होळकराचें सैन्य ह्या ठिकाणीं येऊन लपलें होतें. हीं ठिकाणें भरतपूरचे राजाचे ताब्यांत होती. लढाईस मरनपूरच्या आरंभ होण्याचे वेळीं पहिल्यानें ज्यांनीं इंग्लिशंांशीं तहाचें बोलणें लाविलें त्यांतच हा राजा होता, ह्यामुळें ह्यांशीं जे करार तकी वर्तणूक. केले होते ते ह्यास अनुकूल होते. असें असतां त्यानें होळकरास पुष्कळ रीतींनीं साहाय्य केलें. त्यांचा पत्रव्यवहार चालला होता असेंही मग इंग्लिशंांस समजलें. दीगचे लढाईचे वेळेस त्याचे लोक इंग्लिशंांबरोबर लढले

होते आणि त्याचे लोकांनी इंग्लिशांवर त्याच्या तोफा सोडल्या होत्या, आणि लढाई झाल्यावर शत्रु त्याचे किल्ल्यावर जाऊन लपून राहिले होते. त्यानें हा विश्वासघात केला, ह्याकरितां त्यास शासन करणें हें आवश्यक होतें. दिसेंबरचे पंधरावे तारखेचे सुमारे इंग्लिशांचें सैन्य दीग शहरापुढें आलें. शत्रु शहराचे आंत आणि सभोंवते होते, आणि त्यांनीं दोहों बाजूस तोफा रचल्या होत्या त्या मजबूत होत्या. थोडकेंच दिवसांनीं आंत शिरण्याजोगी वाट झाली, तेव्हां ती जागा हस्तगत करून घेण्याकरितां इंग्लिशांनीं आपले सैन्याचे तीन भाग केले. त्यांत उजवे बाजूचे तुकडीनें एके बाजूचे मोरचे ध्यावे, डावे बाजूचीनें दुसरे बाजूच्या तोफा वगैरे ध्याव्या, आणि तिसरे तुकडीनें एकदम हल्ला करावा ह्याप्रमाणें ठराव झाला होता. सगळे तुकड्यांस आपलीं कामें करण्यांत यश आलें, आणि इंग्लिशांनीं तें शहर घेतलें. नंतर दुसरे दिवशीं किल्ल्यांतील लोकांनीं शरण येऊन किल्ला स्वाधीन केला.

सभोंवतालचा जो प्रदेश राजाच्या ताब्यांत होता तो सगळा इंग्लिशांच्या

स्वाधीन झाला; तरी अद्यापि त्यांस त्याची राजधानी ध्यावयाची होती; आणि ती इंग्लिशांनीं घेतल्याशिवाय होळकर आपणास साहाय्य करणारे राजाचे मुलखांतून जाईना. ह्याकरितां इंग्लिश लोक भरतपुरास वेढा घालण्याची तयारी करूं लागले. त्या शहराचा घेर सुमारे चार कोस होता, आणि सभोंवतीं मोठी उंच आणि मजबूत अशी मातीची भित असून तेथें मोठा खोल खंदक होता, आणि संरक्षणार्थ शूर लोकांचा एक मोठा पहागाही होता, ह्यामुळे तें शहर मजबूत झालें होतें. हल्ला करून तें शहर घेण्याविषयी इंग्लिशांनीं पुष्कळ यत्न केले, परंतु ते सर्व निष्फळ झाले. शत्रु जिवाकर उदार होऊन वेढ्यासारखे लढले. मोठमोठाले धोंडे, कढलेल्या तेलानें भरलेलीं भांडीं, मोठमोठ्या तुळ्या, इत्यादि जे पदार्थ त्यांच्या हातीं लागले, ते सगळे त्यांनीं पुढें येणाऱ्या इंग्लिशांच्या आंगावर टाकिले. गोरें लोकाही मोठ्या शौर्यानें लढले, भितीत संगिनी बसवून त्यांस धरून ते वर चढूं लागले; परंतु जेव्हां जेव्हां त्या भितीवर निरनिराळ्या ठिकाणीं एकेक मनुष्य जाऊन इंग्लिशांचें निशाण उभारायास लागे, तेव्हां तेव्हां तेथच्या तेथेंच त्याचा प्राण जाई, ह्याप्रमाणें प्रत्येक वेळीं त्यांस परत जावें लागलें. लासवाडी आणि दीग ह्या ठिकाणचे लढाईत ज्या पलटणी शौर्यानें लढल्य

इंग्लिश
जिवाची
आज्ञा न
भरितां हल्ला
करितात व
किल्ल्यांतील
लोक तसेंच
संरक्षण क-
रितात.

होत्या, त्यांतील कांहीं लोक एके दिवशीं आम्ही लढत नाहीं असें म्हणाले. परंतु

दुसरे दिवशीं तसें न करितां तेच जिवावर उदार होउन मोठे प्रत्येक हद्दा शौर्यानें लढले. इतकें झालें तरी इंग्लिशांचें कांहीं चाललें नाहीं, व्यर्थ जातो. आणि भरतपूरच्या मातीच्या कोटाला कांहीं धक्का लागला नाहीं.

इंग्लिशांनीं वेढा घातला होता, तेव्हां त्यांचा नाश करण्यापुरतें होळकरास स्वतः सामर्थ्य नव्हतें म्हणून, सभोंवतालचा जो मुलूख इंग्लिशांच्या ताब्यांत होता त्यांत जितका उपद्रव होईल तितका करावा, अमीरखानाच्या हेतूनें त्यानें आपले पदरचा सरदार अमीरखान ह्यास पाठविलें. चो लुटीक-होळकराची अशी समजूत होती कीं, ह्याप्रमाणें कांहीं नाश रितां स्वारी. केला म्हणजे वेढा घालणारे लोक तिकडे संरक्षणार्थ जातील, आणि तेणेंकरून सहजच आंतले लोकांचा बचाव होईल. अमीरखानानें आपले रानटी घोडेस्वार एके ठिकाणीं जमवून कंपनीचे नवे मिळालेले मुलखावर हल्ला केला. वाटेनें जातांना त्यांनीं गांवे जाळिलीं आणि शेते तुडविलीं. ह्या अमीरखानानें ह्याप्रमाणें हल्ला केला, तरी भरतपूरचा वेढा अगदींही हालला नाहीं. त्याचे मागे इंग्लिशांनीं आपले घोडेस्वार पाठविले. तो जिकडे जिकडे जाई तिकडे तिकडे हे घोडेस्वार त्याचे मागेमागे चालत इंग्लिशांचे असत. तो डोंगरांत असो, दऱ्यांत असो, नदींतून चालत असो, स्वार त्यास किंवा घोर अरण्यांत असो, त्यांनीं नेहमीं त्याचे मागे राहून गांठून त्याचे शेवटीं त्याचे लुटारू लोकांचा नाश केला; आणि विजयी होउन स्वारांचा नाश करितात. ते इंग्लिशांचे छावणीकडे परत आले. भरतपूरचा किल्ला हस्तगत झाला नव्हता म्हणून अद्यापि इंग्लिशांची छावणी त्याचे समोरच होती.

हल्ला करून भरतपूर स्वाधीन होत नाहीं, असें जेव्हां लार्द लेक साहेबास कळलें, तेव्हां नाकेबंदी करून आपोआप शत्रु किल्ला स्वाधीन करितील तोंपर्यंत तसाच तळ देऊन राहावें असा त्यानें निश्चय केला. वेढा पुरा परंतु भरतपूरचे राजास लढाईचा कंटाळा आला होता; त्यानें हो- घालतात. ल्ळकरास मदत करण्याकरितां लढाई आरंभली होती. परंतु होळकराचें सामर्थ्य नाहींसें झालें, ह्यामुळें त्यास त्याचा पक्ष सोडावासें वाटलें.

इंग्लिशांनीं वेढा घातला होता त्या वेळांत ज्या तोफा निरुपयोगी झाल्या होत्या, त्या काढून त्यांचे जागीं ठेवण्याकरितां नवीन तोफा दररोज इंग्लिशांचे छावणींत येत असत. अन्नपाण्याचा वगैरे पुरावा वरचेवर होत असे, ह्यामुळें लार्द लेक साहेबाची छावणी शहरापुढें पहिल्यानें ज्या ठिकाणीं होती तें ठिकाण जरीं त्यानें कांहीं वेळ सोडून दिलें होतें, तरी आपला हेतु सिद्धीस नेल्याशिवाय तो तेथून निघून जाईल ह्याचें कांहींच चिन्ह दिसत नव्हतें.

भरतपूरचे राजाबरोबर तह. ना. १७ अप्रैल स० १८०५. ह्याकरितां राजानें तहाचें बोलणें लाविलें; तेव्हां त्यांशीं इंग्लिशानीं तह केला. त्यांत जे करार ठरले ते त्यास बरेच अनुकूल होते. ते येणेंप्रमाणें—लडाईचे खर्चाबद्दल त्यांनं वीस लक्ष रुपये द्यावे, इंग्लिशानीं जो मुख्य त्यास पूर्वी दिला होता तो त्यांनं परत द्यावा, आपला खरेपणा नीट दिसून येईपर्यंत त्यांनं दीगचा किल्ला इंग्लिशानांचे ताब्यांत ठेवावा, आणि आपली पुढें चांगली वर्तणूक राहिल अशी इंग्लिशानांची खातरी करण्याकरितां आपले चार पुत्र ओलीस द्यावे.

इकडे शिदा पुनः लडाईची तयारी करित असतां त्यास होळकर जाऊन मिळाला. पूर्वी शिदा आणि इंग्लिश ह्यांचे मध्यें तह झाला तो पूर्वी सांगितलाच आहे; तेव्हांपासूनच त्यांचे मध्यें कलह होता. पुढें भरतपूर इंग्लिशानांस मिळनासें झालें, तेव्हांपासून तर उत्तरोत्तर शिद्याची वर्तणूक फारच संदिग्ध दिसूं लागली. तेथून वेढा घालण्याचे कामांतून जेव्हां लेक साहेब मोकळा झाला तेव्हां तो शिद्याचे आणि त्याचा नवा साथी होळकर ह्याचे पाठीस लागला. इंग्लिश येतांच ते दोघेही मागें हटले.

ह्याच वेळेचे सुमारे माक्सिस कार्नेवालीस विलायतेहून गवरनर जनरलचे कामावर आला, आणि माक्सिस वेलस्लीनें जसा कारभार चालविला तसा न चालवितां आपण निराळेच रीतीनें वागण्याचा त्यांनं निश्चय केला. स्वस्थता जितकी राखवेल तितकी राखावी असा त्यास हुकूम होता, परंतु ह्यास उत्तम उपाय कोणता ह्याविषयीं मत घेण्याकरितां तो लार्ड लेक साहेबाचे भेटीस येत असतां वाटेनेंच आजारी पडून काशीचे जवळ मरण पावला. सर जार्ज बार्लो हा कौन्सिलांतील मुख्यांपैकीच होता, त्याची नेमणूक गवरनर जनरलच्या जाग्यावर झाली, नंतर त्यांनं आपले अगोदरचे अधिकाऱ्यांचे उद्देश सिद्धीस नेण्याचें मनावर घेऊन शिदा आणि होळकर ह्यांशीं तहाचें बोलणें लाविलें. शिदा तत्क्षणींच तह करण्यास कबूल झाला. त्या तहांतील ठराव त्यास बरेच अनुकूल होते. पूर्वी जनरल वेलस्लीनें जो त्यांशीं तह केला होता तो कायम झाला; ग्वाल्हेरचा किल्ला इंग्लिशानीं दुसऱ्यानें घेतला होता, त्यास हल्लीं शिद्यानें वारसा लावला, ह्यामुळे तो किल्ला आणि गोहदच्या राण्याचा कांहीं मुख्य इंग्लिशानीं त्यास दिला. गोहदचा राणा हा पूर्वी इंग्लिशानांकडच्या पैकींच होता. इंग्लि-

होळकर शिदास मिळतो. ना० २१ अप्रैल स० १८०५.

लार्ड कार्नेवालीस हिंदुस्थानांत परत येतो. ना० ३० जुलै स० १८०५.

त्याचा मृत्यु. ना० ५ अक्टोबर स० १८०५.

सर जार्ज बार्लो गवरनर जनरल होतो.

शांनीं शिवायस पेनशन देऊन, त्याचे बायकोस आणि मुलीस आपले ताब्यांतील कांहीं मुलूख दिला. इकडे इतकें झालें, तरी होळकरानें अद्यापि लढाई सोडून दिली नव्हती; तो शीक लोक व काबूलचा राजा हे साहाय्य देतील ह्या भरंवशावर पंजाबाकडे पळून गेला. त्यास वाटेनें अडथळा करण्याकरितां इंग्लिशांनीं सैन्य पाठविलें, परंतु तो त्या लोकांस फसवून शीक लोकांच्या देशास जाऊन पोहोचला. तेव्हां लेक साहेबाचें सैन्य पाठलाग करूं लागलें. तें सैन्य बीय्य नदीचे कांठीं गेलें, तेव्हां शीक लोक साहाय्य देईनात, म्हणून तो दुष्ट आणि विश्वासघातक असा शत्रु इंग्लिशांच्या हातीं आला. परंतु त्याच वेळेस लार्ड लेक साहेबास त्याशीं तह करण्याविषयीं हुकूम झाला. ही नवीन व्यवस्था चांगली नव्हे, म्हणून शूर आणि विजयी असा जो लार्ड लेक साहेब यानें बहुत वेळ बजावले, परंतु त्याचे बोलण्याकडे लक्ष न देतां इंग्लिशांनीं जो होळकराचा मुलूख जिकिला होता, तो त्यास परत दिला, त्या मुलखाकडे नेमलेल्या मार्गानें जाण्याची त्यास परवानगी मिळाली, आणि चंबळा नदीचे उत्तरेकडील जो मुलूख त्यांनीं आपणाकरितां ठेविला होता तोही सोडून दिला. फारच निर्दय व घातुक असा जो इंग्लिशांचा शत्रु त्यास ह्या रीतीनें त्यांनीं अब्रूस चढवून श्रीमंत केलें.

शिवायरोवर
तह. ता. २३
नवंबर स०
१८०५.

होळकर पं-
जाबांत प-
ळून जातो.

होळकरास

त्याजरोवर
तह. ता. २४
डिसेंबर स०
१८०५.

ह्यापेक्षांही वाईट कृत्ये अद्यापि सांगावयाचीं राहिलीं आहेत. कांहींही नुकसान झालें तरी स्वस्थता असावी, मग ती इंग्लिशांचे अब्रूस बाधक असो किंवा नसो, ह्याप्रमाणें बालों साहेबाचा उद्देश होता, म्हणून त्यानें इंग्लिशांचे मुलखाची उत्तर मर्यादा यमुना नदी असावी, असा आग्रह धरिला. त्या नदीचे पलीकडील बहुतेक संस्थानिकांशीं जो तह ठरला होता तोही त्यानें मोडून टाकिला. जयपूर आणि बुंदी येथील राजे पहिल्यापासून खरेपणानें व विश्वासूकपणानें वागत होते आणि लढाईचे वेळीं आपले शक्त्यनुसार इंग्लिशांची पाठ राखित होते, असें असतां, त्यांस इंग्लिशांनीं साहाय्य केलें नाहीं. उत्तरेकडील इतर सर्व राजांपेक्षां हे दोघे इंग्लिशांच्या आश्रयास अधिक योग्य असून होळकर आणि शिदा हे त्यांजवर सूड उगवीत असतां इंग्लिशांनीं त्यांचें कांहींच संरक्षण केलें नाहीं. इतकें सर्व बालों साहेबानें केलें. त्यानें ह्याप्रमाणें आपलेच कार्यावर लक्ष देऊन असाच क्रम चालविला असता, आणि तेंपेकरून भरतपूर आणि माकरी येथील राजांचा नाश झाला असता, परंतु तितक्यांत त्याची कानउघाडणी करून त्यास लार्ड लेक साहेबानें सांगितलें कीं, ही रीति

सर जार्ज
बालों ह्याची
तह करण्या-
ची पद्धत.

चांगली नव्हे. लडाईचे वेळेस भरतपूरचा राजा जयपूरच्या विश्वासूक राजाप्रमाणे अगदी न वागतां फार गैर रीतीनें वागला, असें असून लोक साहेबांनै ते अगदी मनांत न आणितां, त्याविषयीं ह्याप्रमाणे बालीं साहेबांस सांगितलें.

हिंदुस्थानचे मोठमोठाले इतिहासकर्ते आणि विशेषकरून ज्याचे हातून शिदा आणि होळकर ह्यांशीं तह झाला, तो कारभारी सर जान मालकम् हे ह्या वेळेस जो मूर्खपणानें आणि अविचारानें राज्यकारभार चालला होता त्याची निर्भर्त्सना करितात.

ह्या योगानें सर्व राज्यांत स्वस्थता झाली; परंतु ती होण्याकरितां जें नुकसान झालें तें मोठे लडाईनें देखील झालें नसतें; कारण इंग्लिश लोकांनीं मनुष्यांचे जिवापेक्षां अब्रूची योग्यता अधिक मानावी हा त्यांचा धर्म होय. तात्पर्य हेंच कीं ह्या स्वस्थतेनें जरी लोकांचे जीव वांचले तरी त्यांची अब्रू गेली.

बारावा भाग समाप्त.

भाग तेरावा.

सर जार्ज बार्लो व लार्द मितो ह्यांची कारकीर्द.

इसवी सन १८०६ पासून १८१३ पर्यंत.

हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या मुलखांत अगदी स्वस्थता—वेलूर येथे बंड—
तेथे इंग्लिश शिपायांची कत्तल—अर्काटाहून घोडेस्वार येतात—बंड मोडून
टाकितात—त्या बंडाचीं कारणे—लार्द मितो गवरनर जैनरल—मद्रासचा गव-
रनर सर जार्ज बार्लो—स्वस्थता मोडावी लागते—पर्शिया व काबूल येथे वकी-
ल जातात—सर जार्ज बार्लो ह्यावर लोकांची नाखुशी—तंबूंबद्दल मक्ता—
इंग्लिश अम्मलदार बंडावा करितात—श्रीरंगपट्टण येथील कारभार—ते का-
मावर परत येतात—पुनः स्वस्थता—जावा, बोबॉन, व ऐल आफ् फ्रान्स
ह्यांजवर स्वाच्या—नेपाळाशी लढाई होण्याचा संभव—लार्द मितो हिंदुस्था-
नांतून जातो.

आतां हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या सर्व मुलखांत अगदी स्वस्थता झाली;
परंतु त्या मुलखाचे पलीकडे नेहमीं दंगे होऊन लढाया होत अ-
सत. सर जार्ज बार्लो ह्याचे जे पूर्वीं हेतु होते ते अद्यापिही हिंदुस्थानां-
होतेच, आणि त्याप्रमाणेंच त्यास विलायतेहून हुकूम येत असत. तील इंग्लि-
हिंदुस्थानांतील राजे एकमेकांशीं कलह करीत तरी तो त्यामध्ये शांच्या मु-
पडत नव्हता. मोठमोठाले हेतु सिद्धीस नेण्याकरितां इंग्लिशांनीं लखांत स्व-
हिंदुस्थानांत एवढा अंमल मिळविला, त्याचें त्यांनं कांहींच सार्थ- स्थता.
क केलें नाहीं. मराठ्यांचे राजे एकमेकांशीं कलह करितात, ह्यामुळें त्यांस
इंग्लिशांबरोबर लढाई करण्यास फावत नाहीं, तेणेंकरून इंग्लिशांचा नफा
होतो, असेंच त्यांस वाटून संतोष वाटत असे.

जरी वरील गोष्टींच्या संबंधानें पाहिलें असतां सर जार्ज बार्लो साहेबाची
राज्यकारभाराची रीत नापसंत करणें प्राप्त आहे तरी त्यांनं स्वस्थतेच्या योगानें
आपलेजवळचे लोकांचें कल्याण केलें आणि बंगाल्यांतील मुलखांचा कारभार
चांगले रीतीनें चालविला, त्याबद्दल त्याची स्तुति करणें हें योग्य आहे.

ह्याप्रमाणें चोहोंकडे स्वस्थता असतां, मद्रासेजवळ दंगा झाल्याचें वर्तमान
ऐकून हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या मुलखांत रहाणारे लोक घाब-
रले. मद्रासचे किल्ल्याचे पश्चिमेस सुमारें बेचाळीस कोसांवर, वेलूरचें बंड.
वेलूर म्हणून शहर आहे, त्या ठिकाणचे काळे लोकांनीं उठून ता. १० जुलै
इ० स० १८०६ त जुलै महिन्याचे दहावे तारखेस षहांटेस अं- सन १८०६.

धार असतांनाच, तेथें जे गोरे सरदार व सोजीर होते त्यांतील इंग्लिश शि- पुष्कळ लोकांस ठार मारिलें. कोणास न समजूं देतां हळूच ते पायांचा घात. आपले नेहमींचे कवाईत करण्याचे जागीं जमले; आणि तेथून गोरे लोकांच्या बराकीकडे जाऊन त्यांनीं त्यांस वेढा घातला; आणि दारापुढें एक तोफ ठेवून ती वरचेवर आंतले शस्त्रहीन मनुष्यांवर ते सोडित असत. गोरे लोकांजवळ दारू नव्हती म्हणून त्यांस उलट तोफा सोडण्याचा उपाय नव्हता; आणि शत्रु पुष्कळ होते म्हणून त्यांजवर त्यांस हल्ला करण्याचेंही सामर्थ्य नव्हतें. कांहीं बंडवाले गोरे लोकांतील कामगारांचे घरांपाशीं जाऊन टपत बसले आणि त्यांतून जे जे बाहेर येत त्यांस ते ठार मारून टाकीत. सैन्याचा मुख्य कर्नल फान् कोर्त ह्यास त्यांनीं इतकें जखमी केलें की, तो अगदीं मरणोन्मुख झाला. कांहींजण दारूचें भांडार स्वाधीन करून घेण्याकरितां तिकडे गेले; आणि तिसरे टोळीतले लोकांनीं इंग्लिशांच्या घरांत शिरून आंत जे जे लोक सांपडले त्यांस ठार मारिलें. एके घरांत कांहीं कामगारांनीं आपला जीव राखण्याकरितां मोठें शौर्य खचितें. त्यांतील कांहीं असामी उजाडल्यानंतर थोड्या वेळानें मोठे युक्तीनें बराकीत शिरले, आणि ज्या लोकांस जखमा लागल्या नव्हत्या त्यांस दारापाशीं नेऊन त्यांनीं तेथील तोफ घेतली, आणि लढाई करितां करितां मध्यें मार्ग करून ते बाहेर निघाले आणि एके दरवाज्यावर चढले. मग त्यांनीं कांहीं वेळ आपले शत्रूंचें कांहीं चालूं दिलें नाहीं, पण शेवटीं लढाईत वरिष्ठ कामगार पडले. तेव्हां ब्रोदी नांवाचा एक हवालदार बाकीचे लोकांचा मुख्य झाला.

तेथून चार पांच कोसांवर अर्काट हें गांव आहे, तेथें ह्या गोष्टींचें वर्तमान जाऊन पोहोंचलें. इकडे ब्रोदी हा आपले लोकांसहित जिवावर उदार होऊन मोठे शौर्यानें लढत असतां त्यास कांहीं अंतरावर धुळीचे लोट अरकाटाहून दिसूं लागले, त्यावरून आपणास मदत येत आहे असें त्यास समजलें. करोलांची एक पलटण आणि काळे घोडेस्वारांची सातवी पलटण, ह्यांतील लोक घोडे भरधांव पळवीत साहाय्यास येत होते. करोलांचा मुख्य जो स्वार होता तो सर्वांपुढें आपला घोडा भरधांव काढून दरवाज्यापाशीं येऊन पोहोंचला. त्याला वर घेण्याकरितां तेथील लोकांनीं सोजिरांच्या पध्यांची एक दोरी करून खालीं सोडिली, तिचे साहाय्यानें तो मोठ्या आयासानें वर चढला. तो भितीवर गेल्यानंतर तेथील गोरे लोकांचा मुख्य झाला; मग त्यांनीं आपले देशबंधूस मारणारांवर आणखी एकदां हल्ला केला. करोलांनीं आपल्याबरोबर लहान लहान तोफा आणिल्या होत्या त्यांनीं त्या किल्ल्याच्या दर-

स्वार लोक
बेलूरच्या र-
स्यांत लढ-
तात.

वाज्यावर तोफांचा भडिमार करून ते बंडवाल्यांवर हल्ला करीत चालले, आणि ज्यांनीं इंग्लिश लोक मारिले त्या दुष्टांतील शेंकडों लोकांचा प्राण जाईपर्यंत त्यांनीं आपल्या हातच्या तरवारी ठेविल्या नाहींत.

हा मोठा भयंकर दंगा झाला ह्यास बहुत कारणे झालीं. काळे लोकांस असा हुकूम झाला होता कीं, हिंदुलोक आपली जात ओळखतां यावी म्हणून कपाळीं गंध वगैरे लावितात, तें कांहीं न लावितां तुम्हीं कवाइतीचे जागीं यावें, सर्वांनीं दाढी मिशा एकसारख्या ठेवाव्या, आणि सर्वांचे त्या बंडाचीं पागोड्यांची चाल हुकुमाप्रमाणें असावी. ह्या प्रकारचें पागोटें कारणें. त्या लोकांस इंग्रेजांच्या टोपीसारखें वाटलें. सरकारचे मनांत जुलूम करून आपणांस ख्रिस्ती धर्मांत न्यावें असें आहे म्हणून हे नवीन हुकूम झाले असें पुष्कळांस वाटलें. काळे शिपायांस कोणते तरी रीतीनें इंग्लिशांचें राज्य न आवडून त्यांनीं बंड करावें असें ज्यांचे मनांत होतें, त्यांनीं त्यांस चिथावून देऊन पुष्कळ मसलती सांगितल्या, तेणेंकरून इंग्लिशांचे मनांत वाटविण्याचें आहे हें त्यांस अधिकाधिक वाटूं लागलें. ही गोष्ट खरी, परंतु दंगा झाला ह्याचें कारण ह्याखेरीज निराळें असून तें एकाएकी लक्षांत येण्याजोगें नव्हतें. वेलूर येथें टिपू साहेबाचे मुलगे बंदीत होते, त्यांस इंग्लिश चांगलें वागवीत असत. त्यांस पुष्कळ लोकांबरोबर बोलण्याचालण्याची मोकळीक होती. पूर्वीं म्हैसूर येथें मुसलमानांची बढती होती हें आठवून, वेलूर येथील पुष्कळ लोकांस वाईट वाटत असे; आणि बहुत लोक टिपूसाहेबाचे पुत्रांस त्यांचे वडिलांची पदवी प्राप्त होण्यासाठीं चोरून यत्न करीत असत. तेथील भिकारी, फकीर व दरवेशी हे प्रत्येकापाशीं जाऊन इंग्लिशांच्या जुलमाच्या कितीएक गोष्टी सांगत असत आणि मुसलमानांच्या संस्थानांतील लोक आपणास मदत करण्यास सिद्ध आहेत अशा गप्पा मारीत असत. वेलूर येथील पलटणीत बहुतकरून म्हैसूरचे लोक आणि मुसलमान होते, ह्यामुळें त्यांस ह्या गप्पा आवडत असत. दंग्याचे वेळेस टिपू साहेबाचें हिरवें निशाण उभारलें होतें आणि त्याचे पुत्रांनीं लोकांस आपणाकरितां बंड करण्याविषयीं जातीनें जरी भर दिली नसली, तरी तें मुसलमानांचें घराणें पुन्हा पूर्वींचे पदवीवर स्थापित करण्याचें बंडवाल्यांचे मनांत होतें हें खचित आहे; आणि सरकार आपल्या धर्माआड येत आहे, ह्याविषयींच्या भलभलत्या गोष्टीही त्यांस खऱ्या वाटत.

इंग्लिशांनीं टिपू साहेबाचे पुत्रांस कलकत्ता एथें नेऊन ठेविलें, तेथें त्यांज-
वर सक्त पहारा नव्हता. बंडवाल्यांतील मुख्य होते त्यांची चौ- बंडवाल्यां-
कशी करून त्यांतील कांहीं जणांस ठार मारिलें व कांहींजण रोबर वर्त-
वरतर्फे केले, तेणेंकरून पुन्हा चोहोंकडे स्वस्थता झाली. तरी णूक.

कितीएक महिनेपर्यंत काळे पलटणीतील लोक व त्यांजवरचे साहेब ह्यांचा एकमेकांवर दंग्याचे पूर्वीप्रमाणे विश्वास नव्हता. सरकारांनी काळे लोकांचे कपड्यांबद्दल जे कायदे केले होते ते बदलले.

वेलूराशिवाय दुसरे पुष्कळ ठिकाणी बंड करण्याची उमेद दिसून दुसऱ्या ठिकाणी व्हावी. हैदराबाद, वळजाबाद, नंदीदुर्ग, इत्यादि ठिकाणी बंडाची चिन्हे दिसू लागली; परंतु कांहीं मुख्य अमलदारांनी चांगला बंदोबस्त ठेविला व कांहीं भले होते म्हणून त्यांनी शिपायांस न आवडणारे पागोटें घालण्याचा आग्रह केला नाही, ह्यामुळे बंड होण्याचें राहिलें.

दंगा करणारे लोकांची चौकशी चालली होती, तों इकडे गवर्नर जनरलचे जाग्यावर लार्द मितो साहेबांची कांहीं वेळापूर्वी नेमणूक झाली होती, त्या जाग्यावर येण्याकरितां तो मद्रास येथें आला आणि तेथें कांहींवेळ मुकाम करून कलकत्त्यास गेला. मद्रासचा गवर्नर विलायतस गेला होता त्याची जागा सर जार्ज बार्लो ह्यास मिळाली.

हिंदुस्थानांतले राजे एकमेकांमध्ये कलह करित असतां आपण मध्ये पडून नये असा बार्लो साहेबाच्या प्रमाणेंच लार्द मितो साहेबाचा निश्चय होता, आणि आपला वेळ आपले मुलखांतले राज्यकारभारांत घालवावा असा त्याचा बेत होता, व विलायतेंतील हुकूमही त्यास तसाच होता, तरी ती पूर्वीची राज्यकारभाराची रीत त्यास सोडून घात्री लागली. ह्यास असें दिसून आलें कीं, जेथें वास्तविक इंग्लिशांच्या आश्रयाची गरज आहे तेथें तो न दिल्यास आपणास

कांहीं नफा व्हावयाचा तो एकीकडेच राहून, हिंदुस्थानांत जो इंग्लिशांचा मुलूख आहे त्यास देखील धोका येईल. मीरखान ह्या लुटारू सरदाराविषयी पूर्वी सांगितलेंच आहे, त्यानें इंग्लिश कोणास मदत देत नाहीत ह्या गोष्टीवर पक्का भरंवसा ठेवून वराडचे राजाचे मुलखावर हल्ला केला; परंतु गवर्नर जनरलाच्या हुकुमावरून इंग्लिशांचें सैन्य त्यास अडथळा करण्याकरितां गेलें, तेव्हां तो जलद पळून दूरचे मुलखांत लुटालूट करण्याकरितां गेला.

पेशव्यांचे प्रजेपैकी कांहीं वेकैदी लोकांस त्याचे ताच्यांत आणण्याकरितां इंग्लिशांनी त्यास मदत दिली. निजाम हा पूर्वी इंग्लिशांकडलाच होता, ह्याकरितां त्याच्याही मुलखाच्या कारभारांत गवर्नर जनरल मन घालूं लागला, आणि त्यानें निजामाचे मनांत नसतां हैदराबादचे दरबारांत प्रधानाचे पदवीवर एक मनुष्य नेमिला. ती जागा त्यास मिळावी हें गवर्नर जनरलाचे मनांतच होतें.

पुणे व हैदराबाद येथील प्रकार.

फ्रेंच आणि रशियन हे डोंगरी देशांतून उत्तरेकडे येऊन हल्ला करणार आहेत, म्हणून हिंदुस्थानांत राहाणारे इंग्लिश लोकांस त्या वेळेस भय पडलें होतें. हल्लीं असलें भय अगदीं नाहीसें झालें असें नाही खरें, परंतु (ज्या वेळेची गोष्ट चालली आहे) त्या वेळेस तर हें भय फारच होतें. ह्याकरितां इंग्लिशांनीं काबूलचे राजाकडे वकील, नजर नजराणे वगैरे देऊन पाठविला. परंतु त्या देशांत आंतल्याआंतच कांहीं दंगा होता ह्यामुळें इंग्लिशांचे मनाप्रमाणें तह झाला नाही. इराणचे शाहाकडे त्यांनीं वकील पाठविला होता त्याचा बराच उपयोग झाला. हे दोन वकील पाठविल्यामुळें, इंग्लिशांस ह्या देशांची पुरी माहिती नव्हती ती झाली.

मद्रासचा गवर्नर सर जार्ज वालों हा तेथील लोकांस अगदीं आवडत नव्हता. हा गवर्नर जनरल असतां कोर्त आफ् दैरेक्तर्स ह्यांच्या हुकुमावरून, ह्याचा काटकसरीनें खर्च करण्याचा स्वभाव पडून गेला होता; तो स्वभाव हा मद्रासेस आला तरी होताच, ह्यामुळें जरी सरकारचा खर्च कमी करण्याचें त्याचे मनांत होतें, तरी मद्रासचे सैन्यांतील अधिकाऱ्यांस नाखूष होण्यास मुख्य कारण बंगाल सरकारचाच हुकूम झाला. पलटणींतल्या अधिकाऱ्यांस आपले लोकांस तंबू पुरविण्याबद्दल कांहीं नेमणूक असे, ती नेमणूक बंद झाली; ह्या कारणानें त्या सर्व अधिकाऱ्यांस राग आला.

त्यांच्या कमांडर इनचीफ साहेबांस कौन्सिलांत बसण्याची परवानगी नव्हती, हें कलहास दुसरें कारण झालें.

पलटणींतील कामगार दिवसानुदिवस ज्यास्ती नाखुष होऊं लागले. कर्नल जे मनरो ह्यानें तंबूच्या नेमणुकीविषयी रिपोर्ट केला होता, त्याजवर भलतेच आरोप आणून सैन्याविषयी तो सरकारांत खोटेंच समजावितो, असें ते म्हणू लागले. नंतर थोडे वेळानें अशी गोष्ट झाली कीं, कमांडर इन चीफ कर्नल माकदोनल ह्यास कौन्सिलामध्यें बसण्याची परवानगी नसल्यामुळें राग येऊन त्यानें कर्नल मनरो ह्यास कैदेत ठेविलें. ह्याप्रमाणें मद्रासेत दोन तट पडले. एका तटाचा (म्हणजे कर्नल मनरो ज्यांत होता त्याचा) मुख्य गवर्नर होता आणि दुसरे तटाचा मुख्य जनरल माकदोनल हा होता. गवर्नर व त्याजकडील सर्व मंडळी ह्यांनीं मनरो ह्यास कैदेतून सोडण्याविषयी हुकूम दिला; पण कमांडर इनचीफ त्यांचा हुकूम मानीना, तेव्हां त्यांनीं आपणच त्या कैदीस सोडिलें. हा जास्ती अपमान झाला, ह्यामुळें जनरल माकदोनल ह्यास

परराज्यांनीं ल दरबारांत इंग्लिशांचा वकील जातो. सर जार्ज वालोंवर मद्रासचे लोकांची नाखुषी.

तंबूचा मक्ता.

मद्रास ह्या इलाख्यांतील अधिकाऱ्यांची नाखुषी.

राग घेऊन तो राजीनामा देऊन विलायतेस गेला. तो गेल्यानंतर गवर्नरानें अदजूतंत जनरल आणि देप्युती अदजूतंत जनरल, ह्यांस कांहीं वेळ कामावरून काढिलें. ह्याचें कारण असें होतें कीं, कमांडर इनचीफ गेला तेव्हां त्यानें एक सरकारचे विरुद्ध हुकूम लिहून ठेविला होता. तो त्यांनीं प्रसिद्ध केला. गवर्नर जनरलाकडे सरकारावर पुष्कळ अर्ज्यां झाल्या, त्यांजवर सैन्यांतील पुष्कळ अधिकाऱ्यांच्या सहा होत्या, ह्यामुळें त्यांपैकीं कितीएकांस कांहीं वेळपर्यंत कामावरून काढिलें, व कितीएकांस अगदींच वरतर्फ केलें. ह्या कृत्यावरून वैमनस्य ज्यास्तीच वाढत चाललें. ह्या वेळपर्यंत मुख्य मुख्य अधिकारी मात्र नाखूष होते. परंतु आतां लोक देखील तसेच होत चालले. मछलीपट्टण

येथें तर उघड बंडच झालें. एक आरोप आला होता त्याचा जमद्रासचें बंड. कामगार ह्यांमध्ये एक हुकूम फिरला होता, त्याबद्दल कितीएक अधिकाऱ्यांस राग घेऊन ते उघड आपले लोकांस बंड करण्याविषयीं भर देऊं लागले. ह्या योगानें चितळदुर्गाहून श्रीरंगपट्टणास एक बंडखोर पलटण जात होती तिची आणि विश्वासूक काळे आणि गोरे लोक ह्यांतील कांहीं लोकांची एक लहानशी लढाई झाली.

सिकंदराबाद येथेंही बंड झालें होतें, परंतु कोणते रीतीनें वागण्याचा आपला धर्म आहे हें गोरे कामगारांच्या लक्षांत लवकरच आलें. अधिकारी इंग्लिशांनीं सिकंदराबादेस पुण्याचा रेसिदेंत कर्नल क्लोस ह्यास लोक पुन्हा पाठविलें. तेथें पहिल्यानें त्याचें बोलणें कोणी जुमानिलें नाहीं, आपल्या कामावर येतात. तरी लवकरच त्यानें दोन गोष्टी सांगून सर्वांचें ऐक्य केलें. सिकंदराबाद येथील लोकांप्रमाणेंच श्रीरंगपट्टणचे वगैरे बंडखोर लोकांनीं ऐक्य करून घेतलें. इतक्यांत आपणास मद्रासेस जाणें आवश्यक आहे असें लार्ड मितो ह्यास वाटल्यावरून तो तिकडे गेला होता. त्यास त्या बंडखोर लोकांनीं आपणास पश्चात्ताप झाल्याविषयीं एक विनंतीपत्र लिहिलें. सरकारानें कांहीं कामगार वरतर्फ केले व कांहींजणांचे अपराध माफ केले, असें झाल्यावर पुन्हां पहिल्याप्रमाणें चौहोंकडे स्वस्थता झाली.

लार्ड मितो ह्याचे कारकीर्दींत हिंदुस्थानांत लढाई वगैरे कांहीं झालें नाहीं; तरी तेथील सैन्याचे लोक परदेशामध्ये लढाई करून जय मिळवीतच होते. त्यांनीं संपन्न व सुपीक जावा बेट जिंकिलें, बोबोनि व ऍल आफ फ्रान्स हींही बेटें घेतलीं, काळे लोक आपले देशांत जसे शौर्यानें व निष्ठेनें लडत तसे त्या समयीं ते परदेशांत लढले.

लार्द मितो साहेब विलायतेस गेला तेव्हां हिंदुस्थानांत स्वस्थता होती, तरी ती फार वेळ टिकेल असें त्या वेळेस वाटत नव्हतें. बंगाल्याचे उत्तरेस म्हणजे हिंदुस्थानचे उत्तरेस आणि ईशान्येस नेपाळ म्हणून लडाईची एक डोंगरी देश आहे, त्यांत राहणारे लोकांशीं इंग्लिशांच्या स- चिन्हें दिसूं रहदीविषयीं वाद, लार्द मितो इंग्लंदास गेल्यावर, उत्पन्न झाला. लागतात. कांहीं वेळानंतर नेपाळचे राजानें कंपनीचे ताब्यांतील एका मनुष्याची जमीन आपले स्वाधीन करून घेतली. गुरखे लोक हे फार शूर व दांडगे आहेत, ते आपले देशांत लडाई करीत असतां, त्यांनीं कंपनीच्या कांहीं मुलखावर हल्ला करून तेथें एक किल्ला बांधिला. एक लहानशी टोळी त्यांजवर जाऊन तिनें त्यांस मागें हटविलें. त्या समयीं त्यांची वर्तणूक व त्यांचें बोलणें हीं इतकीं मगसरीचीं होतीं कीं, त्यांच्याशीं लडाई होण्याचा वेळ समीप आला असें त्या वेळेस स्पष्ट दिसत होतें.

ब्रह्मदेशांतील चितगांवचे सीमेवरील लोकांशींही इंग्लिशांचा वाद होता; आणि हिंदुस्थानचे मध्यभागीं एक नवीन शत्रु उत्पन्न झाला होता त्याविषयीं लवकरच लिहूं.

ह्याप्रमाणें चोहोंकडे शत्रु उत्पन्न झाले असतां लार्द मितो गेला, तेव्हां अर्थांतच पाठीमागें आपले जागेवर येणारे अधिकाऱ्यांस त्यानें लडाई करण्याचें काम उत्पन्न करून ठेविलें होतें.

तेरावा भाग समाप्त.

भाग चौदावा.

नेपाळची लढाई.

इसवी सन १८१३ पासून १८१७ पर्यंत.

अर्ल आफ् मोइरा हिंदुस्थानांत येतो—गुरखे लोक—ते सरहद्दीवरील इंग्लिशांच्या लहान टोळींवर हल्ला करितात—त्यांजवरोवर लढाई—नेपाळावर हल्ला करण्याची तजवीज—त्या देशाचें वर्णन—सैन्याच्या दुसऱ्या भागाचें केल्लें कृत्यें—कलंगुचा वेढा—जैटकावर स्वारी—तिसरे व चवथे भागाचा अपजय—पहिला भाग चांगली कामें करितो—नळगड सोडितात—कांहीं वेळ तहकुची—रामगड सोडितात—मलूनचे शिखरावर हल्ला—जय—अलमोडा घेतात—नेपाळचे लोक तहाचें बोलणें लावितात—तहाचीं कलमें—लढाई पुन्हां सुरू होते—आकतरलोनी चिरिया घाटीच्या मार्गापासून फिरतो—मकानपुरची लढाई—हरिहरपुर घेतात—तह शेवटास जातो—मराठ्यांतील कारस्थानें—पेंढारी—त्यांची लढाईची रीत—कंपनीच्या मुलखांत लढण्याकरितां स्वारी—पेंढाऱ्यांच्या टोळींवर हल्ला करितात—त्यांचा नाश करण्याची तयारी—इंग्लिशांचें सैन्य पुष्कळ जमतें.

अर्ल आफ् मोइरा उर्फ मार्किस आफ् हेस्तिंग्स ह्याची गवर्नर जनरलचे जाग्यावर नेमणूक झाली. तो इ० स० १८१३ त आक्तोबरचे अर्ल आफ् मोइरा हा हिंदुस्थानांत येतो. २४/११/१३ चवथे तारखेस कलकत्त्यास येउन उतरला. तेथें येतांच त्यास लढाईची तयारी करावी लागली. हिंदुस्थानांतील इतर राज्यांचे कारभारांत मन घालावें किंवा न घालावें ह्याविषयीं विचार करण्याची ही वेळ नव्हती. इंग्लिशांच्या मुलखाचे उत्तर सीमेवरील शत्रु फार उद्धट असून तो दुसऱ्याचे मुलखांत शिरावयास पाहत असे. तहाचे बोलण्यास किंवा युक्तीच्या चार गोष्टींस मान्य होण्यासारखा तो शत्रु नव्हता.

गुरखे लोकांनीं आपले देशांत मुलूख मिळविला असून दुसऱ्याचे देशांत आपला शिरकाव करण्याकडे त्यांचें किती लक्ष होतें हें पूर्वीच सांगितलें आहे. इ० स० १८१४ चे मे महिन्यांत त्यांचें सरकार व इंग्लिश सरकार ह्यांच्यामध्ये तहाचीं कलमें ठरत असतां भोंवतालचे सीमेवर एक लहान-गुरखे लो-सं इंग्लिशांचें सैन्य होतें त्याजवर त्यांपैकी कांहीं लोकांनीं हल्ला करून सर्वास ठार मारिलें. हा अपमान उपेक्षा करण्याजोगा नव्हता. इंग्लिश तत्काळ सैन्य जमविण्याची तयारी करूं लागले.

परंतु ती वेळ लष्करी काम चालविण्यास अनुकूल नव्हती, म्हणून लढाईस आरंभ झाला नाही. त्या वेळेस गवर्नर जनरल हा कमांडर इन-चीफ होता. तो जातीनेच कंपनीच्या मुलखाचे मध्यभागी गेला; आणि तेथे जलदीने लढाईची तयारी चालवून बंगालचे नैर्ऋत्येच्या आणि दक्षिणदेशचे उत्तरेच्या मुलखाचें पेंढ्यांपासून संरक्षण व्हावें, ह्याकरितां त्यानें तेथें उत्तम रीतीचा बंदोबस्त केला. पेंढारी हे नवीन शत्रु उत्पन्न झाले, ह्यांविषयीं पूर्वी सांगितलें आहे.

सर्व सिद्धता होऊन मोहिमेचा वेत ठरला. इंग्लिशांनीं आपले सैन्याच्या चार तुकड्या केल्या. त्यांत जनरल आक्तरलोनी ह्यानें पहिली तुकडी घेऊन पश्चिमेकडील देशावर हल्ला करावा; जनरल गिले-हल्ल्याचा बेन. स्पी ह्यानें दुसरी तुकडी घेऊन नेपाळ देशांत गेल्यावर पहिल्यानें डोंगरांची रांग लागते तिच्या पलीकडील खोरे आपले स्वाधीन करून घ्यावें, आणि शत्रूच्या ताब्यांतला जैटक नांवाचा एक मुख्य किल्ला आहे तो घ्यावा; जनरल जे. एस्. वूड ह्यानें तिसरी तुकडी घेऊन नेपाळाचे पूर्वेस पालपें म्हणून एक गांव आहे तिकडे जावें; आणि जनरल मार्ली ह्यानें चवथे तुकडीनिशीं काटमांडु ह्या राजधानीकडे नीट जावें, ह्याप्रमाणें ठराव झाला होता. शत्रूच्या देशावर चोहोंकडून एकदम हल्ला व्हावा ह्याजकरितां असा वेत झाला. नेपाळ देशांत सर्व जगांतल्यापेक्षां मोठाले पर्वत आहेत, ह्याकरितां त्या देशाचा बंदोबस्त स्वतःसिद्धच चांगला झाला आहे. तेथील किल्ले बहुधा उंच डोंगरांच्या माथ्यांवर बांधलेले आहेत. त्या किल्ल्यांची चढण अवघड, रस्ते अरुंद व खडकळ आहेत. त्या देशांत राहणारे लोक मेढेकोट बांधून त्यांचे मागून लढतात. तेव्हां अर्थातच त्यांस कोटामार्गे कांहीं नेपाळचें धक्का न लागतां बाहेरचे लोकांचा नाश सहज करितां येतो. डों- वर्णन. गरांतून लढाई करणें हें मुळीच कठीण असून हल्ला करणारे लोकांस (इंग्लिशांस) त्या देशाची पुरी माहिती नव्हती म्हणून फारच कठीण झालें.

लढाईस दुसरे तुकडीनें आरंभ केला. ती पुढें गेली तेव्हां गुरखे लोक कलुंग नांवाचे एके लहानसे किल्ल्यावर गेले. तो किल्ला एके अव- कलुंगास वे- घड डोंगरावर असून त्याचे भोंवतीं लहान वृक्षांची झाडी होती. दा. ता. २९ तो किल्ला लहान होता आणि तेथें संरक्षणार्थ सहाशें लोक होते; अवतंवर स- त्याजवर हल्ला करण्याचा वेत इंग्लिशांनीं ठरविला. त्यांनीं आ- न १८१४. पले लोकांच्या दोन टोळ्या केल्या, आणि असें ठरविलें कीं, सूचनेची तोफ सुटतांच दोहों टोळ्यांतील लोकांनीं एकदम हल्ला

करावा. किल्ल्यांतील लोकांनी बाहेरल्यांवर हल्ला केला; परंतु त्यांस मागें हटावें लागलें. शत्रूंचे मागोमाग किल्ल्यावर जावें असें जनरल गिलेस्पीचे मनांत आल्यावरून त्यानें पुढें जाण्याविषयी आपले लोकांस हुकूम केला. शत्रूंनीं एक तोफ अशा स्थळीं ठेविली होती कीं, तिच्या योगानें इंग्लिशांस भितीस शिड्या लावितां येऊं नयेत. भितींवरून चढून किल्ल्यांत जातां येईना, म्हणून ते दरवाजांतून आंत शिरकाव करण्यास झटले. परंतु त्यांजवर तोफांचा असा भडिमार झाला कीं, त्यांस मागेंच हटावें लागलें.

हा पराजय झाला म्हणून जनरलास त्रास येउन तो असें बोलला कीं, किल्ला घेईन, नाहीतर प्राण देईन. त्यानें आपले हाताखालीं त्रेपचावी पलटण आणि कांहीं घोड्यांवरून उतरलेले करोल घेतले, आणि त्या सर्वांसहवर्तमान तो पुनः दरवाज्यापाशीं गेला. शत्रूंच्या तोफांच्या भडिमाराखालीं जेव्हां त्रेपचावे पलटणींतले लोक आले, तेव्हां ते लोक माघारी घेऊं लागले; आणि जनरल गिलेस्पी त्यांशीं गोडीगुलावीचीं भाषणें बोलत असतां गोळी लागून मरण पावला. ह्याकरितां ते लोक दुसऱ्यानें मागें हटले. गिलेस्पीच्या जाग्यावर एका सरदाराची नेमणूक झाली. त्यानें असा निश्चय केला कीं, आपले ताब्यांत ज्यास्ती तोफा येत तोंपर्यंत कलुंग किल्ल्यासमोरून जावयाचें नाही. त्या तोफा आल्यानंतर दुसरी टोळी हल्ला करण्याकरितां गेली. गोरेलोकांजवळ बंदुका नव्हत्या म्हणून ते संगिनी घेउन निघाले; आणि जी वाट केली होती तींतून हल्ला करीत करीत किल्ल्यांत शिरले. तेथें किल्लेदार एक आवार करून बसले होते. तें आवार हल्ला करणाऱ्यांच्या खालीं सुमारे दहा हात असून त्यांतून त्यांजवर तीर, धोंडे, आणि बरच्या ह्यांचा मार होत होता. इंग्लिशांस तर अशा प्रकारचा हल्ला उलट करितां येत नव्हता, म्हणून त्यांस शेवटीं मागें हटावें लागलें. ह्या प्रसंगीं मेलेले व जखमी झालेले मिळून सहाशें लोक पडले.

कांहीं वेळ कुलुपी गोळ्यांचा मार झाल्यानंतर गुरखे लोकांनीं किल्ला सोडून दिला; आणि ते आपले देशच्या तीनशें लोकांची टोळी होती तींत जाऊन मिळाले. मग थोडेच काळ लोकांनीं रणामध्ये त्या सर्वांचा पराजय केला.

कांहीं वेळानें दुसरा जनरल आपली तुकडी घेउन ह्या लोकांस मिळाला, आणि सगळे मिळून जैटक किल्ल्याकडे गेले. हा किल्ला डोंगरांच्या एका रांगेच्या फार उंच सुळक्यावर आहे. त्याच्या सभोंवते कितीएक मोठे कोट बांधिले होते. किल्ल्यावरचे लोकांस पाण्याचा पुरवठा किल्ल्याबाहेरचे विहिरींतून होत होता. त्या विहिरीचे संरक्षणार्थ एक मजबूत मेढेकोट बांधिलेला होता, तो घेण्याचें जनरलाचे मनांत आलें. ह्या कारणास्तव त्यानें दोन

टोळ्या पाठविल्या आणि असा हुकूम केला, कीं, दोन्ही टोळ्यांनीं निरनिराळे मार्गांनीं जावें आणि त्या मेढेकोटावर एकदम हल्ला करावा. कांहीं चुकीच्या योगानें असें झालें कीं, दुसरी टोळी पोहोचण्याचे पूर्वीं पुष्कळ वेळ एक टोळी गुरखे लोकांबरोबर लढूं लागली, आणि ह्यामुळें तांतील लोकांस मार्गें हटावें लागलें. पुष्कळ गुरखे लोकांनीं दुसरे टोळीवर हल्ला केला असतां तांतील लोकांनीं त्यांस मार्गें हटविलें; परंतु लवकरच जनरलानें त्या टोळीस परत येण्याविषयीं हुकूम दिला.

पूर्वेकडे ज्या तुकड्या गेल्या त्यांचाही पराजय होत असे. कितीएक टोळ्यांवर शत्रूंनीं हल्ला करून त्यांस मार्गें हटविलें. ह्यामुळें तिकडील मोहिमेंत पहिल्यानें इंग्लिशांस यश मिळालें नाहीं.

तिसरी व चवथी टोळी ह्यांस विजय मिळत नाहीं.

इंग्लिशांनीं पुष्कळ ठिकाणीं हल्ला करून दांडगे लोकांशीं पहिल्यानें लढाया केल्या, त्यांत बहुतेक ठिकाणीं त्यांचा पराजय झाला; तरी जनरल आक्तरलोनीचे हाताखालचे पहिले तुकडीस जय मिळाला. ती पश्चिमेकडे गेली, तिकडे गुरखे सरदारांतला मोठा प्रसिद्ध अमीरसिंग हा मुख्य होता. त्या देशांत डोंगरांच्या तीन रांगा होत्या, आणि त्यांमध्ये खोरीं होती, व तेथें संरक्षणार्थ पुष्कळ मजबूत किल्ले बांधिलेले होते. पहिले रांगेवर नलगड, दुसरीवर रामगड, आणि तिसरीवर मलूनगड, असे किल्ले असून त्यांचे मार्गें विलासपूर ही एके राजाची राजधानी होती, व तो राजा गुरखे लोकांचे पक्षाचाच होता. ज्या डोंगरांवर हे किल्ले बांधिले होते ते अवघड, व त्यांची चढण खडकळ होती; ह्यामुळें ते जास्ती मजबूत झाले होते. नोवेंबर महिन्याचे आरंभीं ती तुकडी डोंगरांचे पहिले रांगेपाशीं पोहोचली. इंग्लिशांनीं नलगडावर सोडण्याकरितां तोफा आणिल्या होत्या, परंतु थोडकेच वेळानें गुरखे लोकांनीं तो किल्ला सोडून दिला. तेणेंकरून अर्थातच इंग्लिशांस रामगडास जातांना कांहीं अडथळा झाला नाहीं. आपणास धक्का न लागतां ह्या किल्ल्यावर समोरून हल्ला करणें कठीण, असें जनरल आक्तरलोनी ह्यास वाटल्यावरून तो शत्रूंचे डावे बाजूनें गेला आणि डोंगरांच्या पलीकडे एका टेंकडीवर आपले लोकांनिशीं चढला; तेथून त्यास शत्रूची तोफा वगैरे सामग्री दिसत होती. तेथें तो कुमक येईपर्यंत थांबला, आणि त्या थोड्या वेळांत त्यानें त्या देशाची भूगर्भिता करून घेतली. आपले लोकांस कलंग किल्ल्यापाशीं संकटें प्राप्त झालेलीं त्यास तेथें समजलीं, ह्यामुळें आपणास जय

पहिल्या तुकडीचा जय.

नेपाळच्या पश्चिम भागाचें वर्णन.

नलगड शत्रुसोडतात. ता० ५ नोवेंबर सन १८१४.

मिळेल अशी पक्की खातरी झाल्याशिवाय हल्ला करूं नये असें त्यास वाटलें.

ह्या जनरलाचे तुकडींत लोक ज्यास्ती येतांच तो रामगडासमोर कांहीं लोक ठेवून बाकीचे घेउन मलूनगडाकडे गेला. ह्यामुळें आपण येथेंच राहिलों तर आपले मित्रांशीं पत्रच्यवहार वगैरे ठेवतां येणार नाहीं असें अमीरसिगास भय पडून तो आपले बहुतेक लोक घेउन मलून किल्ल्यांत जाउन राहिला, तेथें त्यास इंग्लिशांनीं चोहोंकडून वेढिलें. विलासपूरचा राजा इंग्लिशांचे स्वाधीन झाला, आणि त्यांनीं मलूनचे डोंगराजवळचीं गुरख लोकांचीं ठाणींही घेतलीं.

मलूनगडाचे डोंगर आपले हस्तगत करून घेण्याचा जनरल आत्तरलोनी ह्यानें निश्चय केला. त्या डोंगरांच्या रांगेच्या दोहींकडे दोन किल्ले होतें; डावे बाजूस सुराजगड आणि उजवे बाजूस मलूनगड. ह्या दोन किल्ल्यांच्या मध्यें एक मेढेकोटांची रांग होती. डोंगरांतले प्रवाहाचे पलीकडे इंग्लिश होते; त्यांनीं मलूनचे उजवे बाजूस एके निराळे डोंगरावर रतनगड म्हणून एक लहानसा किल्ला आहे तो घेतला. सुराजगड आणि मलूनगड ह्यांच्या मधले दोन डोंगर रिकामे होते, ते घेण्याचें जनरल आत्तरलोनी ह्यानें मनांत आणिलें, ह्याचें कारण हेंच कीं, दोहों किल्ल्यांवरचे लोकांचा एक-

मेकांशीं संबंध राहून त्यांस परस्परांस साहाय्य करितां येऊं नये. त्यानें एप्रिल महिन्याचे चवदावे तारखेस हें काम करण्याकरितां दोन टोळ्या पाठविल्या. त्यांतील एके टोळीनें सुराजगडचे जवळचा डोंगर घेतला आणि तेथें तींतील लोकांस जय मिळाला; दुसरी मलूनगडाजवळचे टाण्याकडे गेली, आणि तिलाही तेथें जय मिळाला; परंतु शत्रूंच्या तोफांच्या भडिमाराखालीं कांहीं काळे लोक घाबरले. ह्या टोळीचे साहाय्यास्तव रतनगडाहून दुसरी टोळी गेली होती; परंतु पुष्कळ नाश होउन तिला परत जावें लागलें. मलूनगडच्या जवळचें ठाणें इंग्लिशांनीं घेतल्यानंतर दोन दिवसांनीं त्याचा फार उपयोग आहे असें अमीरसिगास वाटल्यावरून तो तें परत घेण्याकरितां जिवावर उदार होउन झटला. गुरखे लोक मोठे शौर्यानें लढत असतां त्यांचा नाईक आपले पुत्रासह, त्यांच्या निशाणापाशीं उभा होता, आणि त्यांस हल्ला करण्याविषयीं उत्तेजन देत होता. ते इंग्लिशांच्या संगिनींवर धांवून गेले, आणि त्या हातांनीं धरून त्यांनीं आपले शत्रूंचे हातांत बंदुका असतां त्यांस मारिलें. इंग्लिशांनीं डोंगरावर दोन लहानशा तोफा आणिल्या होत्या, त्या तोफांनीं शत्रूंकडील पुष्कळ लोक मेलें, तरी ते वरचेवर लढाईस येतच होते. अशी विकाराची लढाई दोन तास चालली होती. शेवटीं इंग्लिशांस जवळचे टोळीकडून कुमक

आली; आणि त्यांनी संगिनी घेऊन शत्रूवर हल्ला केला, तेव्हां त्यांस जय मिळून त्या दिवसचे लढाईचा शेवट झाला. गुरखे लोकांकडून हा जिवावरचा हल्ला ज्यानें करविला त्या नायकाचें प्रेत घेऊन ते मळून किल्ल्यावर पळून गेले. दोहों सैन्यांदिखतां त्यांनीं दुसरे दिवशीं त्याचे प्रेतास अग्नि दिला.

किल्ल्यावरचे लोक किल्ला इंग्लिशांचे स्वाधीन करून देण्याविषयीं अमीरसिंगास सांगत असतां तो ऐकेना म्हणून तेच मग लवकर बाहेर येऊन त्यांचे स्वाधीन झाले. जे लोक अमीरसिंगाकरितां ह्या किल्ल्यावरील वेळेपर्यंत मोठ्या शौर्यानें लढले, ते जेव्हां त्यास टाकून गेले, तेव्हां शिबंदी स्वा- त्यानें किल्ला सोडून दिला; मग त्यास काटमांदूस जाण्यास पर- धीन होताव. वानगी मिळाली. तिकडील लढाईचा शेवट झालाच होता; आणि जैटक किल्ल्याजवळ दुसरी टोळी कांहीवेळ तळ देऊन राहिली होती; इतक्यांत मळून किल्ला स्वाधीन झाला असें समजल्यावरून शत्रूंनी तोही किल्ला स्वाधीन करून दिला.

इकडे तिसरी व चवथी ह्या तुकड्यांची पूर्वेकडील प्रदेशावर हल्ला करण्यास नेमणूक झाली होती, त्याशिवाय आणखी एक टोळी तिकडे गेली होती तिला पुष्कळ यश आलें. त्या लोकांनीं कमाऊन प्रांतावर हल्ला केला आणि आलमोड हा मजबूत किल्ला घेतला; आणि जो देश मागून कंपनीचे मुलखांतलाच झाला तो सगळा त्यांनीं जिंकिला.

नेपाळच्या पूर्व भागांत जय होतो.

इंग्लिशांस असे वरचेवर जय मिळत गेले, ह्यामुळे नेपाळचा राजा अगदीं घाबरून गेला, आणि त्यानें तहाचें बोलणें लाविलें. गवर्नर जनरलानें तह करण्याचें कबूल करून जे ठराव सांगितले ते राजाच्या वकिलांनीं मान्य केले. काली नदीचे पश्चिमेकडील प्रदेशाविषयीं वाद होता, तो प्रदेश ज्या रज्यांचा असेल त्यांचा त्यांस द्यावा, गुरखे लोकांनीं आपले सरहद्दीवरचें पटांगण सोडून द्यावें, सिक्कीमच्या राजाचा जो मुलूख घेतला असेल तो त्यास परत द्यावा, आणि काटमांदूचे दरबारांत एक रेसिदेंत ठेवावा, हीं गवर्नर जनरलाच्या बोलण्यांतलीं कलमें होती. राजानें आपणच तहाचें बोलणें लाविलें म्हणून त्याचे मंत्र्यांनीं त्यास भर देऊन असें सांगितलें कीं, आपण तहनाम्यावर सही करूं नये, आणि तह करण्याची इच्छा नाही असें सांगावें. हें राजानें ऐकिलें, तेव्हां अर्थातच लढाई पुनः चालू झाली. इंग्लिशांनीं पश्चिमेकडील देश जिंकिला होता, आणि तिकडे सैन्यांतील दोन तुकड्या कामावर गेल्या होत्या त्या हेट प्रांतांत आपले ठाण्यास आल्या. ह्याकडिं राजांनीकडच्या बाजूस म्हणजे पूर्वेकडे नवीन मोहीम व्हावयाचा प्रसंग आला.

नेपाळचा राजा तहाचें बोलणें लावितो.

जनरल ऊर्फ सर देविद आक्तरलोनी हा सरकारचे उपयोगी फार पडला, म्हणून त्यास नैतची पदवी मिळाली; आणि तोच ह्या प्रसंगी सर देविद मुख्य अधिकारी झाला. त्यानें आपले सैन्याचे चार भाग केले. आक्तरलोनी चिरीघटी घांटाकडच्या उजवेकडच्या एका घांटानें नेपाळांत जावें, दुसरीनें डावेकडच्या घांटानें जावें, आणि आपण जातीनें दोन टोळ्या टो घेऊन मक्कानपुराकडे जावें असा त्यानें बेत केला. ह्या शहरास जाण्याचे वाटेवर चिरीघटी म्हणून एक घांट आहे, त्याची चढण ता. १७ फेब्रुवारी सन १८१६. फार अवघड असून मध्यें गुरख्यांनीं तीन मजबूत मेढेकोट एकामागें एक असे बांधिले होते. हा भयंकर मार्ग वाटेनें लागू नये, म्हणून सर देविद ह्यानें दुसरा मार्ग काढिला. कांहीं लोक चिरीघटीचे पायथ्याशीं ठेवून तो बाकीच्या लोकांनिशीं दुसऱ्या मार्गानें निघाला. ती वाट अवघड, अरुंद, व खडकळ अशी असतांही तो जातीनें आपले लोकांनिशीं हाल सोशीत सोशीत कूच करीत होता.

जनरल ह्याप्रमाणें आपले लोक एकीकडे टाकून गेला, असें गुरखे लोकांस समजल्यावर, ते मेढेकोट टाकून मक्कानपुरास निघून गेले. तेथ- मक्कानपुर-ची लढाई. ता. ०२८ फेब्रुवारी सन १८१६. पर्यंत जनरल त्यांचे मागें गेला आणि मक्कानपुराजवळचे लहान-डोंगरी किल्ल्यांसमोर छावणी देऊन राहिला. शत्रूंच्या ठाण्या-च्या डावे बाजूस शिखरक्षेत्र म्हणून एक गांव आहे, तें इंग्लिश येतांच गुरखे लोकांनीं सोडून दिलें, तेव्हां तें इंग्लिशांनीं आपले स्वाधीन करून घेतलें. हें ठाणें फार उपयोगाचें आहे असें गुर-खे लोकांचे ध्यानांत येतांच ते मोठे सैन्यानिशीं तें परत घेण्या-करितां झटले. पांच तासपर्यंत निकराची लढाई झाली आणि शेवटीं गुरखे लोक मागें हटले.

इकडे चिरीघटीचे उजवे बाजूस हरिहरपुरावर हल्ला करण्याकरितां कर्नल केली हा एक टोळी घेऊन गेला होता. त्यानेंही लढाईत शत्रूंचा पराजय केला. कांहीं अडथळा न होतां तो किल्ल्यापर्यंत गेला. त्याजवळ दोन सुळके होते, आणि त्यांच्यामध्ये एक मेढेकोट होता, तो इंग्लिशांनीं एक मैदान आपले स्वाधीन करून घेतलें त्याच्या माऱ्यांत होता. तेथें इंग्लिश असतां त्यावर शत्रूंचे मोठे सैन्यानें हल्ला केला; परंतु फार वेळ निकराचें युद्ध होऊन जय इंग्लिशांसच मिळाला, आणि दुसरे दिवशीं सकाळीं तो किल्ला इंग्लिशांचे स्वाधीन झाला.

मक्कानपुरानजीक लढाई झाल्यानंतर त्या शहरावर व किल्ल्यावर हल्ला कर-

ण्याची सर देवीद तयारी करूं लागला. तेव्हां इंग्लिश सरकारा-
बरोबर लढाई करून जय मिळविण्याची आपणास आशा नाही,
असें गुरखे सरकारास वाटून, त्यांनीं गव्हरनर जनरलानें ठरवि-
लेल्या तहाप्रमाणें वागण्याचें कबूल केलें. तह ठरल्यानंतर लार्ड
मोइरा ह्यानें, गुरखे लोक आपले ताब्यांत येऊन जे व्हावयाचें तें
झालें, असें समजून जिंकलेल्यापैकीं कांहीं मुलूख त्यांस परत दिला.

नेपाळच्या
लढाईचा शे-
वट. ता. १२
मार्च सन
१८१६.

हिंदुस्थानांत दुसरे ठिकाणीं इंग्लिशांस शत्रु होते, त्यांपासून तिकडील मुल-
खाचें संरक्षण होण्याकरितां फौजेची गरज होती, ह्यामुळे ह्या
वेळेस गुरख्यांचे लढाईचा शेवट झाला, हें चांगलें झालें. हिंदु- मध्यहिंदु-
स्थानचे मध्यभागीं नीट व्यवस्था नव्हती. सर्वांनीं एक होऊन स्थानांत भ-
इंग्लिशांवर उठण्याविषयी, पेशवे, शिंदे, आणि इतर मराठी सर- व्यवस्था.
दार ह्यांचे दरबारांत बेट चालले होते. पेंढारी आणि इतर दरव-
डेखोर हे धिटाईनें मध्यभागीं लुटलूट करीत होते, आणि अलीकडे कंपनीचा
मुलूख लुटण्यासही भिडनातसे झाले होते.

मराठ्यांचे सैन्यांत पेंढारी हे पूर्वी ज्या लढाया झाल्या त्या वेळेस चाकरीस
होते. परंतु मराठे लोकांचा भरभराट नाहीसा झाल्यापासून
त्यांच्या निरनिराळ्या टोळ्या होऊन, त्यांजवर त्यांपैकींच मुख्य होऊं पेंढारी.
लागले. त्या वेळेस त्यांच्यांतले मुख्य छट्ट, करीमखान, आणि
दोस्तमहंमद हे होते; ह्यांतील प्रत्येकाजवळ पुष्कळ स्वार असत. तरी पेंढारी
लोक नेहमीं एका नायकाला लागून नसत; जो पुष्कळ लूट मिळवी त्याजवळ
पुष्कळ लोक असत.

दसऱ्याचे समारंभाचे वेळेस, म्हणजे आक्तोबरचा शेवट आणि नोवेंबरचा
आरंभ, ह्या सुमारास पेंढाऱ्यांतील मुख्य मुख्य एका नेमलेल्या
ठिकाणीं जमत, आणि कोठें दरवडा घालून मारहाण करावी त्यांची लुट-
म्हणजे लूट पुष्कळ मिळेल ह्याविषयीं तेंथें विचार करीत. प्रत्येक प्याची व ल-
जातीचे व धर्माचे लोक, सभोवतालचे देशांतले दांडगे व लबाड दाईची रीति.
लोक, बरतर्फे केलेले शिपाई, आणि दरवड्यानें घ्रासून आपण
दरवडा घालूं लागलेले लोक असे हजारां लोक त्यांत शिरत. सर्व तयारी झा-
ल्यावर लागलेच ते निरनिराळ्या टोळ्या करून निघत, आणि लुटलूट झाल्या-
वर शेवटीं लूट वांटून घेण्यास सर्वांनीं एके ठिकाणीं जमावें असें ठरवीत. मग
ते घोड्यांवर बसून गांवोगांव हिंडत, आणि जातांना घरे जाळीत, लोकांचे फार
फार हाल करून त्यांम लुटीत, आणि असेच नानाप्रकारचे अनर्थ करीत.

त्यांच्या आंगठि व पोशाक, शस्त्रें, वगैरे इतकीं हलकीं असत कीं, त्यांस दर-

रोज पंचवीस कोस चालण्यास कठीण पडत नसे. बहुतेकांजवळ भाले असत. तरी कांहीं लोकांजवळ चापाच्या बंदुका असत. वास्तविक पाहिलें असतां त्यांस शस्त्रांची गरजच नसे. कारण त्यांचा मुख्य हेतु लुटण्याचा असे, आणि जेव्हां एकादें सैन्य त्यांजवर हल्ला करण्यास जाई, तेव्हां ते पळ काढीत. ते इतके चपळ असत कीं, ते मोठमोठाले सैन्यांतून नजर चुकवून सहज निघून जात असत आणि त्यांना आपला बचाव करणें म्हणजे कःपदार्थ वाटत असे, आणि ते इतके जलदीनें पळत कीं, बहुधा सैन्याला त्यांस गांठितां येत नसे.

ही लुटारू लोकांची सैन्ये कितीएक वर्षेपर्यंत मराठ्यांच्या व शेजारचे इतर राजांच्या मुलखांत दंगल करीत होती; आणि शिंदे, पेशवे, वगैरे संस्थानांचें जरी त्यांचे हातून नुकसान होत असे, तरी ते लोक लढाईचा प्रसंग आल्यास चांगले उपयोगी पडतील अशा समजुतीनें ते संस्थानिक त्यांशीं गोडीगुलाबीनें होते.

इसवी सन १८१५ त जेव्हां नेपाळचे लढाईत इंग्लिशांचें नशीब फिरलेंसें दिसलें, तेव्हां जे मराठे त्यांचे वैरी होते त्यांस धीर आला. मच्छलीपट्टणाज-

वळचे मुलखांत छट्टू ह्यानें पेंढाऱ्यांनिशीं स्वारी केली. दुसरे वर्षाचे प्रारंभीच आपणास कोणी अडथळा करीत नाही असें समजून पुष्कळ पेंढारी एकत्र मिळून पुनः कंपनीचे मुलखांत शिरले. ते पहिल्यानें गंतूर येथें शिरून कडप्यावरून गेले; आणि दाहा दिवसांतच त्यांनीं तीनशें गांवांचा नाश केला.

इकडे इंग्लिश लोक पेंढाऱ्यांच्या शोधांतच होते. पांच चार ठिकाणीं त्यांच्या लढान लढान टोळ्यांवर हल्ला करून, इंग्लिशांनीं त्यांचा नाश केला; आणि इ० स० १८१६ त दिसेंवराचे सव्विसावे तारखेस मेजर लशिगतन ह्यानें, मद्रासचे घोडेस्वारांचे चवथे पलटणीनिशीं जाऊन हजारों चोर धरून आणिले, आणि त्यांतून सातआठशें लोकांस ठार मारिलें. पेंढारी हे आपणास कांहीं भय नाही असें समजून लूट वांटून घेत होते व भात करीत होते; तेव्हां पूर्वीं पंचवीस कोस एकसारखा पाठलाग केला त्यामुळें फार श्रम झाले असूनही, काळे लोकांनीं त्यांजवर एकदम हल्ला केला, आणि

त्यांचा पराजय करून थोडा वेळ पाठलागही केला. इसवी सन १८१७ त जुलाई महिन्याचे सुमारे ह्या शत्रूंच्या नाशाची तयारी संपूर्ण झाली. (त्यांस शत्रु हें नांव देखील योग्य नव्हतें.) उत्तरहिंदुस्थानांत एक मोठें सैन्य होतें त्याच्या चार टोळ्या केल्या होत्या. आणि तसेंच दक्षिण देशांत एक दुसरें मोठें सैन्य सर तामस हिस्लाप ह्याचे हाताखालीं होतें. त्याच्या पांच

इंग्लिशांच्या मुलखांत ते लुटण्याकरितां स्वारी करितात.

इंग्लिशांचे स्वार त्यांजवर हल्ला करितात. ता. २६ डिसेंबर सन १८१६.

टोळ्या केल्या होत्या. पुण्यास व वराडच्या राज्याच्या राजधानीचें शहर जें नागपूर तिकडे आणि हैदराबादेकडेही कांहीं टोळ्या ठेविल्याच होत्या. सर विलियम केर ह्याचे हाताखालीही गुजराथेंत एक सैन्य होतें त्याचा व दक्षिणेंतील सैन्याचा कांहीं अंशी संबंध ठेवावा, असा सरकारचा बेत होता; हे सर्व मिळून एकंदर ११३००० लोक होते.

ह्याप्रमाणे इंग्लिशांची मोठमोठाली सैन्ये हिंदुस्थानचे मध्यभागचे सभोवती होती. ह्यामुळे पेंढाऱ्यांस पळून जाण्याला जागा नाहीशी होऊन, त्यांच्या नायकास सुटून जाण्याची आशाही नाहीशी झाली. मराठे लोकांनी बंडाई केल्यास ह्याच सैन्याने त्यांबरोबर लढाई करून शेवटी त्यांचा नाश करावा असा बेत होता. त्यांशी मग लढाई करण्याचा प्रसंग लवकरच आला. खुद्द गवर्नर जनरल साहेबाचे हाताखाली हिंदुस्थानचें मोठें सैन्य होतें तें व दक्षिण देशांतील सैन्याची पांचवी टोळी, ह्यांनी मिळून, पेंढाऱ्यांस पश्चिमेकडील डोंगरांत हांकून दिलें. आणि जेथें जेथें ते चोर भेटले तेथच्या तेथेंच त्यांचा नाश केला, तेव्हां शेवटी अगदींच थोड्या आणि भिकार अशा पेंढाऱ्यांच्या टोळ्या राहिल्या. इकडे जे मराठे इंग्लिशांचे वैरी होते, त्यांचा नाश करण्याकडे दक्षिण देशांतील सैन्याच्या दुसऱ्या टोळ्या लागल्या होत्या.

चवदावा भाग समाप्त.

भाग पंधरावा.

पेशवा व भोंसला ह्यांची कपटी वर्तणूक.

हिजविषयीं वर्णन.

इ० स० १८१६ पासून सन १८१७ पर्यंत.

पेशव्याचा इंग्लिशांशी संबंध—त्रिवकजी—पेशवा व गाइकवाड ह्यांच्या मध्ये वाद—गंगाधर शाह्याचा खून—त्रिवकजीस इंग्लिश किल्ल्यांत कैदेत ठेवितात—त्याची सुटका—तो बंडखोर लोक जमवितो—पेशवा त्यास साह्य करितो—रेसिदेंताची पुण्याचे दरबारीं निस्पृहतेची वर्तणूक—त्रिवकजीस धरण्याबद्दल बक्षीस देऊं करितात—पेशव्याबरोबर नवा तह—पेशव्याच्या मसलती—पुण्याचें वर्णन—रेसिदेंताचे टाण्यावर हल्ला—खडकीची लढाई—इंग्लिशांस कुमक येते—पेशवा पळतो—नागपुराकडील वर्तमान—आपासाहेवास कारभारी करितात—इंग्लिशांबरोबर मैत्री—आपासाहेब राजा होतो—त्याचे मित्रांच्या विरुद्ध मसलती—नागपुराचें वर्णन—सिताबळदीची लढाई—कपताना फित्जरल्ड ह्याचा मोठ्या शौर्याचा मारा, व इंग्लिशांचा जय—मराठे मार्गे सरतात—राजाबरोबर तह—कुमक येते—नागपुरची लढाई—नागपुरास वेढा—हल्ला परतवितात—शहर स्वाधीन होतें—जबलपुरची लढाई—आपासाहेबाची पुन्हा स्थापना करितात.

वसई येथें तह झाल्यानंतर पेशव्याचें व इंग्लिशांचें एक मत होतें. त्याचे राजधानीपाशी इंग्लिशांचे लोक छावणी देऊन राहिले होते. पेशव्याचा व्याचे दरबारांत रेसिदेंत होता, आणि त्यास बाह्यात्कारी तरी इंग्लिशांशी संबंध. इंग्लिशांची मसलत घ्यावी लागत होती. ह्या सर्व गोष्टीपासून आपलें चांगलें होईलसें त्यास वाटलें नाहीं. तो इंग्लिशांस भीत असे खरा, परंतु आंतून त्यांचा द्वेषही करित असे. लार्ड हेस्तिंग्स आल्यानंतर लवकरच पेशवा व रेसिदेंत ह्यांचें फारच वांकडें पडलें. त्रिवकजी म्हणून एक हलके कुळांतला नीच मनुष्य होता, तो पेशव्याच्या अत्यंत कृपेंतला होता. ह्यामुळे इंग्लिशांशी लढाई करण्याविषयी वारंवार तो आपले धन्यास भर देत असे. त्रिवकजीचे सांगण्यावरून पेशवा सर्व मराठी राजांस इंग्लिशांवर उठण्याविषयी आंतून भर देतच होता; आणि पूर्वीचे पेशव्याप्रमाणें तो सर्व मराठे राजांचा मुख्य झाला; आणि इंग्लिशांशी लढाई करण्याची तयारी करूं लागला. इंग्लिशांशी

लढाई करण्याचें आपले मनांत आहे, असें त्यानें एकदां बाह्यात्कारी दाखविलें असतें, म्हणजे लढाई होण्यास उशीर नव्हता हें पुढील इतिहासावरून कळेल.

इसवी सन १८१४ त गुजराथचा अधिकारी गाइकवाड आणि पेशवा ह्यांच्यामध्ये कलह उत्पन्न झाला. त्यांत गाइकवाड ह्यास इंग्लिशांचा आश्रय होता. कलह मिटण्याकरितां गाइकवाडानें पेशव्याच्या दरबारांत गंगाधरशास्त्री म्हणून एक वकील पाठविला. तो आला तेव्हां त्याचा पेशव्यानें नीट सन्मान राखिला नाहीं, तरी मग आपल्या मनांतलें हें बाहेर कळूं नये म्हणून त्याशीं तो बाह्यात्कारी गोडीगुलाबीनें वागूं लागला. पेशव्यानें त्या वकिलास बोलावून एका प्रसिद्ध देवाचे दर्शनास नेलें. तो तेथें असतां त्रिबकजीचे हुकमानें मारेकऱ्यांनीं त्यास मारिलें. हें नीच काम पेशव्याचे संमतानें झालें, असा इंग्लिश लोकांचे मनांत संशय आला. रेसिदेंत एलफिन्स्तन साहेब ह्यानें पेशव्यास असें लिहून पाठविलें कीं तुम्ही लवकरच त्रिबकजीस आमचे स्वाधीन करावें. पेशव्यानें कांहीं वेळ नाही होय म्हणून शेवटीं हें बोलणें मान्य केलें. मग इंग्लिशांनीं त्रिबकजीस नेऊन मुंबईजवळ ठाणें म्हणून एक गांव आहे तेथें कैदेंत ठेविलें. त्याचे जे साथी होते त्यांचे मनांत त्याला सोडविण्याविषयी फार होतें, ह्याकरितां त्यांतील एकजण तेथील पलटणींतील एका साहेबाचे चाकरीस राहिला, आणि त्यानें मोतहारीचें काम पत्करलें. तो ज्या तबेल्यांत चाकरी करीत असे तो त्रिबकजीचे तुरुंगालगत होता; तो घोड्यास खरारा करीत असा तां मराठी गाण्याचे कांहीं चुटके गात असे. ही फसविण्याची युक्ति त्या वेळेस कळून आली नव्हती; परंतु एके दिवशीं बंदिखान्यांतून जेव्हां त्रिबकजी नाहींसा झाला, तेव्हां असें समजून आलें कीं मोतहारानें जीं गाणीं गाइलीं होती तीं केवळ त्रिबकजीस पळून जाऊन बंद करण्याविषयी सूचनार्थ होती. त्रिबकजी आणि तो गवई मोतहार हे दोघे डोंगरांत पळून गेले. तेथें त्रिबकजीनें कांहीं दांडगे लोक जमा केले. हे लोक दिवसानुदिवस जास्ती होत चालले. त्याजवर पेशव्याची मर्जी असे आणि त्यास त्याजकडून पैशाचीही मदत मिळत असे, असें असतां पेशवा इंग्लिशांस नानाप्रकारच्या सुलथापी देत असे, इंग्लिश लोकांनीं बंडवाल्यांचा पराजय केला तेव्हां त्रिबकजीस डोंगरामध्ये पुनः लपवें लागलें. पेशवाही आतां आपणावर उठणार, असा जेव्हां रेसिदेंत साहेबाचे मनांत संदेह आला, तेव्हां चौवीस तासांत पेश-

पेशवा व गाइकवाड ह्यांच्यामध्ये कलह. सन १८१४.

गंगाधर शास्त्र्याचा खून. सन १८१५.

त्रिबकजीची सुटका.

तो दांडगे लोक जमा करतो.

व्यानें त्रिवकजीस आमच्या स्वाधीन करावें आणि बंडाचे वेळेस रेसिदेंताची उपयोगी पडणाऱ्यांपैकी तीन मजबूत किल्ले आमच्या ताब्यांत घ्यावे, असा त्यानें आग्रह धरिला. एलफिन्स्टन साहेबानें आपण अगदीं निकरावर आलों, असें दर्शविण्याकरितां शहराभोंवताले इंग्लिश लोकांचे पहारे ठेविले; अशा घोर उपायांनीं पेशवा इतका घाबरून गेला कीं, रेसिदेंत जें जें सांगेल तें तें ऐकण्यास तो कबूल झाला. पेशव्यानें त्रिवकजीस जो धरून देईल त्यास पुष्कळ बक्षीस देऊं केलें होतें, त्याची मालमत्ता काय होती ती जप्त केली, आणि पूर्वीं जे किल्ले रेसिदेंतानें मागितले होते ते इंग्लिशांस दिले.

पेशव्याचे बोलण्याचें प्रमाण नाहींसें झाल्यामुळे, त्याच्यावरचा भ्रंवसा इतका उडाला कीं, गवर्नर जनरलाचे हुकमानें वसईचा तह रद्द झाला, आणि त्याशीं नवीन तह ठरला; तेणेंकरून तो अगदीं इंग्लिशांचे हातांत आला. ह्या नव्या तहांत असें ठरलें कीं, इंग्लिशफौजेच्या खर्चाबद्दल पेशव्यानें आणखी कांहीं मुलूख द्यावा, आणि रेसिदेंताचे संमताशिवाय दुसऱ्या दरबारांशीं पत्रव्यवहार चालवूं नये. ह्या तहनाम्यावर खुपी नसतां त्यानें इसवी सन १८१७ चे जून महिन्यांत सही केली.

ह्या गोष्टीमुळे पेशवा पूर्वींपेक्षां ज्यास्ती इंग्लिशांचा द्वेष करूं लागला आणि पहिल्यापेक्षां अधिक उत्सुकतेनें तो इंग्लिशांशीं आपलीं कपटें लढवूं लागला. त्यानें पुणें येथें मोठें सैन्य जमविलें, आणि बाह्याकारांनीं असें सांगितलें कीं, पेंढाऱ्यांबरोबर युद्ध करितांना इंग्लिशांस साहाय्य करावें म्हणून ही फौज जमविली आहे. तेथें जे इंग्लिशांकडचे काळे लोक होते त्यांस फितुरी करण्याकरितां तो फार यत्न करूं लागला. पुण्यामध्ये थोडे लोक होते, तरी रेसिदेंतानें जनरल लियनल स्मिथ ह्याच्या बरोबर एकंदर मोठे सैन्यांतली एक तुकडी पेंढाऱ्यांवर पाठविली आणि त्यास असें सांगितलें कीं, आम्हांकडून नियमानें कागदपत्र येईनासें झालें, म्हणजे तुम्ही परत यावें.

पुणें हें शहर एका लहानशा नदीच्या कांठीं आहे; आणि त्याच नदीच्या पलीकडल्या कांठावर रेसिदेंताचें ठाणें असे. त्या नदीचा प्रवाह पुण्याचें वर्णन. तेथून अर्धवर्तुळाकृतीनें खालीं गेला आहे. पुण्यापासून एक कोशावर खडकी म्हणून एक गांव आहे, त्या ठिकाणीं इंग्लिशांनीं काळे लोक नेऊन तयारितच ठेविले होते. खडकीजवळच दापुडी म्हणून एक गांव आहे, पण तें नदीचे दुसरे बाजूस आहे, तेथें थोडेसे लोक

ठेविलेले होते. इंग्लिशांकडेचे एकंदर २८०० लोक होते आणि पेशव्यांकडेचे पंचवीस हजारांपेक्षाही ज्यास्ती होते.

दोही सैन्यांची लवकरच लढाई होण्याचा प्रसंग आला. नोवेंबरचे पांचवे तारखेस पेशव्यांचे लोकांनी रेसिदेंताचे ठाण्यावर हल्ला केला; तेव्हां एलफिन्स्तन साहेबास शत्रु घरांत शिरण्याचे पूर्वी, आपले रेसिदेंताच्या घराजवळ नदीचा उतार होता तेथून पार जाण्यास मात्र वेळ ठाण्यावर होता. नदीपार गेल्यावर तो पुनः एके पुलावरून नदीचे आली-हल्ला. कडे आला आणि खडकीस लोक होते त्यांस जाऊन मिळाला; आणि ते लोक पेशव्यांचे सैन्यावर हल्ला करीत असतां त्यांजबरोबर गेला. दापुडीहून लोक जवळ येतांच लढाईस प्रारंभ झाला. सैन्याचे उजवे बाजूवर मराठ्यांचे घोडेस्वारांनी मोठा हल्ला केला, परंतु त्या लो- खडकीस लोकांस इंग्लिशांनी तेव्हांच मार्गें हटविलें. डावे बाजूकडील एक ढाई ता० ५ शिपायांची पलटण पेशव्यांचे लोकांनी घेरून घाबरविली आणि नोवेंबर स- अगदी तिचा नाश व्हावयाचा प्रसंग आला होता, परंतु तितक्यांत न १८१७. त मुंबईची गोरी पलटण धांवत येऊन, तींतील लोकांनी त्यांस वांचविलें. मग त्या लोकांस धैर्य आलें. दापुडीहून कांहीं लोक घोडेस्वारांचे लोटचे लोट येत होते त्यांतून मार्ग काढून आले, तेव्हां इंग्लिशांनी संगिर्णाचा हल्ला करून शत्रु पळविले. मग इंग्लिशांपैकी कांहीं लोक खडकीस व कांहीं दापुडीस परत गेले. मराठ्यांनी पूर्वीचेच ठिकाणी छावणी दिली. परंतु इंग्लिशांचे छावणीवर हल्ला करण्यास त्यांस धैर्य होईना.

इकडे रेसिदेंताकडून कांहीं वर्तमान येईना, तेव्हां पुण्यांत कांहीं तरी गलबल आहे असें जनरल स्मिथ ह्यास वाटून तो आपली तुकडी घेऊन तेथें आला. तो आल्यावर दुसरे दिवशीं मराठ्यांचे छावणीकडे इंग्लिश लोक चालून गेले, परंतु तेथें कोणीच नव्हतें. इंग्लिशांचें प्राबल्य वाढल्यामुळे पेशवा घाबरून रात्रीसच पळून गेला होता.

पुणें शहर इंग्लिशांनी घेतलें, तेव्हां त्यांस कोणी अडथळा केला नाहीं; कारण तेथील बहुतेक लोकांचीं मनें त्यांजकडेच वळलेलीं होतीं.

ह्यानंतर लवकरच नागपूरचे राजाशीं इंग्लिशांचा तह झाला असतां पेशव्यांप्रमाणेंच तो विश्वासघात करूं लागला. जनरल वेल्सलीनें इ० स० १८०३ त वराडचे राजाचा पराजय केला. इंग्लिशांनीं आ- नागपूर ये- पणास जिकिलें ह्याकरितां त्यांशीं आपला अत्यंत स्नेह नसावा थील प्रकार. असें त्याचे मनांत असे. तो इ० स० १८१५ त मरण पावला. त्याचा वारस पुत्र वेडगळ होता, ह्याकरितां राज्याचा अधिकार चालवावयास

आपासाहेव मुखत्यार होतो. कौणीतरी कारभारी पाहिजे होता. पुष्कळ लोक कारभारी होऊं पाहत होते, परंतु राजाचे जवळचा नातलग आपासाहेव म्हणून होता, तो इंग्लिशांचे आश्रयाचे योगानें कारभारी झाला; आपणास इतके दावेदार असून ज्यांचे आश्रयानें आपलें कल्याण झालें, त्यांशीं तह करावा ही शहाणपणाची आणि आपले कल्याणाची गोष्ट होय, असें समजून त्यानें इंग्लिशांशीं तहाचें बोलणें लाविलें आणि पेशवा, निजाम, आणि अयोध्येचा नबाब ह्यांच्याशीं जसे तह झाले त्याप्रमाणेंच ह्याशींही तह झाला. त्यांत दोघांचे संमतानें असें ठरलें की, सर्व शत्रूंपासून त्याचें कंपनीनें संरक्षण करावें, आणि ह्याकरितां कांहीं लोक इंग्लिशांनीं नागपुरास ठेवावे. आणि त्यांचा खर्च राजाचे तिजोरीतून मिळावा.

नंतर थोडे वेळानें वेढगळ राजपुत्र मरण पावला, आणि आपासाहेव गादीवर बसला. नवीन राजानें जें इंग्लिशांशीं तहाचें बोलणें लाविलें त्याचे इंग्लिशांचे इंग्लिशांशीं विरुद्ध वेत. होतें तें आपल्या कामापुरतें होतें, आणि त्याच्या मनांत त्या तहाप्रमाणें वागण्याचें नव्हतें ही गोष्ट स्पष्ट दिसून आली. तो इतर मराठी संस्थानिकांशीं पत्रव्यवहार ठेवूं लागला. हल्ली पेशवाही इंग्लिशांवर उठला होता. त्याच्याशींही हा स्नेह करूं लागला. पेशव्यानें त्यास मराठ्यांचें सेनाधिपत्य देऊन त्या हुद्देदाराजवळ असणारें एक भव्य निशाण दिलें. आपासाहेवानें आपलें सैन्य जमा केलें. आणि पेशव्याप्रमाणेंच बाह्यात्कारी असें सांगितलें की, पेंढाऱ्यांचा नाश करितांना इंग्लिशांस मदत करण्याकरितां मीं हें सैन्य जमविलें आहे. शांतता असावी अशी त्याची बाह्यात्कारी अद्यापि इच्छा होतीच; तरी त्यानें रेसिदेंताचे छावणीवर व इंग्लिश लोकांवर हल्ला करण्याची तयारी केली. रेसिदेंत जॅकिन्स ह्यानें मदत

मागितल्यावरून त्याचे साहाय्यास जनरल दवतन् हा दक्षिण देशांतील सैन्याची एक तुकडी घेऊन नागपुरास येत असतां, इकडे जे लोक त्या शहरांत होते त्यांनीं पुण्याचे लोकांप्रमाणें हल्ला करणारे शत्रूंशीं मोठे शौर्यानें लढण्याचा निश्चय केला. इंग्लिश लोकांपेक्षा त्यांचे शत्रु वीसपट अधिक होते, तरी आपले देशाच्या शत्रूंशीं शौर्यानें लढाई करावयाची असा लष्करी व इतर कामदार ह्या सर्वांनीं निश्चय केला. नागपूर शहर व रेसिदेंताचें ठाणें ह्यांच्यामध्ये शिताबळदी म्हणून एक लहानशी डोंगरी आहे. त्या डोंगरीच्या उत्तरेच्या कांठी एक डोंगर शंकाकृति आहे, म्हणजे तो शंकाकडे अर्हद होत गेला आहे; आणि तिच्या दक्षिणेस एक आहे तो वरून बराच सपाट

आहे. ह्या दोन ठिकाणी बहुतेक पायदळ राहिले होते, आणि उत्तरेकडच्या डोंगरावर दोन तोफा ठेविलेल्या होत्या. रेसिदेंताचे ठाण्याजवळचे मैदानावर पायदळाची लहानशी तुकडी व सर्व घोडेस्वार होते.

सव्विसावे नोवेंबरचे तिसरे प्रहरी राजाचे पदरचे अरब लोक डोंगरावरचे इंग्लिशलोकांभोवताले मिळाले. अजूनही राजा बाहेरून इंग्लिशांचा खेहीच म्हणवीत असे. परंतु इकडे त्याचे दोन आरबलोकांच्या कपटाची शाबुदी. प्रधान रेसिदेंताशी तह करित असतां, त्याचे लोकांकडून तोफांचे ध्वनि येऊ लागले, तेव्हां अर्थातच त्याचा खोटेपणा उघाडीस आला.

सर्व रात्रभर दोहोंकडून तोफांचा भडिमार चालला होता. ह्यामुळे अंधार नाहीसा होऊन चोहोंकडे उजेड दिसत होता. आरब लोक धाकटा डोंगर घेण्याचा प्रयत्न करित होते, आणि इंग्लिशांकडचे काळे लोक त्याचे संरक्षणार्थ मोठे शौर्याने लढत होते, असें चालले असतां मराठ्यांचें एक सैन्य शहरांतून मैदानांत आले, आणि त्यांतील लोकांनी रेसिदेंताचें ठिकाण व त्याजवळचे साहेब लोक ह्यांस प्रातःकाळापूर्वीच वेढा घातला. मग तेथें पूर्वी-पेक्षां मोठे निकरानें लढाई चालू लागली, तेव्हां तिचा काय परिणाम होतो हें तेथील सर्व इंग्रज लोक सचित होऊन पाहू लागले. इंग्लिशांचा पराजय होतोसें पहिल्यानें वाटलें; कारण उजवेकडच्या डोंगरावरची तोफ अगदीं निरुपयोगी झाली. आरब लोकांनीं वर चढून तेंथें थोडे काळे लोक होते ते घाबरविले. त्यांनीं कांहीं आपल्या वर जय. तोफा वर आणिल्या आणि दुसऱ्या डोंगरावर जे इंग्लिश होते त्यांजवर ते मोठा भडिमार करू लागले. मैदानांत जे मराठे होते ते जवळ जवळ येऊ लागले, तेव्हां अगदीं मोड झाला असें वाटलें, तरी कपतान फित्जरल्द ह्यानें तीनच घोडेस्वारांच्या टोळ्यांनिशीं मराठ्यांवर हल्ला करून त्यांस मागे हटविलें, त्यांच्या तोफा घेतल्या, आणि रेसिदेंताचे छावणीकडे परत जातांना त्याच तोफा सोडिल्या.

हें फित्जरल्द साहेबाचें अचाट कृत्य डोंगरांतल्या लोकांनीं पाहिलें आणि काळे लोकांनीं तेथें जयजयकार करून अरबांवर संगिनींचा हल्ला केला. ते लोकही मोठे निकरानें लढले; परंतु त्यांस मागे हटावें लागलें. ते परत जातांना त्यांचे ताब्यांतील डोंगरावरचे दारूचे खजिन्यास आग लागली, तेव्हां ह्या घोंटाळ्यामध्ये काळे लोकांनीं पुढें जाऊन शत्रूस हाकून लाविलें, आणि पुनः तो डोंगर आपले स्वाधीन करून घेतला. ह्याच वेळेस कांहीं घोडेस्वारांनीं आपले घोडे भरधांव दाटून शत्रूस पळवून लाविलें. ह्याप्रमाणें थोडेशा शूर मनुष्यांनीं पुष्कळ लोकांवर जय मिळविला.

झालेल्या गोष्टीचें मला फार दुःख वाटतें, असें तो ढोंगी राजा बाह्यात्कारी दर्शवूं लागला, आणि रेसिदेंतापाशीं तहाचें बोलणें लावूं लागला. राजाबरोबर तेव्हां रेसिदेंतानें त्यास सांगितलें कीं, तुमचें सैन्य येथून हालल्या- तह. शिवाय तुमच्याशीं तह होणार नाही. ह्या गोष्टीस त्यानें मान्य होऊन आपलें मराठे लोकांचें सैन्य शहरचे दुसरे बाजूस नेलें.

तेव्हां कांहीं मुदतीचा तह ठरला. ह्या वेळेस इंग्लिशांचे लोक चोहोंकडून येत होते. तेरावे दिसेंबरास जनरल दवतन ह्याचे हाताखालची टोळी आली आणि रेसिदेंतास हवें होतें तितकें पाठवळ मिळालें, ह्यामुळें राजाशीं तह करितांना इंग्लिशांचे आपणास पाहिजेत ते ठराव करण्यास त्याच्या अंगीं सामर्थ्य आलें. स्वार येतात. त्याचें बोलणें असें होतें कीं, न्यायदृष्ट्या पाहिलें असतां खरोखरी माझा राज्यावरचा अधिकार नाहीसा झाला, असें राजानें कबूल करावें, आपले सैन्याचीं हत्यारें घ्यावीं आणि तूर्त नागपूर इंग्लिशांच्या स्वाधीन करावें. तेव्हां राजा घोटाळून जाऊन, ह्याचें उत्तर आतां सांगतां, मग सांगतां असें लांबणी- वर टाकून तो वास्तविक आपले मनांत काय आहे हें स्पष्ट सांगेना; तेव्हां पंध- रावे तारखेस प्रातःकाळीं इंग्लिशांचें सैन्य युद्धास सिद्ध झालें; आणि रेसिदेंतानें एक कायम वेळ ठरवून राजास सांगितलें कीं, त्यां वेळेच्या आंत तुम्हांस काय तें उत्तर दिलें पाहिजे. सोळावे तारखेस मराठ्यांचे छावणीकडे इंग्लिश लोकांनीं

नागपुरची कूच केलें. शेवटीं जेव्हां कांहीं चालेनासें झालें, तेव्हां राजा घो- लढाई. ता. ढ्यावर बसून इंग्लिशांचे सैन्यांत गेला, आणि इंग्लिशांचे स्वाधीन होऊन आपला तोफखाना स्वाधीन करून देतो असें बोलला. राजाचे १६ डिसें- बोलण्याप्रमाणें इंग्लिशांचें सैन्य तोफा स्वाधीन करून घेण्याकरितां वर. सन पुढें निघालें. पहिला मोरचा इंग्लिशांचे स्वाधीन होऊन ते पुढें १८१७.

चालले, तेव्हां शत्रूंनीं अडथळा केल्यावरून नागपुरचें लढाईस आरंभ झाला. इंग्लिशांचे पायदळांतील लोकांनीं संगिनींचा हल्ला करून तोफा स्वाधीन करून घेतल्या; आणि घोडेस्वारांनीं आपलेकडील तोफखाना घेऊन शत्रूंचे उजवे बाजूवर हल्ला केला.

नागपुरास ह्याप्रमाणें रणामध्ये मराठ्यांची पळापळ झाल्यावर, अरब वेढा घालि- लोकांचे हातीं नागपूर शहर होतें तें घेण्याचें मात्र रा- तात, व तें हिलें. वेढा घालण्याचा तोफखाना तेथें नव्हता, ह्यामुळें स्वाधीन हो- थोड्या तोफानिशीं इंग्लिशांस मोठीशी वाट पाडतां येईना. तें. ता. ३० तेव्हां त्यांनीं हल्ला करण्याचा एकवार यत्न केला, तो सफळ डिसेंबर सन न होतां त्यांचे पुष्कळ लोक मेलें; तरी दुसऱ्या धेळीं यत्न १८१७. करण्याचे पूर्वीच अरब लोकांनीं शहर इंग्लिशांच्या स्वाधीन केलें.

इकडे जनरल हार्दीमन् ह्यास आपले टोळीनिशीं रेव्याहून नागपुरावर जा-
 प्याचा हुकूम झाला होता. तिकडे जात असतां त्याची व मरा-
 ठ्यांची जबलपूर येथें गांठ पडली. ते मजबूत ठिकाणीं होते, जवळपूरची
 त्यांचे उजवे बाजूस उंच आणि खडकाळ असा एक डोंगर होता, लढाई. ता०
 आणि डावे बाजूस खंदक व शहर हीं होती. इंग्लिशांनीं हल्ला १९ डिसें-
 केला तेव्हां शत्रूंकडे घोडेस्वार मार्गें हटले; तरी त्यांच्या पाय- १८१७.
 दळांतले लोक डोंगरावर चढले. आणि कांहीं वेळ तेथून मोठे शौर्यानें व धि-
 मेपणानें लढले, परंतु शेवटीं इंग्रज लोकांनीं त्यांस तेथून हांकून देऊन पळाव-
 यास लाविलें.

ही लढाई झाल्यावर जनरल हार्दीमन् हा नागपुराकडे जावयास निघाला.
 परंतु तो फार लांब गेला नाही तोंच, नुकती लढाई झाली, तींत नागपूर स्वा-
 धीन झालें, असा रेसिदेंताकडून त्यास निरोप आला, तेव्हां नागपूर येथें आपलें
 कांहीं काम नाही असें समजून तो जबलपुरास परत गेला.

नागपुरांत झालेलें वर्तमान गवर्नर जनरलास कळलें, तेव्हां त्यानें असा
 हुकूम केला कीं, नागपुरचे राजास गादीवर राखण्याचें तुम्हीं
 वचन दिलें नसल्यास त्या विश्वासघातकी राजास पदच्युत करावें. राजाविषयीं
 रेसिदेंतानें ह्याप्रमाणें वचन दिलें होतें, म्हणून आपासाहेबास राजा कांहीं दया
 हें नांव आणखी कांहीं वेळ राहिलें. ह्यामुळे हा काळपर्यंत विश्वा- दाखवितात.
 सघाताकरितां त्यास जितकें शासन व्हावयाचें तितकें झालें नाही.

पंधरावा भाग समाप्त.

भाग सोळावा.

पेंढारी व मराठे ह्यांच्याशीं चाललेल्या लढाईचा शेवट.

इ० स० १८१७ पासून सन १८१९ पर्यंत.

शिंदे—यशवंतराव होळकर ह्यांच्या मागून त्याचा मुलगा गादीवर बसतो—शिंदा भयभीत होतो—होळकराकडील बहुतेक सरदार लढाईचा हेतु प्रगट करितात—तुळजाबाई हिचा खून—महिदपूरची लढाई—होळकराचें राज्य जिकतात—पेंढाऱ्यांचा बीमोड करितात—करीमखान स्वाधीन होतो—छद्मचा शेवट—पेशव्याचा पाठलाग—तो त्या पाठलाग करणाऱ्यांस ठकवितो—तो पुण्याकडे येतो—त्या शहराच्या कुमकेस एक टोळी जाते—कोरेगांवीं शूरत्वाचें कृत्य—पेशवा पळतच सुटतो—बापू गोखले—अष्टं येथें घोडेस्वारांची लढाई—पेशवा स्वाधीन होतो—त्यास ऐषआराम करण्यासारख्या कैदेंत ठेवितात—सातारच्या राजास गादीवर बसवितात—त्रिंबकजीस पुन्हा धरितात—थालनेरचा किल्ला घेतात—पाहारेकऱ्यांस फांशीं देतात—नागपूरचा राजा—तो पुनः फितुरी चालवितो—त्यास कैद करून नेतात—त्यास अलाहाबादेस पाठवितात—तो तेथून पळतो—तो महादेवाच्या डोंगरांत पळून जातो—अशिरगडचा किल्ला घेतात—आपासाहेव पुन्हा पळतो—तो पंजाबांत आश्रय धरून राहतो—नागपूर येथें नवा राजा—लढाईचा शेवट.

पेशवा आणि आपासाहेव ह्या दोन विश्वासघातकी अधिकाऱ्यांची कांहीं वेळ गोष्ट सोडून दुसऱ्या दोन मराठे सरदारांचें वर्णन करावें, हें बरें दिसतें; कारण ह्या दोघांनींही इंग्लिशांस फार त्रास दिला. परंतु पुष्कळ अंशीं त्यांस त्रास देण्याचा मार्ग नाहीसा झाला होता. शिंदा हा त्यांचा जुना शत्रु अद्यापि जिवंत होता. होळकर वेड लागून मरण पावला. आणि त्याचे मुलखाचा कारभार ह्याचा मुलगा मल्हारराव व त्याची राख तुळजाबाई हीं करूं लागलीं. ही राख मुलगा लहान होता तोंपर्यंत कारभार करीत होती. पहिल्यानें शिंदा व इंग्लिश ह्यांचे वैरभावाचीं चिन्हें दिसत होती खरी, परंतु मार्कीस आफ् हेस्तिंग्स ह्याचे हाताखालीं मोठें भयंकर सैन्य होतें, ह्यामुळें शिंदा बाह्यात्कारीं वैरभाव दिसण्याजोगीं कामें करीत नव्हता. इंग्लिशांस साहाय्य करण्याकरितां त्यानें एक सैन्य तयार केलें होतें, पळलेल्या पेंढाऱ्यांस तो आशिवाची व-
श्रय देत नव्हता, आणि तो जातीचा मराठा असून इंग्लिशांशीं
चांगले रीतीनें वागला. वास्तविक पाहिलें असतां इंग्लिशांशीं
सख्य असावें हें त्याचे मनांत नव्हतें. त्याचे हाताखालचे सर-

नेणूक.

दार एकाएकी वश होईनात, त्याचा हुकूम त्यांस दाखविला असतां ते आपले हाताखालचे किल्ले स्वाधीन करीनात; आणि असें म्हणत कीं, शिष्यानें आम्हास आंतून निराळे प्रकारचे हुकूम दिले आहेत.

तुळजाबाई इत्यादि होळकराच्या मुलखाचा कारभार करणाऱ्यांपैकी कांहीं लोकांचे मनांत इंग्लिशांशीं गोडीगुलावीनें राहण्याचें होतें; परंतु पुष्कळ सरदार ह्या गोष्टीस अगदीं अनुकूल नव्हते. लढाई करायचें ज्यांचे मनांत होतें, त्यांचें बळ चालून त्यांनीं तुळजाबाईचा खून केला आणि तिच्या पक्षाकडले लोक बंदीत ठेवून लढाईस सैन्य तयार केलें. सर तामस हिस्लाप ह्याचे हाताखालची इंग्लिशांची टोळी जवळच होती, त्या लोकांची छावणी हरणई येथें होती, तेथून निघून ते लवकरच महिदपूर येथें शत्रु होते त्यांचे दृष्टीसमोर आले. ते व मराठे ह्यांचेमध्ये एक लहानसा ओढा होता. मराठे समोरचे किनाऱ्यावर असून त्यांचे संरक्षणार्थ मोठी तोफांची रांग होती. ओढ्याचे ज्या बाजूस इंग्लिश लोक होते तिकडे जे शत्रु होते त्यांस त्यांनीं हाकून लाविलें. मग ते नदी उतरून गेले तेव्हां मध्यें तोफखाना होता ह्यामुळें शत्रूंच्या दृष्टीस ते पडले नाहींत. पलीकडील किनारा उंच होता, ह्यामुळें यांस पलीकडे गेल्यावर सहज एके शेजेनें उभें राहतां आलें.

होळकराचे सरदार लढाईचा हेतु प्रगट करिताना.

महिदपूरची लढाई. ता० २१ दिसेंबर सन १८१७.

सर जान मालकम ह्याचे हाताखालचे पायदळांतील पुष्कळ लोकांनीं शत्रूंचे सैन्याचे डावे बाजूवर हल्ला करावा, आणि बाकीचें पायदळ व घोडेस्वार ह्यांनीं मिळून उजवे बाजूचे लोकांशीं लढावें, असा वेत झाला होता. ते नदी उतरावयास लागतांच त्यांजवर तोफांचा मोठा भडिमार चालू झाला; असें असतां ते तसेच नेट देऊन उतरून गेले, आणि लढत लढत तोफा होत्या तेथपर्यंत जाऊन त्यांनीं शत्रूस मागे हटविलें. मराठे लोक ओढ्याचे किनाऱ्यानेंच फुटाफुट न होतां व्यवस्थेनें मागे हटले आणि एके ठिकाणीं उतार होता तेथून उतरून जाण्याचे उद्देशानें तेथें उभे राहिले; ही युक्ति त्यांनीं पळून जाण्याकरितांच काढिली; कारण जेव्हां इंग्लिश आले तेव्हां कांहीं अडथळा न करितां ते पळून गेले.

ही लढाई झाल्यावर होळकराचे सरदारांचा वैरभाव दिसून आला नाहीं. कांहीं लहानशा चकमकी झडल्या, पण मग लवकरच इंग्लिशांनीं त्यांचा मुलूख जिंकिला. आणि मल्हारराव होळकराबद्दल जे मुत्सदी कारभार करित होते त्यांच्याशीं इंग्लिशांचा तह झाला, त्याचे योगानें पुष्कळ मुलूख इंग्लिशांचे हातीं आला. होळकराचे मुलखांत इंग्लिशांचें ठाणें बसलें, आणि सगळा अमल यांचे हातीं आला.

होळकरांचें राज्य जिंकिताना. सन १८१७.

इंग्लिशांचे सैन्याची एक टोळी पेशवा व त्याचे लोक ह्यांचा पाठलाग करीत होती, तिजखेरीज बाकीचे सर्व सैन्य मराठ्यांचे लढाईतून मोकळे झाले; पेंढाऱ्यांचा ह्यामुळे पेंढाऱ्यांची समाप्ति करण्याचे कामास पुष्कळ लोक लाग-
नाश. सन १८१७. ले. करीमखान आणि छद्दू हे, ह्या लुटारू लोकांनिशी अद्यापि लुटालूट करीतच होते. कांहीं जण महिदपूरच्या लढाईत होते, कांहीं जावद येथे होते, आणि कांहीं जण चंबळानदीचे पश्चिमेस पुष्कळ ठिकाणी होते. कांहीं टोळ्यांतील लोक वाटेस चालावयाजोगा हलका पोषाख करून जिकडे तिकडे पेंढाऱ्यांचा पाठलाग करू लागले. जेथे जेथे ते भेटले तेथे तेथे त्यांनी त्यांचा नाश करून त्यांस पळवून लाविले; पेंढाऱ्यांचे मुख्यांस जेव्हां त्यांचे लोकांनी सोडिले तेव्हां ते गांवोगांव फिरून जेथे जेथे आश्रय मिळाला तेथे तेथे लपून राहू लागले. शेवटी करीमखान आणि कांहीं लोक इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाले, तेव्हां त्यांनी त्यांस कंपनीच्या मुलखांत पाठविले. येथे, जो करीमखान पूर्वी मोठे भयंकर राक्षसासारखा होता तो हल्ली शांतवृत्ति धरून मोठा उद्योगी शेतकरी होऊन राहिला. छद्दू अद्यापि मोकळाच होता. तो एक वर्षापेक्षांही अधिक वेळ फिरत होता. तो पहिल्याने भोपाळचे राजाकडे पळून गेला; तेथे, जर इंग्लिश मला कांहीं मालमत्ता हिंदुस्थानांत त देतील, तर मी स्वाधीन होतो, असे त्याने त्या राजाचे द्वारे बोलणे लाविले. ह्या बोलण्यास इंग्लिश मान्य होईनात, तेव्हां त्याने पुनः लुटालूट आरंभिली. जेव्हां नागपूरचा राजा दुसऱ्याने इंग्लिशांशी विरुद्ध होऊन ते त्यास धरण्याचे बेतांत असतां त्यांस चुकावून पळून गेला, तेव्हां त्याजबरोबर छद्दू होता; परंतु तो त्याजबरोबर फार वेळ राहिला नाही. एके दिवशीं आपासाहेब अशिरगडच्या किल्यांत आश्रय पहात असतां त्यास आंत जाण्यास परवानगी मिळाली, पण छद्दूस मिळाली नाही. अशिरगडांतले लोक आपणास अनुकूल नाहींत, असे समजून तो पेंढारी तेथून निघून निर्भयपणाने दुसरे ठिकाणी चालला, परंतु तो आश्रय मिळण्याजोगे जागेचा शोध करीत करीत एका भयंकर घाटांतून घोड्यावर बसून चालला असतां जवळ जी दाट झाडी होती तेथून एका वाघाने एकदम उडी मारून त्यास खाऊन टाकिले.

आतां पुनः पेशव्याची गोष्ट चालवावी हें बरें दिसते. त्याजवर हल्ला करण्याची तयारी इंग्लिश करू लागले, ती तो पुण्याहून पळून गेला. पेशव्याचा पाठलाग. त्या शहराच्या रक्षणार्थ तेथे कांहीं थोडे लोक ठेवून जनरल स्मिथ साहेब आपले हाताखालचे लोकांनिशी पेशव्याचे मागो-

माग पाठलाग करीत चालला. तो फार जलद पळे, ह्यामुळे पाठलाग करणारे लोकांस सांपडत नसे. दक्षिणेकडे जाउन आपली सुटका होत नाही, असें समजून तो पुणे स्वाधीन करून घेण्याच्या हेतूनें परत आला तेव्हां त्या ठिकाणीं जे लोक होते त्यांस पाठवळ देण्याकरितां पुण्याहून दोन मजलांवर घोडनदी आहे तेथून एक टोळी यावी तो पुण्याक- असा हुकूम झाला. ती टोळी कपतान स्तांतन ह्याचे हाताखाली डे परततो. असून, तींत सहाशें काळे लोक, तोफखान्यावरचे २६ गोरे लोक, दोन तोफा, आणि सुमारे तीनशें घोडेस्वार इतके होते. ही लहान टोळी घो- डनदीहून दिसेंबरचे ३१ वे तारिखेस निघाली. दुसरे दिवशीं जेव्हां ती एके डोंगरावर गेली आणि तीस तेथून पुणें दिसूं ला- त्या शहरा- गलें, तेव्हां २०००० घोडेस्वार आणि ८००० पायदळ इतकें कडे एक टो- पेशव्यांचें सैन्य तिचे दृष्टीस पडलें. दोहों सैन्यांपासून सुमारे सा- डी पाठवि- रखे अंतरावर एका लहानशा नदीचे कांठीं कोरेगांव म्हणून तात. एक गांव आहे, तेथील घरांच्या मध्ये लहानशा दगडांच्या भिती होत्या. कपतान स्तांतन साहेब लागलाच हें गांव स्वाधीन करू- कोरेगांवची न घेण्याकरितां निघाला, आणि शत्रूचे पायदळांत दांडगे अरब लढाई. ना० लोक होते तेही ह्याप्रमाणें निघाले. पहिल्यानें ती जागा घेण्या- १ जून सन करितां दोहों सैन्यांतील लोक दोहोंकडून एकदम शिरून जिवा- १८१८. वर उदार होउन लडले. ज्यास्ती लोक जिकडे होते तिकडचा जय झाला आणि अरब लोकांनीं बहुतकरून सगळे गांव आणि एक लहानसा किल्ला आपले स्वाधीन करून घेउन, त्या किल्ल्यावर लहानशा दोन तोफा ठेवि- ल्या. त्या गांवच्या दुसरे वाजूस जे इंग्लिश होते त्यांस ते हाकून देऊं लागले. ह्या वेळेस दोहों सैन्यांची झटपट जवळून झाली आणि तींत पुष्कळ लोक मेले. अरब लोक सभोवतालचे भितीवर चडून आपले शत्रूशीं लढण्याकरितां घरांचे कवलारांवरूनच चालले. इंग्लिशांची व त्यांची गांठ पडल्यावर इंग्लिशांनीं त्यांजवर संगिनींचा हल्ला केला. इंग्लिशांकडचे काळे लोकांजवळ कांहीं खा- वयास नव्हेंत, ह्याकरितां ते फार कासावीस झाले होते. त्या दिवशीं त्यांचे तोंडांत पाण्याचा थेंब देखील गेला नव्हता; असें असतांही जीव वांचलाच तर लढाई करून वांचेल, असें समजून ते लडले; कारण, अरब लोक आपणावर दया करणार नाहींत, हें त्यांस पक्कें ठाऊक होतें. त्यांचे वरचे अधिकाऱ्यांनीं भोठे शौर्यानें आपलें काम बजाविलें; आणि त्यांजवरोबर जे शस्त्रवेध होते त्यांनीं आपलीं शस्त्रें टाकून देउन त्या लोकांस उल्हासकारक भाषणें बोलून पुढें नेलें, आणि आपले वरोबरचे शूर लोकांनिशीं लढाई दिली. ह्या निकराचे

लढाईस दोन प्रहरींच प्रारंभ झाला, आणि संध्याकाळ व्हावयास आली, तरी ती तशीच पहिल्याप्रमाणे जोराने चालली होती. त्या वेळीं अरब लोकांस जय मिळतोसें दिसलें; कारण इंग्लिशांचे आठ सरदार होते त्यांतले पांच कापले गेले; शत्रूंनीं एक त्यांची तोफ घेतली, आणि जखमी झालेले इंग्लिशांकडचे लोक एके छपरींत निजले होते, तींत त्यांनीं शिरून त्यांतून प्रत्येकाचा निर्दयपणे जीव घेतला. ती वेळ शरण जाण्याची नव्हती; कारण, आपण अरब लोकांचे हातीं सांपडलों तर आपले जखमी लोकांची जशी त्यांनीं अवस्था केली त्याप्रमाणे आपणास कापून ते आपले तुकडे तुकडे करतील, हें सर्वास माहीत होतें. इंग्लिशांस अगदीं आशा नाहीशी झाली, तरी ते शूर ह्यामुळे त्यांचें धैर्य खचलें नाहीं. जोंपर्यंत जीव आहे तोंपर्यंत आशा आहेच, असें समजून आणखी एकदां हल्ला करावा असा त्यांनीं बेत केला; आणि त्या वेळेस त्यांस जय मिळून त्यांनीं जयजयकार केला. कपतान स्तांतन, लेफ्तेनेंत जोन्स, आणि असिस्तंत सर्जन वाइली हे त्या शूर लोकांचे मुख्य झाले. त्यांनीं छपरीमध्ये शिरून अरबांवर संगिनींचा हल्ला केला. त्या वेळेस ते ज्या आवेशानें लढले, तो आवेश मनुष्य निराश झाल्याशिवाय येत नाहीं. लेफ्तेनेंत पतिन्सन जखमा लागून भुईवर पडला होता, त्यानें जेव्हां शत्रूंचा हल्ला आला तेव्हां आपल्या वेदना वगैरे विसरून एकाच्या बंदुकीचें तोंड धरिलें, आणि आपले लोकांस मदत देण्याकरितां उतावळा होऊन जो अरब हातीं सांपडे त्यास तो मारून पाडूं लागला. ह्याप्रमाणे आपलें शौर्य दाखवून काळे लोकांस उत्तेजन देत असतां गोळी लागून तो पुनः खाली पडला. इंग्लिशांची गेलेली तोफ पुन्हा त्यांनीं घेतली आणि अरब लोक मागे हटविले. लढाई तशीच कांहीं वेळ चालली. नऊ वाजावयाचे वेळेस शत्रूंचे लोकांस गांव सोडून द्यावें लागलें. ह्या लढाईचे दिवशीं काळे लोक फार झटले ह्यामुळे त्यांस बहुत श्रम झाले. मग शत्रु गेल्यानंतर त्यांस थोडेंसें पाणी प्यावयास मिळून ते ताजे तवाने झाले.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मराठे लोकांनीं पुनः हल्ला केला नाहीं, तेव्हां संध्याकाळीं कपतान स्तांतन घोडनदीस जाण्याकरितां निघून त्या गांवीं आपलें निशाण उडवीत आणि रणवाद्यें वाजवीत अशा समारंभानें शिरला. इंग्रज लोकांनीं हिंदुस्थानांत ज्या ज्या लढाया केल्या त्यांत कोरेगांव येथील लढाईंत ह्यांचें फार शौर्य दिसून आलें.

पेशवा अद्यापि पळतच होता. तो जात्या भिन्ना होता, ह्यामुळे पेशवा पळतच राहता. कांहीं भय उत्पन्न होतांच तो पळत असे. त्याचे जवळ बापूगों-खला म्हणून एक शूर सरदार होता, त्याजकडे घ सेनाधिपत्य असे,

तो अष्टे एथें जेव्हां इंग्रजांचे घोडेस्वारांनीं मराठ्यांस गांठून त्यांचा अगदीं पराजय केला, तेव्हां त्या गर्दींत मारला गेला.

बापूगोखला मरण पावल्यानंतर पेशवा कोठें कोठें गेला हें सांगूं लागलों तर वाचणाऱ्यांस कंटाळा येईल. त्याचें सैन्य दिवसानुदिवस कमी होत चाललें, आणि शेवटीं त्याजपाशीं थोडेसे अरब लोक मात्र राहिले. तो जिकडे जिकडे जाई तिकडे तिकडे त्यास इंग्रजांची टोळी भेटतच असे. शेवटीं तो उत्तरेकडे पळून गेला. तिकडे सर जान मालकम् ह्याचे हाताखालीं इंग्लिशांचें सैन्य होतेंच. त्या सरदाराकडे इ० स० १८१८ तारीख तिसरी माहे जून, ह्या दिवशीं पेशवा शरण गेला.

तो स्वाधीन होतो. ता० ३ जून सन १८१८.

पेशवा शरण आला तेव्हां सर जान मालकम् ह्यानें जें त्यास वचन दिलें होतें तें गवर्नर जनरलास आवडलें नाहीं, तरी तें त्यानें मान्य केलें; कानपुरानजीक ब्रह्मावर्त येथें इंग्लिशांनीं त्यास नेऊन ठेवून त्याला पेनशन करून दिलें. तेथें त्यानें आपले बाकीचे आयुष्याचे दिवस नानाप्रकारचे ऐष आरामांत घालविले.

त्याला पेनशन देतात.

मग इंग्लिशांनीं पेशव्याचा हुद्दा अगदीं मोडून टाकिला. सातारचा राजा हा शिवाजीचा वंशज असून मराठ्यांचा वास्तविक मुख्य होता, त्यास त्याच्या पूर्वीच्या गादीवर त्यांनीं बसविलें, आणि त्यास इंग्लिशांनीं आश्रय देत असावे आणि त्यानेंही ह्यांचे अनुमतानें वागावे असें ठरविलें.

सातारच्या राजास गादीवर बसवितात. स० १८१८.

वास्तविक पहातां पेशव्याच्या कुपेंतला त्रिंबकजी ह्यानें ही लढाई करण्याविषयीं पेशव्याच्या मनांत भरून दिलें होतें. तो नाशिक येथें लपला होता. पेशवा स्वाधीन झाल्यावर, तेथें त्याला धरून पूर्वी तो ठाण्याच्या तुरुंगांत असतां तेथून पळून गेला होता तेथें त्याला इंग्लिशांनीं पुनः बंदीत ठेविलें; परंतु पुढें तेथून उचलून त्याला त्यांनीं काशीजवळ चुनारगड येथें नेऊन ठेविलें.

त्रिंबकजीस धरून कैद करतात.

ह्या मोहिमेंत इंग्लिशांचे मुख्य उद्देश होते ते सिद्धीस गेले, ह्याकरितां त्यांनीं जे मराठे अद्यापि हत्यारबंद होते त्यांस दावांत ठेवण्यापुरतें सैन्य ठेविलें व बाकीचे सैन्याच्या सर्व टोळ्या कंपनीच्या मुलखांत जाऊं लागल्या. सर तामस हिस्लाप ह्याचे हाताखालची टोळी म्हाळव्याहून दक्षिण देशांत जात असतां वाटेनें थालनेर किळा लागला; त्यावरून तापी नदीचा उतार दिसत होता. तो किळा हीळकराचे ताऱ्यांतला असून इंग्लिशांचे स्वाधीन करण्याविषयीं

इंग्लिश लष्करास विधांति मिळते. ता० २७ फेब्रुआरी सन १८१८.

त्याने दिलेला हुकूम सर तामस हिस्लाप ह्याजपाशी होता. तेथील किल्लेदार थालनेरचा इंग्लिश सरदाराने सांगितलेले न ऐकतां आपले धन्याचाही किल्ला घेतान. ता० २७ फेब्रुवारी सन १८१८. हुकूम मानीना. इंग्लिश जवळ आले तेव्हां त्यांजवर तो तोफांचा भडिमार करूं लागला. इंग्लिशांनी तत्काळ हल्ला करण्याची तयारी केली. हल्ला करणारे लोकांनी त्या किल्याचे दोन दरवाजे आपले स्वाधीन करून घेतले, आणि जेव्हां तिसऱ्या दरवाज्यापाशी गेले, तेव्हां शत्रूकडील कांहीं लोक किल्लेदारासहित हत्यारांशिवाय आले. मग इंग्लिशांनी त्यांस धरून बंदीत ठेविलें. दुसरे दरवाजे जोरानें उघडून, शेवटल्या दरवाज्याजवळ (म्हणजे जो दरवाजा ओलांडून गेलें म्हणजे मनुष्य किल्ल्याचे आंत जातें त्याजवळ) जेव्हां इंग्लिश गेले, तेव्हां किल्ल्यावरचे लोक स्वाधीन होतों असें म्हणाले, मग तें त्यांचें बोलणें अरब लोकांकरितां विश्वासघात करितान. खरें असो किंवा बाह्यात्कारी असो. दरवाज्याचे आंतलें एक लहानसें दार उघडलें. पण त्या दारांतून कांहीं इंग्लिश सरदार व लोक हे जाऊं लागले, तांचे दाराचे भोंवताले कांहीं अरब लोक मिळाले होते त्यांनी ते कापून टाकिले. मग इंग्लिशांनी दरवाज्यावर हल्ला केला. अरब लोकांनी हा मोठा विश्वासघात केला असें इंग्लिश लोकांस वाटल्यावरून त्यांस मोठा संताप आला, आणि त्यांनी आंत शिरून तेथें जे हत्यारबंद होते ते सर्वे ठार मारिले. किल्लेदारानें बंड करून विश्वासघात केला, ह्याकरितां किल्ल्याचे तटावर त्यास फांशी घातें म्हणून सर तामस हिस्लाप ह्यानें दुसरे दिवशीं सकाळीं हुकूम केला. इंग्लंड व हिंदुस्थान ह्या दोहों ठिकाणचे अधिकाऱ्यांनं हें काम करणाऱ्यास दोष लाविला. हें काम बरोबर केलें असो किंवा नसो परंतु त्यामुळें इतकें झालें कीं, दुसरे कोणीही पुन्हा ह्याप्रमाणें हुकूम मोडिला नाहीं.

पेशवा शरण आल्यानंतर वश न झालेला असा मुख्य शत्रु नागपूरचा राजा मात्र राहिला होता. इंग्लिशांनी क्षमा करून मोठे मेहेरबानीनें त्यास गादीवर बसविलें तो लागलाच तो त्यांजवर उठण्याचा बेत करूं लागला. पेशवा पळत असतां मदत देण्याविषयी त्यास त्यानें लिहिलें, व तो पेंढाऱ्यांशीं पत्रव्यवहार ठेवूं लागला. ह्याप्रमाणें, ज्यांनीं त्याचें इतकें कल्याण केलें, त्यांजवर, महाराष्ट्र देशांतलें नाखूष झालेले सगळे लोक उठविण्याचा तो यत्न करूं लागला. हें सर्व वर्तमान रेसिदेन्तास कळलें होतें; आणि एके मजबूत किल्ल्यामध्ये राजानें आपलीं मुलें

माणसें व तिजोरी पाठविली असून तोही तेथें जाण्याच्या बेतांत होता. ह्यामुळे त्या त्रास देणाऱ्या राजास कैद करावें हें रेसिदेन्तास बरें वाटलें. त्यानें आपणास राज्य मिळावें म्हणून आपला पूर्वीचा अधिकारी ठार मारिला; ही गोष्ट तो कैदेत पडल्यावर उघाडीस आली.

त्या वेळेस असें वर्तमान कळलें होतें की, पेशवा नागपुरावर येऊन जिवावर उदार होऊन लढाई देणार आहे. ह्यास्तव त्या ठिकाणचे संरक्षणाकरितां इंग्लिशांनीं भोंवतालचें सैन्य बोलाविलें. पण जेव्हां पेशवा येण्याची वेळ गेली असें इंग्लिशांस वाटलें, तेव्हां त्यांनीं आपासाहेबास पळतां येऊं नये, म्हणून त्याबरोबर पाहारा देऊन त्यास प्रयागाकडे पाठविलें. वाटेनेंच त्यानें काळे लोकांस लांच देऊन त्यांस फितूर केलें, आणि आपण नागपुराचे उत्तरेस महादेवाच्या डोंगराकडे पळून गेला. तेथें जे रानटी डोंगरी लोक होते त्यांमध्ये ह्यास आश्रय मिळून चनिशाहा म्हणून त्यांचा एक राजा होता त्यानें ह्यास साहाय्य केलें. कांहीं वेळ तो तसाच गुप्तपणें राहिला; आणि त्यानें आपलेजवळ दांडगे रानटी लोक मिळविले होते, ते घेऊन तो सभोंवतालचे मुलखावर हल्ला करून त्याचा नाश करूं लागला. ह्या पालटली म्हणजे इंग्लिशांचें सैन्य आपणावर हल्ला करणार असें त्यास समजलें, म्हणून तो आणखी एकदां पळून गेला. ह्या वेळेस त्याजबरोबर छद्म हा पेंडारी होता हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. अशीरगडचा किल्ला पेंटाऱ्यांचा जुना मित्र यशवंतराव लाड ह्याचे हाताखाली होता, तेथें आपासाहेबास आश्रय मिळाला. हा किल्ला शिंद्याचे ताब्यांतला असून तो इंग्लिशांचे स्वाधीन करण्याविषयी आपले धन्याचा हुकूम तो किल्लेदार मानीना. इंग्लिशांनीं कांहीं दिवस कुलपी गोळ्यांचा मारा केला, तेव्हां त्या किल्लेदाराचा निश्चय पालटला, आणि त्यानें तो किल्ला इंग्लिशांचे स्वाधीन केला. शिंद्याचा विश्वासघात करण्याचा बेत असून तो काय करितो हें समजूं देत नाही, असें ते किल्ल्यांत गेले तेव्हां त्यांस समजलें, ह्यामुळे त्यांनीं तो किल्ला आपले ताब्यांतच ठेविला. इतकें इंग्लिशांनीं केलें तरी आपासाहेब अशिरगडांत सांपडला नाही. इंग्लिश तेथें येतांच तो तेथून निघून फकिराचें रूप धरून फिरत फिरत पंजाबास गेला; तेथें रणजितसिंग ह्यानें त्यास कांहीं नेमणूक करून दिली. मग तो हिंदुस्थानाकडे परत आला, तेव्हां इंग्लिश सरकारानें त्यास जोतपूरचे राजाचे मुलखांत राह-

त्यास कैद करितात. ता. १५ मार्च सन १८१८.

त्याला दुसरे तुरंगांत पाठवितात.

त्याची सुटका व त्यास आश्रय डोंगरी लोकांत मिळतो. ता. १३ मे सन १८१८.

आपा साहेब अशिरगडास जातो.

अशिरगडाचा वेढा. ता. ५ एप्रिल सन १८१९.

आपासाहेब पळतो व त्यास शेवटीं आश्रय मिळतो.

प्याची परवानगी दिली. नंतर त्यानें इंग्लिशांस कांहीं त्रास दिला नाहीं व कांहीं विश्वासघातही केला नाहीं. नागपुरचे राजाचा वारस जो वाजीराव त्यास इंग्लिशांनीं तें राज्य दिलें; आणि तो फार लहान होता म्हणून सर्व कारभार त्याचे आईचे हातीं दिला. परंतु वास्तविक पाहिलें असतां सर्व खरा अधिकार इंग्लिशांचे हातीं होता.

इंग्लिशांनीं अशिरगडास वेढा घातला तेव्हांपासून पुढें कांहीं लढाया झाल्या नाहींत. पेंढाऱ्यांशीं लढाई व मराठ्यांशीं लढाई ह्यांचा त्याच वेळेस शेवट झाला. इंग्लिशांनीं पेंढाऱी अगदीं नाहींतसे केले, मराठ्यांस अगदीं आपले ताब्यांत आणिलें आणि हिंदुस्थानांत त्यांनीं आपला पराक्रम इतका जाज्वल्य व इतका उत्तम रीतीनें गाजविला कीं तसा लोकांस पूर्वीं कधींही वाटला नव्हता. पुष्कळ मुलूख त्यांचे हाताखालीं आला; आणि लवकरच हिंदुस्थानचे मध्यभागीं पुष्कळ फेरफार दिसूं लागला. ज्या गांवांचा नाश पूर्वीं रानटी लुटारू येऊन करीत होते, तेथें स्वस्थता होऊन लोक सुखी झाले. लुटारू लोकांचे वगैरे वैशिष्ट सैन्यांनीं तुडविल्यामुळें ज्या रानांचा नाश होऊन गेला होता, त्यांस टवटवी येऊन तीं हिरवीं दिसूं लागलीं; आणि ज्या लोकांस पूर्वीं क्षणोक्षणीं जिवार्चें भय उत्पन्न होत असे, ते इंग्रज सरकारचे आश्रयामुळें सुखी होऊन भरभराटीस आले.

सोळावा भाग समाप्त.

भाग सतरावा.

ब्रह्मदेशची लढाई व भरतपूरच्या किल्ल्याचा वेढा.

इसवी सन १८२३ पासून १८२६ पर्यंत.

लार्ड आमहर्स्ट नवे गवर्नर जनरल—ब्रह्मी लोकांबरोबर कलह—शहापुरी-विषयी वाद—ब्रिटिश लोकांचे त्या वेळांत संरक्षणार्थ ठेविलेले लोक ह्यांचा पराभव होतो—काचार येथील कृत्ये—लढाईविषयी निश्चय होतो—ब्रह्मी लोकांची लढाईविषयी उत्कंठा—लढाईचा वेत—रंगून घेतात—मेढेकोटांवर हल्ला—किमांडीन घेतात—इंग्लिशांची स्थिति—शत्रूस मोठ्या देवळापासून मागे हटवितात—मेढेकोट घेतात—मार्तावान व दुसरी किनाऱ्यांवरील स्थळे घेतात—महाबंधूला सरदार—ब्रह्मी लोकांची चाल—त्यांचे खंदक—त्यांची दाणां-दाण होते—रंगुनास आग लावितात—ब्रिटिश लोक आंत शिरतात—पाण्यांतून जाणाऱ्या टोळीचा दानाबू येथे पराजय—जमिनीवरची टोळी परत येते—दानाबू घेतात—महाबंधूलाचा मृत्यु—प्रोम येथे मुकाम—आराकान जिंकतात—तहाची बोलणी—अदलावदल—शत्रूचा पराभव—मलून घेतात—पाघां-मची लढाई—आवानजीक ब्रिटिश लोक—तह—भरतपूर येथील बंडे—राजास नागवितात—सर देवीद आकृतर लोनी ह्याचे बंदोबस्त—तो काम सोडून जातो—नवा रेसिदंत—सरकार राजाचा पक्ष धरिते—भरतपुरास वेढा—ते हस्तगत होतें.

इसवी सन १८२३ चे जानेवारी महिन्यांत मार्कास आफ् हेस्तिंगस हिंदु-स्थानांतून इंग्लंडास जावयास निघाला. मग त्याचे जागेवर लार्ड आमहर्स्ट हा आगस्त महिन्यांत येऊन दाखल झाला.

लार्ड आमहर्स्ट ह्याची गवर्नर जनरलाच्या जाग्यावर नेमणूक झाल्यानंतर लवकरच, ज्या देशांत पूर्वी कधीहि इंग्लिशांनी लढाई केली नव्हती, तेथे लढाई करण्याचा प्रसंग येऊन पोहोचला. ब्रह्मी लोकांनी नुकताच आसाम देश जिंकला होता. ह्यामुळे त्यांचा मुख्य बंगालच्या पूर्वेकडच्या सरहद्दीपर्यंत वाढला होता. ते लोक वरचेवर लुटालूट करून, हद्दीवर राहणारे कंपनीचे प्रजेस त्रास देत असत. चित्तगांव आणि आराकान ह्यांच्या मध्ये, इंग्रज लोक

ब्रह्मी लोकां-
बरोबर कल-
ह. सन
१८२३.

ब्रह्मी लोक व ब्रह्मी लोक ह्यांचे राज्यांच्या सरहद्दीवर शहापुरी म्हणून एक शहापुरी लहानसें ओसाडें बेट आहे, तेथें इंग्लिशांनी थोडेसे काळे लोकांचेतात. ता० चा पाहरा ठेविला होता. ह्या बेटाच्या मालकीविषयी कलह २४ सप्टेंबर उत्पन्न होऊन इ० स० १८२३ च्या सप्टेंबर महिन्यांत ब्रह्मी सन१८२३. लोक तेथें आले, आणि त्यांनी तेथल्या थोडे लोकांस जेर करून हांकून दिलें. गवर्नर जनरलानें आवाचे दरबारीं असें लिहून पाठविलें कीं, तुम्ही करितां हें फार वाईट आहे. ह्यावरून इंग्रज लोक भ्याले असें समजून त्यांनी त्यांचा धिक्कार केला. पुढे जानेवारीमध्ये ब्रह्मी लोकांचें मोठें सैन्य काचार प्रांतामधून जाऊन इंग्लिशांचें ठाणें सिलहट्ट काचार येथें होतें, त्याजवळ पोहोंचून तेथें त्या लोकांनी मेढेकोट बांधिले. थील कृत्ये. इंग्लिशांच्या टोळीनें त्यांजवर हल्ला करून त्यांचा पराभव केला. इ- जानेवारी. ग्लिशांनी पुढेंही असाच पुष्कळ वेळां हल्ला केला, त्यांतून त्यांस ए- सन१८२४. कदां मात्र जय मिळाला नाही. शहापुरीजवळ सोफाया म्हणून एक इंग्लिशांचें लहानसें जहाज होतें, त्याचा मुख्य व त्यांतील दुसरे लोक ह्यांस कांहीं भुलथाप देऊन ब्रह्मी लोकांनी धरून नेलें; हा त्यांनी पहिल्यानें विश्वासघात केला, आणि मग कांहीं वेळानें ते लोक सोडून दिले; परंतु आमच्या हातून ही चुकी झाली अशा प्रकारचें कांहींच ते ब्रह्मी लोक बोलले नाहींत.

अशी कांहीं दिवस सरहद्दीवर आंतून आंतून लढाई चालली होती ती हल्लीं उघडपणें चालू झाली.

ब्रह्मी लोकांस लढाई करण्याविषयी फार उत्कंठा होती. त्यांनी आपल्या- जवळच्या ज्या ज्या राज्यावर हल्ला केला त्या त्या ठिकाणीं ब्रह्मी लोकां- त्यांस जयच मिळत गेला, ह्यामुळें गेरे लोकांवरही त्याचप्रमाणें ची लढाई- जय मिळेल असें त्यांस वाटलें होतें. आणि असें सांगतात कीं, विषयी उ- त्यांनी महाबंधूला म्हणून एक आपला मुख्य सरदार मोठे सैन्या- त्कंठा. निशी आराकानाकडे पाठविला होता, त्याने बंगाल्यावर हल्ला करण्याचा आग्रह घातला होता. तो गेल्यावर जय मिळाला म्हण- जे गव्हर्नर जनरल ह्याचे पायांत घालण्याकरितां सौन्याची बेडी करून ठेवि- ली होती. त्या लोकांची लढण्याची रीत नेपाळचे लोकांसारखीच होती. मेढे- कोट आणि मातीच्या भिती वगैरे बांधून, त्यांचे मागून ते लढत असत, आणि इंग्लिशांस मोकळे रानांतच लढण्याची संवय आहे, म्हणून अशा रीतीनें लढलें असतां आपणासच जय मिळेल अशी त्यांची पक्की खातरी होती.

ब्रह्मदेशच्या राजाची उमेद मोठी असून तो गर्वानें मोठमोठ्या फुशारक्या

मारीत असे; पण त्याची भ्रांति जाऊन खातरी होण्याचा प्रसंग जवळच आला होता; त्याच्या राज्यावर हल्ला करून, इंग्लिश लढाईचा लोकांचे सुशिक्षित आणि शूर लोक ह्यांच्यापुढे आपला लढण्याचा उपयोग नाही, अशी त्याची खातरी करण्याकरितां इंग्लिशांचें सैन्य तयारच होतें. सरहद्दीवरचे इंग्लिश लोकांनीं आपलें संरक्षण करण्याकडे मात्र लक्ष द्यावें, हल्ला करणारे लोकांनीं ब्रह्मदेशच्या ज्या मुलखांत शत्रूचे लोक संरक्षणार्थ कमी आहेत त्यांवरच हल्ला करावा, शत्रूच्या बंदरांचा नाश करावा, आणि इरावती नदी ब्रह्मदेशांत वाहते, तींतून त्या देशाच्या मध्यभागी आपला शिरकाव करावा; असा इंग्लिशांनीं निश्चय केला.

सर अर्चिबाल्ड कांबेल ह्याचे हाताखालचे सैन्याच्या सर्व तुकड्या मे महिन्याच्या प्रारंभी एके ठिकाणीं जमल्या. दहावे तारखेस कांहीं लढाऊ व कांहीं लोक भरलेली अशी गलबतें रंगून येथें येऊन रंगून घेता-
उतरलीं; तेव्हां त्यांच्यावर कांहीं तोफांचा मारा होऊं लागला; त. ता० ११
परंतु जेव्हां लिफी ह्या गलबतांतून इंग्लिश तोफांचा भडिमार मे सन
करूं लागले, तेव्हां शत्रूचे मोरच्यांचे कांहीं चालेनासें झालें; मग १८२४.
गोरे लोकांनीं गलबतांतून उतरून शहरांत जाऊन पाहिलें, तों तें अगदीं ओसाड त्यांचे दृष्टीस पडलें. ब्रह्मी लोकांचे सैन्यांतील लोक तेथून पळून गेले होते, आणि त्या शहरांतले राहणारे सर्व लोक आपले सरकारचे हुकुमाप्रमाणें आपलीं घरे सोडून रंगूनचे समोवतालचे रानांत गेले होते. तेथें ब्रह्मी लोक मेढेकोट बांधून त्यांच्या आश्रयानें दिवसानुदिवस हळूहळू इंग्लिशांस नकळत त्यांचे ठाण्याजवळ येऊं लागले. ह्या वेळपर्यंत ते दाट झाडीच्या आंत असल्यामुळें, इंग्लिशांचे दृष्टीसच पडत नव्हते, पण मे महिन्याचे सव्विसावे तारखेस ते फारच जवळ आले, ह्यामुळें इंग्लिश जनरलानें शत्रूस तेथून ह्यांमून देण्याचा निश्चय केला. ह्याचे जवळ कांहीं गोरे व कांहीं काळे लोक होते, व दोन तोफा होत्या. त्यांपैकीं तोफा काळे लोकांजवळ ठेवून नुसते गोरे लोकानिशीं त्यास पुढें चाल करावी लागली. एके लांबणीचे रस्त्यानें चालून तो मेढेकोटांचे पहिले रांगेपाशीं जाऊन पोहोंचला. तेथें शत्रु लढाई करण्याकरितां उभे राहिले होते. इंग्लिशांनीं कांहीं वेळ संगिनींचा हल्ला केल्यामुळें अगदीं थोडे वेळांत मेढेकोट त्यांचे स्वाधीन झाले; आणि ब्रह्मी लोक आश्रयाकरितां चोहोंकडे पळूं लागले. कांहीं वेळ ते मोठे शौर्यानें लढले, पण इंग्लिश लोक नेट देऊन इतके आवेशानें लढले कीं, ह्यांचे पुढें त्यांचें कांहीं चा-

मेढेकोट घे-
तात. ता०
२६ मे सन
१८२४.

किमांडीन लेनासैं झालें. रंगुनापासून थोडके अंतरावर किमांडीन म्ह-
घेतात. ता० णून एक ब्रह्मी लोकांचें बंदर होतें, त्याजवर इंग्लिशांनीं जून
१० जून स- महिन्याचे दहावे तारखेस हल्ला केला. त्यांत त्यांस पुरतेपणीं जय
न १८२४. मिळाला. त्यांनीं हे नवीन मेढेकोट पूर्वींच्या प्रमाणेंच मोठे शौ-
र्यानिं घेतले, आणि शत्रूस पळवून लाविलें.

पुढें कांहीं वेळ लढाई बंद झाली. रंगूनचे सभोंवतालचे रानांतून ब्रह्मी
लोक निघून गेले होते, आणि त्यांचे फार पराजय झाले ह्यामुळें
इंग्लिशांची त्यांस लढाई करण्यापुरतें सामर्थ्यही आलें नव्हतें. इंग्लिशांसही
स्थिति. पुढें चालण्याचा उपयोग नव्हता; कारण ते दिवस लढाई करण्या-
जोगे नव्हते, त्यांचे लोकांमध्ये आजाराची सात आली होती,
त्यांजकडचे लोकही कमी झाले होते, आणि रंगून शहर ओसाड पडून पाव-
सामुळें सभोंवतालचे प्रदेशांतले नद्यांस पूर आले होते; ह्यामुळें पोटगीचें वगैरे
सर्व सामान त्यांस हिंदुस्थानांतून न्यावें लागत होतें.

ब्रह्मी लोकांनींच पुनः लढाई चालू केली. थकियावुंगी म्हणून त्यांचे दर-
बारांतला एक मुख्य सरदार होता, त्यास त्यांनीं हल्ला करणारे
थकियावु- इंग्लिश लोकांस हांकून देण्याचे कामावर पाठविलें. तो मोठे
गी ह्याचा सैन्यानिशीं इंग्लिशांचे छावणीवर चालून गेला. तेथें हल्ला कर-
हल्ला. ता० ण्याजोगी मुख्य जागा म्हटली तर एक मोठें देउळ होतें. त्याची
१ जुलै सन इमारत चांगली दबदार असून शिखरांस मुलामा दिलेला होता;
१८२४. ह्यामुळें ती चकचकत होती. तें देउळ एका शंकाकृति डोंगरावर
असून, रंगुनास जाण्याचा रस्ता त्याच्या मान्यांत होता. शत्रूंनीं
उागोन देव- मुख्यत्वेकरून हें स्वाधीन करून घेण्याविषयी यत्न केला; पण
ळावरील ह- इंग्लिशांकडून त्यांजवर दोन तोफांचा थोडा वेळ भडिमार झाला,
ह्ला परतवि- आणि काळें लोकांनीं संगिनींचा हल्ला केला. ह्यामुळें त्यांस मागें
तात. हटून पुनः रानांत पळून जावें लागलें. ह्या ब्रह्मी लोकांचे सर-
सुंभावुंगी. त्यास वरतर्फे केलें. त्यांचा नवा सरदार सुंभावुंगी ह्यास हल्ला
करण्याचें धैर्य होईना, म्हणून पूर्वींप्रमाणेंच मेढेकोट बांधून आपला
वचाव करून घ्यावा, हें त्यास बरें वाटलें. आतां हल्ला करण्याचें काम अर्थातच
इंग्रेज लोकांचें होतें. ज्या लोकांची हल्ला करण्याकडे योजना झाली, त्यांच्या त्यांनीं
दोन टोळ्या केल्या, आणि त्यांतून एकीनें पाण्यांतून जावें व एकीनें जमिनीवरून
जावें असा हुकूम केला. दोन्ही टोळ्यांतले लोकांनीं मोठमोठाले पराक्रम केल्या-
मुळें त्यांस जय मिळाला. इंग्लिशांचे गलबतांतून तोफांचा मारा होऊं लागला,

तेव्हां शत्रूंचे मुख्य मेढेकोटांतून जो मारा होत होता तो बंद झाला आणि मेढेकोटाचे मध्ये वाट पडली. गोरे लोकांनीं गलबतांतून उतरून दोन मेढेकोट घेतले, तेव्हां तिसरा आपोआप शत्रूंनीं मेढेकोट घे- सोडून दिला. जमिनीवर जे लोक गेले त्यांजकडे तर ह्यापेक्षांही तात. ता०८ दुर्घट काम होतें; असें असतां त्यांनीं तें चांगले रीतीनें वजाविलें. जुलै सन त्यांनीं एके घटकेंत सात मेढेकोट आपले स्वाधीन करून घेतले. १८२४.

तोफा मागें राहिल्या होत्या म्हणून त्यांस हें काम हल्ला करूनच करावें लागलें. गोरे लोकांस लढाई करण्याची इर्तकी उत्कंठा होती कीं, कितीएक वेळ शिड्यांची वांट न पाहतां भितीवर वगैरे ते एकमेकांच्या खांद्यां- वरून चढत असत. आपणांस शेवटीं जय मिळतो किंवा न मिळतो अशी ब्रह्मी लोकांस शंका येण्याला पहिली हीच गोष्ट झाली. आवाचे दरबारांत ह्यापूर्वीं, आपणास जय मिळेल अशी ब्रह्मी लोकांची पक्की खातरी होती.

दुसरे ठिकाणींही लढाया चालल्या होत्या. सैन्याला चाल करण्याला हवा चांगली नव्हती, ह्यामुळें समुद्रकिनाऱ्यावरचीं शत्रूंचीं ठाणीं कमी करण्याचा जनरलानें निश्चय केला. कर्नल गादविन् ह्यानें मार्ता- मार्ताबान व बान घेतलें. तावाय, मर्गुई, आणि तेनासरीम हीं तिन्ही कर्नल दुसरीं कि- मैल्स ह्यानें घेतलीं, सिरिआम आणि दाला हींही इंग्लिशांनीं त्येक स्थळें आपले स्वाधीन करून घेतलीं. कैलूवर जो त्यांनीं हल्ला केला घेतात. तेथून मात्र त्यांस मागें हटावें लागलें; त्याचें कारण हेंच कीं, सैन्यांत एकही गोरा लोक नव्हता, सर्व काळे लोक होते. त्यांचे कांहीं सरदार मेल्यामुळें त्यांस धास्ती वसून ते पळून गेले. ह्या वेळेस नाश झाला तो उगवून घेण्याकरितां इंग्लिशांनीं दुसरी टोळी पाठविली; पण तें ठाणें शत्रूंनीं सोडून देउन मेढेकोट नाहींतसे केले होते.

आगस्त महिन्याचे आखेरीस ब्रह्मी लोकांचे मोठे सैन्यानें तेथील प्रख्यात देवळावर मध्यरात्रीस हल्ला केला. ह्या सैन्यांत बहुतेक राजाचे खासगीकडले लोक होते, ते आपणास अजिंक्य वीर असें म्हणत असत; आणि संगिनी व गोळे ह्यांच्यानें आपलें कांहीं व्हावयाचें नाहीं असें त्यांस वास्तविकच वाटत असे. परंतु जेव्हां इंग्लिशांनीं थोडासा तोफांचा भडिमार करून त्यांस पळवून लाविलें, तेव्हां आपण अजिंक्य नाहीं अशी त्यांची पक्की खातरी झाली.

ब्रह्मी लोकांचे सेनेवरील अधिकाऱ्यांची वरचेवर बदली होत असे. त्या सर्वांचा पराजय झाला, ह्यामुळें हें काम महाबंधूला ह्यास सांगावें, हा शेवटला उपाय होय असें आवाचे राजास वाटून त्यानें त्यास महाबंधूला.

राजाचे अ-
जिंक्य वीरां-
चा पराभव.
ता० ३०
आगस्ट सन
१८२४.

बोलावणें पाठविलें. तो सरदार राजाचे कृपेंतला असून त्यास आराकानां- आराकान येथें बराच जय मिळाला होता. कंपनीचे कांहीं लो- तील कृत्यें. कांचे गैरवर्तणुकेमुळें त्या प्रांतांत इंग्लिशांकडचे कांहीं काळे लोक होते त्यांस मागें हटावें लागलें आणि ब्रह्मी लोक काचारांत पुनः शिरले, तेव्हां तेथें कांहीं क्षुल्लक लढाया झाल्या, पण त्या देशांतून बंधूला निघून गेला. तेव्हां इंग्लिशांस तिकडची काळजी अगदीं नाहींशी झाली.

बंधूला ह्यानें जलदीनें मोठे सैन्यानिशीं रंगुनाकडे कूच केलें. तो आपले सभोंवतीं तटबंदी करून रानामध्यें राहिला आणि दिसेंबरचे पहिले बंधूला निघ- ले तारखेस हल्ला करण्यास निघाला. ब्रह्मी लोकांचें सैन्य पुढें नो. ना० १ येऊं लागलें तेव्हां त्यांतील लोक मोठे डौलानें निशाणें उडवीत -७ दिसेंबर होते, आणि त्यांचे सरदारांच्या मुलामा दिलेल्या छत्र्या उन्हाम- सन १८२४. ध्यें चमकत होत्या; ह्यामुळें तें सर्व सैन्य भय दिसत होतें. असें दिसत असतां तें एकाएकीं नाहींसें झालें. सर्वांनीं मोठ्या त्वरेनें ब्रह्मी लोकां- खांचा खणून एकेका खांचेंत दोघे दोघे ह्याप्रमाणें सगळेजण चे खंदक. आपला बचाव करून राहिले. ज्या ठिकाणीं थोडके वेळापूर्वीं मोठें भय सैन्य दिसत होतें त्या ठिकाणीं नवीन रचलेल्या माती- चे ढिगांशिवाय कांहींच दिसेनासें झालें. इतक्यांत एकाएकींच गोरे लोकांची टोळी त्यांचे पुढें जाऊन उभी राहिली, आणि त्यांनीं त्यांस तेथून हांकून ला- विलें. ब्रह्मी लोकांनीं किमांडिनावर हल्ला केला, तेव्हां त्यांस तेथील खलाशां- नींच हांकून लाविलें, आणि गलवतांस आगीचा उपद्रव व्हावा म्हणून त्यांनीं जळते ताफे पाठविले, पण त्यांचा कांहींच उपयोग झाला नाहीं.

दिसेंबर महिन्याचे पांचवे तारखेस इंग्लिशानीं शत्रूंवर हल्ला करून त्यांस पळवून लाविलें, मग दोन दिवसांनीं ते बरेच वेळ धैर्यानें लढले, तरी त्यांचा कांहीं उपयोग न होतां त्यांचा पुन्हां पराजय झाला.

इकडे रंगून शहरांतले राहणारे लोक तेथून निघून गेले होते, त्यांस तेथें रंगुनास पुन्हा यावेसें वाटून त्याप्रमाणें ते आले; त्यांजवरोबर शत्रूंकडचे आग लावि- पुष्कळ लोकही वेष पालटून आले; त्यांनीं शहरास आग लावि- तात. ली, ती पुष्कळ नाश झाल्यानंतर शांत झाली. दुसरे दिवशीं, रंगुनाहून इंग्लिशानीं शत्रूंचें शासन करण्याकरितां एक मोठी टोळी पाठ- वाचूंचें शे- विली. ह्या टोळींतील लोकांनीं ज्या जाग्यावर हल्ला केला, ती वटलें परत मजबूत असून तेथें हजारां लोक संरक्षणार्थ होते. तरी अर्धे घट- जाणें. केंत, इंग्लिशांकडचे लोकांनीं संगिनींचा हल्ला करून शत्रूस तेथू-

न हांकून दिलें. तेव्हां ते आपले देशाचे मध्यभागीं पळून गेले, आणि रंगुना-जवळ पुन्हा कधीही आले नाहीत.

इंग्लिश लोकांचे सैन्यांत पूर्वीसारखा आजार हल्लीं नव्हता. शत्रु पळून गेले, आणि लोकही त्यांशीं गोडीगुलाबीनें होते. सर अर्चिबाल्ड क्यांबेल ह्यानें आपला लढाई करण्याचा मुख्य उद्देश सिद्धीस नेण्याकरितां देशाचे आंतले प्रदेशांत जाऊन हल्ला करण्याचा निश्चय केला. ह्या कामाकरितां ज्या सैन्याची योजना झाली त्याच्या त्यानें दोन टोळ्या केल्या. त्यांत एकीनें इरावती नदींतून नावांतून जावें, आणि आपलेवरोबर कांहीं लढाऊ नौकाही घ्याव्या

दोन टोळ्या करून आंतल्या प्रदेशांत जातात.

आणि दुसरीनें जमिनीवरून जाऊन दोहोंनीं मिळून शत्रूंवर हल्ला करावा असा हुकूम झाला. सर अर्चिबाल्ड क्यांबेल हा जमिनीवरचे टोळीवरोबर होता, तो जलद चाल करून कांहींसा लांब गेला; तों त्यास असें वर्तमान कळलें कीं, डोनोबू म्हणून रंगुनापासून वीस कोसांवर शत्रूंचें ठाणें आहे त्यावर पहिले टोळीनें हल्ला केला, परंतु जय मिळाला नाहीं.

जमिनीवरची टोळी जलदी जाते.

रंगुनापार्शीं पराजय झाल्यावर ब्रह्मी लोक डोनोबू येथें पळून जाऊन राहिले होते. तेथून त्यांस हांकून घावें म्हणून, पाण्यांतून जाणारे टोळीचा मुख्य जनरल कातन ह्यास हुकूम झाला होता; पण डोनोबूसारखें मजबूत ठाणें घेण्यापुरते लोकच त्याच्यापार्शीं नव्हते. त्याच्याजवळ जे थोडे लोक होते त्यांनिशीं त्यानें मोठे शौर्यानें पहिला मेढेकोट आपले स्वाधीन करून घेतला. दुसऱ्याचे रक्षणार्थ इतक्या तोफा होत्या कीं, वेढा घालणाऱ्यांस मागे हटावें लागलें. हें इंग्लिशांस संकट प्राप्त झाल्याचें वर्तमान सर अर्चिबाल्ड क्यांबेल ह्यास कळतांचे तो परतून डोनोबूजवळ आला.

पाण्यांतून जाणारे टोळीचा डोनोबू येथें पराजय. ता० ८ मार्च सन १८२५.

गलबतांतले लोक नदीचे खालचे बाजूकडे कांहीं कोसांवर गेले होते, त्यांस वारा अनुकूल होताच तेही ह्यास येऊन मिळाले. मग बाहेर एके ठिकाणीं जमलेल्या फौजेवर महाबंधूला ह्यानें आंतून हल्ला केला. इंग्लिशांनीं मोठे धैर्यानें व धिमेपणानें लढून शत्रूस मागे हटविलें आणि ते चालीप्रमाणें वेढा घालण्याची तयारी करूं लागले, मोरचे तयार झाले तेव्हां इंग्लिश सारा करूं लागले; पण लढाईखेरीजच तें ठाणें त्यांच्या स्वाधीन झालें. महाबंधूला ह्याचा कुलपी गोळ्यानें प्राण गेला, आणि आपला मुख्य सरदार मरण पावला असें जेव्हां ब्रह्मी लोकांस कळलें, तेव्हां त्यांस अगदीं आशा नाहींशी झाली. ते मग जलदीनें पळून

जमिनीवरची टोळी परत येते.

बंधूला मरण पावल्यावर डोनोबू घेतात. ता० २ एप्रिल सन १८२५.

न गेले; तेव्हां ते शहर इंग्लिशांचे स्वाधीन झालें आणि तेथें त्यांस पुष्कळ महिन्यांची पोटगी सांपडली.

डोनोवू हें शहर इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाल्यावर ते पुढें कूच करूं लागले; इकडे मेजर सेल ह्यानें एक लहानसे टोळीनिशीं वसीन हें आपले स्वाधीन करून घेतलें होतें; परंतु त्याचा कांहीं उपयोग नव्हता.

एप्रिल महिन्याचे पंचविसावे तारखेस सर अर्चिबाल्ड क्यांबेल प्रोम शहरास प्रोम येथें मु- जाऊन पोहोंचला; तेव्हां तत्क्षणींच तें ओसाड पडलें. शत्रूंनीं त्या क्लाम. ता० शहरास आग लाविली; तरी इंग्लिशांनीं झटून कांहीं भागाचा २५ एप्रिल नाश होऊं दिला नाही. पावसाळा जवळच आला होता, ह्याक- सन १८२५. रितां शहरासभोंवतें सुस्थळीं छावण्या देऊन इंग्लिशांचें सैन्य कितीएक महिनेपर्यंत तेथेंच राहिलें. मग शहरांतले पूर्वीचे राहणारे लोकही आपले घरां परत आले.

हें वर्तमान इकडे चाललें असतां इंग्लिशांनीं हिंदुस्थानांत आराकान प्रांताकडे दुसरें सैन्य पाठविलें, ह्या प्रांताचे पूर्व सीमेवरून इरावती नदी वाहते. त्यांनीं त्यास असा हुकूम केला कीं, तो प्रांत स्वाधीन झाल्यानंतर तुम्ही सर अर्चिबाल्ड क्यांबेल ह्याचे सैन्यास जाऊन मिळा. त्या प्रांतांतील मुख्य शहराचे संरक्षणार्थ जे लोक होते ते मोठे शौर्यानें लढले; तरी इंग्लिशांनीं तें शहर आपले स्वाधीन करून घेऊन सर्व देश जिंकिला पण इंग्लिशांचे सैन्यांतील लोकांस हवा मानेना ह्यामुळें पहाडांतून जाऊन मुख्य सैन्यास मिळणें आपल्याच्यानें होणार नाही असें समजून ते लोक परत आले.

सर अर्चिबाल्ड क्यांबेल हा प्रोम शहरामध्ये असतां इंग्लिशांचें आवाचे दरबाराशीं सल्ल्याचें बोलणें चाललें होतें; आणि दोहों सरकारांमध्ये तह झाला, त्याची मुदत नोवेंबरचे दुसरे तारखेपर्यंत होती. ब्रह्मी लोकांनीं सल्ल्याची इच्छा दाखविली, परंतु ती खरी नव्हती कारण इंग्लिश कमांदरानें सांगितलेलीं कलमें योग्य असतांही त्यांस तीं मान्य होईनात; म्हणून तहाची मुदत संपतांच पुनः लढाई सुरू झाली. ब्रह्मी लोक प्रोम शहराकडे जाऊन त्याजवळ मेडेकोट करून तेथें राहिले होते. त्यांस तेथून हाकून देण्याकरितां इंग्लिशांनीं तीन टोळ्या पाठविल्या; परंतु त्यांतील दोन टोळ्या आपला उद्देश सिद्धीस नेल्याशिवाय प्रोम येथें परत आल्या. ब्रह्मी लोक जवळ जवळ येत होते; परंतु त्यांच्यानें ब्रह्मी लोकांचा मोड. हल्ला करण्याचें धैर्य होईना. ह्याकरितां इंग्लिश जनरलानेंच पुरेशी फौज घेऊन हल्ला केला आणि त्यास ह्या वेळेस जयही मि

ळाला. एकामागून एक ह्याप्रमाणें थोडे वेळांत त्यानें सर्व मेढेकोट आपले स्वाधीन करून घेतले. शत्रूंची चौहोंकडे पळापळ होऊन ते मैदानांतून नदीकडे पळून गेले, तेव्हां तेथें त्यांस इंग्लिशांचे घोडेस्वारांचे तोफखान्याकडील लोकांनीं कापून टाकिलें. ब्रह्मी लोकांचा वृद्ध सेनापति हाही मेढेकोटाचे आंत असतांनाच मारला गेला. शान नांवाचे लोक लढाईस आले होते, त्यांजवरोबर तीन मोठ्या सुंदर तरुण स्त्रिया होत्या, त्या आपणास अजिंक्य असें मानून त्या लोकांस धीर देण्याकरितां त्यांजवरोबर आल्या होत्या; त्यांतील एकीला तर जखम लागून ती रणामध्ये मरणोन्मुख होऊन पडली होती. इंग्लिशांस हा जय मिळाल्यावर मग वरचेवर त्यांस जय मिळतच गेले. शत्रूंचे मेढेकोट वगैरे सर्व इंग्लिशांनीं घेतले; आणखी जसजसी फौज पुढें चालली तसतसें शत्रूंनीं प्रत्येक ठाणें मोकळें करून दिलें.

पुन्हा तहाचें बोलणें चालू झालें, तरी इंग्लिश लोक मेलूनचे किळ्यापर्यंत गेले होते ते आपलें कूच बंद करीनात. ब्रह्मी लोकांनीं तह करण्याविषयीं विनंती केली, तरी त्यांनीं आपलें ह्या किळ्यापुढेंचें ठाणें उठविलें नाहीं. इंग्लिशांनीं जशी दुसरी ठिकाणें स्वाधीन करून घेतलीं होती त्याप्रमाणेंच त्या किळ्यावर हल्ला करून, शत्रूंचें मोठें सैन्य असतां त्यांनीं तो स्वाधीन करून घेतला.

मेलून घेता-
त. ना० १९
जानेवारी
सन १८२६.

राजानें इंग्लिशांशीं तह करण्याकरितां, अमेरिकन धर्मोपदेशक व इंग्लिशांनीं सोडलेला एक बंदिवान हे दोघे पाठविले होते, ते इंग्लिशांचें विजयी सैन्य कूच करीत असतां त्यास वाटेनें भेटले. इंग्लिशांचें बोलणें पूर्वीप्रमाणेंच होतें; परंतु त्यांस तो ब्रह्मी लोकांचा लोभी राजा अद्यापिही मान्य होईना. त्या विजयी लोकांस मागें हटविण्याचा त्यानें आणखी एक वेळ प्रयत्न केला. त्यानें आपले सैन्यावर एक नवीन सरदार नेमिला, त्यास नरकाधिपति हा किताब असे. १८००० ब्रह्मी लोकां इंग्लिशांवरोबर लढण्यास सिद्ध होऊन तयारीनें उभे होते. त्यांची व इंग्लिशांची फेब्रुवारीचे ९ वे. पाधामची तारखेस गांठ पडली; त्या वेळेस इंग्लिशांचे लोक दोन हजारांवर लढाई. ना० नव्हते. ब्रह्मी लोकांचे सरदारानें तटबंदींतून लढण्याचा आपला ९ फेब्रुवारी नेहर्माचा संप्रदाय सोडून आपलें सर्व लढणारें सैन्य उघड मैदानांत नेलें. आवा शहरचे रस्त्यावरच त्यानें आपलें सैन्य आडवें अर्धवर्तुलाकृति उभें केलें. त्या मैदानांत कांटेरी झाडे होती म्हणून तें कवाडतीचे उपयोगीं नव्हतें. शत्रूंचे सैन्यांतील जे लोक पुढें आले होते, त्यांजवर इंग्लिशांनीं पहिल्यानें हल्ला केला, तेव्हां ते लोक घाबरले; म्हणून त्यांस पाठबळ देण्याकरितां ब्रह्मी लोकांचे सरदारानें मध्यस्थानीं जे लोक होते ते पुढें लोटले. पण सर्वांचा पराजय होऊन ब्रह्मी लोकांचे राजाची आशा अगदीं नाहींशी झाली.

आतां राजधानीकडे इंग्लिशांस अडथळा करणारें कोणी नाहींसं झालें.

राजास धास्ती वसून त्यानें तह करण्याविषयीं इंग्लिशांची प्रार्थना आवाजवळ केली, तेव्हां तहाचीं कलमें ठरलीं; त्या वेळेस इंग्लिशांचें सैन्य तह शेवट्यास आवापासून सुमारें पंचवीस कोसांवर यादाबू म्हणून एक गांव जातो. ता० आहे, तेथें होतें. आसाम, काचार, जित्या आणि मणिपूर ह्या २४ फेब्रुवारी प्रांतांवरचा वारसा अगदीं सोडून देण्यास ब्रह्मी लोक कबूल सन १८२५. झाले, आणि आराकान व तेनासरिम हे प्रांत विजयी इंग्लिश लोकांस देऊन एक कोटी रुपये तीन हप्त्यांनीं देण्यास ते मान्य झाले. दुसरा हता वसूल होई तोंपर्यंत इंग्लिशांनीं रंगून आपले ताब्यांत ठेवून, मग त्यांचे स्वाधीन करावें असा ठराव झाला होता. ह्याप्रमाणें ब्रह्मी लोकांशीं जी पहिली लढाई झाली, तिचा शेवट होऊन इंग्लिशांचें कांहीं नुकसान न होतां, ते अवरुस चढले.

इकडे ही लढाई चालली असतां दुसरेकडेही ह्याप्रमाणेंच लढाया चालल्या होत्या. इंग्लिशांचें व भरतपूरच्या राजाचें एकमत होतें, तो राजा भरतपुराक- इ० स० १८२५ चे फेब्रुवारी महिन्यांत मरण पावला. त्याला डील कृत्यें. एक मुलगा होता तो त्याचे मरणसमयीं बाल्यावस्थेंत होता. तो मुलगा त्या राजाचा खरा वारस असें दिल्लीचा रेसिदेंत सर देविद आकृतरलोनी ह्यानें कबूल केलें होतें; परंतु त्याचा चुलता दुर्जनसाल ह्यानें त्या राज्यावर आपला वारसा लावून, भरतपूरचा किल्ला आपले स्वाधीन करून घेऊन खरा राजा बळवंतसिंग ह्यास कैद केलें, आणि त्याचें पालन पोषण करणारे लोकांस ठार मारिलें. सर देविद आकृतरलोनी ह्यानें लागलेंच आपलें सैन्य जमा करून दुर्जनसालाचा बंडावा मोडण्याकरितां त्यास भरतपुराकडे कूच करण्याचा हुकूम केला; परंतु हें कृत्य सरकारास अमान्य झाल्यामुळें रेसिदेंतानें जें सैन्य पाठविलें होतें, तें परत आणण्याचाही सरकारानें हुकूम केला, आणि रेसिदेंतानें जो आपले कामाचा राजीनामा दिला तो मान्य केला.

भरतपूर ये- मग भरतपूरच्या मुलखांत फार दंगा झाला. दुर्जनसालाचा थील दंगा. भाऊ पुष्कळ लोकांनिशीं त्याजवर उठला, ह्यामुळें सर्व मुलखाची सन १८१६. दाणादाण होऊन गेली.

लार्द आम्हर्स्ट ह्याचे मनांत ह्यामध्ये हात घालण्याचें नव्हतें, परंतु दिल्लीचा नवा रेसिदेंत सर चार्ल्स मेटकाफ ह्यानें ही गोष्ट चांगली नव्हे त्या देशावि- असें लिहून, ह्याचीं पुष्कळ कारणें लिहून पाठविलीं. ह्यावरून त्यानें बळवंतसिंगाचा पक्ष स्वीकारिला आणि भरतपूरचे किल्ल्या- पयीं इंग्लि- वर हल्ला करण्याकरितां मोठें सैन्य पाठविलें. दुर्जनसाल चांग- शांचा वेत.

ला बंदोबस्त करून राहिला होता. तीस वर्षांचे पूर्वी लार्ड लेक साहेबाचे सैन्याने हल्ला केला होता. परंतु तेव्हां त्याचे कांहीं चालले नाही ; ह्यामुळे ह्या देशांतले लोकांस तो किळा अजिक्य वाटला होता. त्यांची इंग्लिशंवर प्रीति नव्हती, आणि जेव्हां आपले आवडते किळ्याचे संरक्षण दुर्जनसाल करीत आहे असें त्यांस कळले, तेव्हां त्याजवर लोकांची मर्जी बसली.

दिसेंबरचे दाहावे तारखेस इंग्लिशंांचा कमांडर इनचीफ लार्ड कांबर्मरी हा किळ्यापुढें येऊन दाखल झाला. तेव्हां त्याजबरोबर शंभर तोफा व वीस हजारांवर लोक होते. इंग्लिशंांनी मोरच्यांचें काम सुरू भरनपुरास केले, तरी किळ्यास मातीच्या मजबूत भिती होत्या म्हणून त्यांपुढें वेढा घालून साधे गोळे व कुलपी गोळे ह्यांचें कांहीं चालेनासें झाले. ह्याकरितां सुसंग उडवून वाट पाडण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. सुसंग ता० १८ गाचा प्रयत्न दोन तीन वेळा निष्फळ झाला; परंतु शेवटीं मोठा जान्युआरी सुसंग त्यांनीं उडविला तेणेंकरून फारच नाश झाला. त्यांत थो सन१८२६ डासा इंग्लिशंांचा देखील नाश झाला, तरी त्याचे योगानें जी वाट पडली तींतून त्यांस हल्ला करण्यास कठीण पडलें नाहीं. ह्यापूर्वीच किळ्याचे दुसरे बाजूस वाट पडली होती, तींतून दुसरी टोळी किळ्यांत शिरली. थोडकेच वेळानें किळा इंग्लिशंांचे स्वाधीन झाला, आणि दुर्जनसाल पळून जाण्याचे बेतांत होता तों त्यास धरून त्यांनीं कैद केले. इंग्लिशंांस हा जय ह्या वेळीं मिळाला म्हणून त्यांस त्याचा फार उपयोग झाला. इंग्लिश लढत असतां ह्या किळ्यास टका न लागतां कांहीं वेळ इंग्लिशंांचा पराजय होत गेला. असें कोणताही किळा घेतांना इंग्लिशंांस झालें नाहीं, पण शेवटीं असलाही किळा इंग्लिशंांनीं आपले स्वाधीन करून घेतला. तेव्हां ज्यांस त्यांचें राज्य आवडत नव्हतें त्यांस अगदीं राज्य झालटण्याची आशा नाहींशी झाली. ह्यांचें राज्य असल्यानें जे संतुष्ट नव्हते त्या सर्वास धाक बसून देशांत चौहोंकडे अगदीं स्वस्थता झाली.

भाग अठरावा.

आफगानिस्थानचे उंच प्रदेशांतील लढाई.

इसवी सन १८२० पासून सन १८४२ पर्यंत.

लार्ड विलियम बेंटिक—त्याची कारकीर्द—कुर्ग जिंकून तें आपल्या राज्यांत दाखल करतात—सती जाण्याची बंदी—कंपनीच्या मत्तेपत्रांत फेरफार—रशियन लोकांच्या स्वारीची भीति—त्यांच्या दगाबाज्या—अफगानिस्थान व तेथील बंदे—दोस्तमहंमदाकडे वकील पाठवितात—पॅंशियन लोकांची हिरातावर स्वारी—हिरातास वेढा घालतात—दोस्त महंमदाबरोबर लढाई—तिघांचा सत्ता—बंगाला व मुंबई येथून आलेले लष्कर अफगानिस्थानांत जाते—शाहासुजा ह्यास कंधार येथें गादीवर बसवितात—गिजनी घेतात—काबुलाकडे चाल—लष्कर परत येते—आफगाण लोकांचा स्वभाव—दोस्त महंमदाचा पुनः उद्वेग—त्याचा पराभव होतो—तो स्वाधीन होतो—काबूल येथें बाह्यादकारी स्वस्थता—कांहीं सरदार लोक दगाबाजी करून सोडून जातात—सर आरसेल हा त्यांचा पराजय करितो—काबूल येथील बंद—इंग्लिश लोकांत धैर्याविषयी कमताई—बेमारू येथें त्यांस मागे हटवितात—सर विल्यम मेकनातन ह्याचा खून—पळ—भयंकर साहसें—लार्ड एलिन्बरो गवर्नर जनरलच्या जागेवर येतो—सर आरसेल जलालाबादेवर जातो—जय—जनरल पालक त्यास सोडवितो—तो शत्रूचा पराभव करितो—तो काबुलास जातो—जनरल नात आफगाण लोकांचा पराजय करितो—तो गिजनी पुनः घेतो आणि काबुलास जातो—बंदिवान लोकांची सुटका—स्वार हिंदुस्थानास आणितात.

कुर्ग जिंक- लार्ड विलियम बेंटिक हा कांहीं वर्षांपूर्वी मद्रासचा गवर्नर
सान. ता० ६ होता तो लार्ड आम्हर्स्ट ह्याचे मागून गवर्नर जनरल झाला.
एप्रिल सन त्याचे कारकीर्दीत बहुतकरून लढाई वगैरे न होतां स्वस्थता होती.
१८३४. तरी कुर्गचा राजा आपले प्रजेशी व इंग्लिशशांशी उन्मत्तपणानें
वागत होता, म्हणून त्यास जिंकून त्याचें राज्य गवर्नर जनरलानें इंग्रजांचे रा-
ज्यास सामील केलें.

सती जा- अतार मेल्यावर त्याचे प्रेताबरोबर सती जाऊन बायकांनीं आ-
ण्याची बंदी. पला देह दग्ध करावा, असा जो हिंदु लोकांमध्ये वाईट संप्रदाय
ता० ४ दि- होता, तो बंद करण्याकरितां लार्ड विलियम बेंटिक हा फार झटला,
सेंबर सन ह्यामुळे त्याची कीर्ति फार दिवस राहिली. ह्या प्रचाराचा दोष
१८२९. ज्यावर येईल त्यास शिक्षा करण्याचा त्यानें ठराव केला होता.

३० स० १८३३ त ईस्त इंदिया कंपनीचे अधिकारामध्ये विलायत सरका-

रानें फेरफार पुष्कळ केले. कंपनीस ह्यापूर्वी हिंदुस्थानावर राज्य करण्याची मुखत्यारी असून, तिनें मात्र त्या देशांशी व चीन देशांशी व्यापार करावा असा अधिकार होता. दुसरे कोणास त्या देशांशी व्यापार करण्याची परवानगी नव्हती. कंपनीचे लोकांनीं मात्र व्यापार करावा, हा ठराव हल्लीं रद्द होऊन सर्वास त्या देशांशी व्यापार करण्याची मोकळीक झाली, आणि कंपनीकडे राज्य करण्याचा मात्र अधिकार राहिला. हिंदुस्थानावर पुढें आणखी वीस वर्षे राज्य करण्याचे अधिकाराची नवी सनद कंपनीस मिळाली. तींत, वर सांगितलेले कलमाशिवाय जीं इतर कलमें होती तीं पूर्वींचे सनदेंतल्याप्रमाणेंच राहिलीं.

काहीं वर्षेपर्यंत इंग्लिश स्वस्थ होते, म्हणजे त्यांस लढाई करण्याचें प्रयोजन नव्हतें; पण इ० स० १८३५ त त्यांची स्वस्थता नाहींशी होऊन अशा गोष्टी घडल्या कीं, त्यांचे योगानें सर्व इंग्लिश लोक घाबरून गेले त्या गोष्टींचें अद्यापि त्यांस पुरतें स्मरण आहे. हिंदुस्थानांतला इंग्लिशांचा मुलूख घेण्याविषयीं रशियन लोकांचे बेत चालले होते, म्हणून जें इंग्लिशांस भय पडलें होतें त्याविषयीं पूर्वीं सांगितलेंच आहे. ह्या वेळेस तर तें भय फारच वाढूं लागलें होतें आणि तें वाटण्यास कारणही तसेंच होतें. ह्या पन्नास वर्षांत रूस देशच्या बादशाहाचें राज्य अतिशयच वाढलें होतें; आणि इतर दिशांप्रमाणेंच हिंदुस्थानचे दिशेकडे फार पसरलें होतें. वास्तविक पाहिलें असतां त्याचे दक्षिण सीमेषासून सेंटपीतर्सबर्ग ह्या शहरापेक्षां लाहोर हें अधिक लगत होतें. त्या सरकारचे मनांत काय होतें, हें मुख्य कारणांच्यांचे व वकिलाचे वर्तणुकेवरून सहज कळून येण्याजोगें होतें. अफगानिस्थान व इराण ह्या देशांतून हिंदुस्थानाला येण्यास रस्ता आहे म्हणून त्याच देशांत पहिल्यानें ते वकील कलागती उत्पन्न करूं लागले होते; असें असूनही इतकें भय वाटण्याचें काहीं प्रयोजन नव्हतें, कारण रशियन सरकारचे कसेही बेत असले, तरी रस्ता लांब व बहुत अडचणीचा होता ह्यामुळें, कलागती लावून हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्याच्या सीमैवर भय उत्पन्न करण्यापेक्षां काहींही अधिक त्याच्यानें झालें नसतें.

ह्या वेळेस अफगानिस्थानांत फार गडबड होती. तैथील राजा शाहासुजा ह्यास काहीं वेळापूर्वीं त्याचा भाऊ महंमद ह्यानें पदच्युत करून हद्दीपार केलें होतें; आणि तो इंग्लिशांचा आश्रय मागून त्यांचे राज्यांत येऊन राहिला होता. हें राज्य महंमदास फतेखान म्हणून वजीर होता, त्याचे मदतीनें मिळालें असतां, त्यास त्यानें हाल

कंपनीच्या सनदेंत फेरफार. सन १८३३.

रशियन लोकांच्या हल्ल्यांची भीति. सन १८३५.

रशियन लोकांच्या मसलती.

अफगानिस्थानांतलें बंड.

करून ठार मारिलें. ह्या वजिराचे भावांनीं दंगा करून महंमदाचें बहु-
तेक राज्य बळकाविलें आणि तें सर्वांनीं वांटून घेतलें. ह्या भावांत
दोस्त महंमद हा मोठा पराक्रमी होता. ह्यांनीं राज्य घेतलें तेव्हां महंमदाकडे
हिरात नामक प्रांत मात्र राहिला. महंमद पुढें थोडके दिवसांनीं मरण पावला,
आणि त्याचे गादीवर त्याचा मुलगा कामरान हा बसला. इकडे महंमदास
हांकून लावल्यानंतर दोस्त महंमद आणि लाहोरचा प्रबळ राजा रणजितसिंग
ह्यांचे मध्यें लढाई सुरू झाली; तेव्हां रणजितसिंगास पेशावर हा प्रांत मिळाला,
तो त्यानें आपले राज्यांत सामील केला.

ह्या वेळीं अफगानिस्थानांत सर्वांमध्ये प्रबळ दोस्तमहंमद होता म्हणून त्या-
च्याशीं तह करण्याकरितां वकील पाठवावा असें नवीन गव्हरन-
दोस्त महं- र जनरल लार्द आकूलंद ह्यांचे मनांत आलें. ह्या वकिलांनें
मदाकडे व- व्यापारासंबंधी बोलावें असा बाह्यात्कारीं बेत होता, तरी, वास्त-
कील पाठ- विक पाहिलें असतां ह्यानें बोलावयाचीं कलमें निराळींच असून,
विनो. त्यांत अधिक महत्त्व होतें. दोस्तमहंमद हा इंग्लिशांकडचा क-
रून, अफगानिस्थान हें हिंदुस्थानाचा बचाव करणारी सर हद्द
होईलसें करावें, हा मुख्य उद्देश होता. ह्या वेळेस इंग्लिशांकडचा वकील क-
पतान अलेकजांदर बरन्स हा होता. तो गेला तेव्हां रशियन लोकांचें वजन
जास्ती पडल्यामुळें, आपले हातून कांहीं काम होत नाहीं, असें समजून तो
आपली कामगिरी न बजावितां हिंदुस्थानास परत आला.

हिरात हातीं आलें म्हणजे हिंदुस्थान सहज घेतां येईल, असें समजून इरा-
णचे शाहानें तें घेण्याकरितां सैन्य पाठविलें. त्या शाहासही भर
हिरानास वे- देऊन रशियन लोकांनीं तो आपणाकडला करून घेतला होता.
दा घालतो. सर्व अफगानिस्थानावर आपला वारसा आहे असें तो मानीत
नवंबर असे, ह्यामुळें हिरात जर त्याचे स्वाधीन झालें असतें, तर तो देश
१८३७- घेण्याचा यत्न आणखी त्यानें पुढें चालविला असता; पण हिरा-
सेप्टेंबर ताचें संरक्षण चांगले रीतीनें केलेलें होतें. एल्झेद पातिंजर म्ह-
१८३८. णून एक तरुण इंग्रेज तेथें होता. सिलिब्रा आणि कार्से येथें इं-
ग्लिश कामगारांनीं ज्याप्रमाणें पुढें केलें त्याप्रमाणेंच त्यानें येथें
मोठे धिमेपणानें व शौर्यानें आपले लोकांस धीर देऊन त्यांजकडून मोठाले
पराक्रम करविले. इराण देशचें सैन्य मोठें होतें, परंतु तें अडाणी सरदारांच्या
ताब्यांत होतें; ह्यामुळें त्याचा अगदीं पराजय होऊन त्यास मागे हटावें लागलें.
त्या सैन्याचा वेढा तेथें नऊ महिने होता.

इराणचे सैन्याचे छावणींत इंग्लिश व रशियन ह्या दोहों लोकांकडील वकी-

ल होते; त्यांतून इंग्लिशांकडचे वकिलाचा फार अपमान होत असे; ह्याचें कारण सांगून त्यांनीं आपली समजूत करावी म्हणून इंग्लिशांनीं, इराणचे अखातांत कराक म्हणून एक बेट आहे तेंचें सैन्य पाठविलें. हें सैन्य आल्याची बातमी कांहीं अंशीं शत्रूस हिरातेंतून मागें हटण्यास कारण झाली.

गोडीगुलांबीनें सांगितल्यानें आपल्या बोलण्यास दोस्त महंमद मान्य होत नाहीं असें गवर्नर जनरलास समजल्यावर, लढाई करून आपला उद्देश सिद्धीस नेण्याचा त्यानें निश्चय केला. ह्याकरितां त्यानें रणजितसिंग आणि शहासुजा ह्यांच्याशीं तह केला. त्यांत असा ठराव झाला कीं, सर्वांनीं मिळून अफगानिस्थानावर हल्ला करून शहासुजास त्याचे पहिले गादीवर बसवावे; "सिधुनदांतलें सैन्य" ह्या किताबाचें एक इंग्लिशांचें सैन्य सिधेतून व बलुचिस्थानांतून काबूलचे उंच प्रदेशांत जावे; व त्या सैन्यांत कांहीं लोक बंगालचे असावे, कांहीं मुंबईचे असावे, आणि कांहीं शाहासुजाचे असून त्यांजवर गोरे लोक मुख्य असावे. मग सर जानकीन

तिघांचा स-
ह्या. ता.२६
जून सन
१८३८.

अफगानि-
स्थानावर
हल्ला.

हा त्या सर्व सैन्याचा मुख्य झाला. बंगालचे लोक पहिल्यानें गेले; ते कंधारास पोहोंचत तोंपर्यंत त्यांची व मुंबईचे लोकांची गांठ पडली नाहीं. ह्या मुंबईचे लोकांस सिधचे अमिरांनीं कांहीं वेळ अडविलें होतें, पण इंग्लिशांकडील राखून ठेवलेल्या फौजेनें त्या अमिरांकडचें कराची हें शहर घेतलें, तेव्हां त्यांचें कांहीं चालेनासें झालें. ह्या दोन्ही (बंगाल व मुंबई ह्यांकडील) लोकांस वाटेनें त्रास होऊन ते फार दमले. रस्ता फारच लांबणीचा असून वाटेनें मनुष्यांस व जनावरांस पाण्याचा मोठा तोटा होता. वाटेवरचे डोंगरांत दांडगे दरवडेखोर लपून राहिले होते तेही ह्यांस वरचेवर त्रास देत असत.

कंधार येथें शहासुजास इंग्लिशांनीं आपल्या सर्व सैन्यादेखतां गादीवर बसवून मोठा समारंभ करविला.

इंग्लिशांचे सैन्याचें कूच तसेंच पुढें चालून त्यानें २१ वे जुलाईस संध्या-
काळीं दिवे लागल्यावर गिजनीजवळ येऊन छावणी दिली. गि- गिजनी घे-
जनी हा एक मजबूत किल्ला आहे; येथूनच महंमूद हा पूर्वी हिंदु- तात. ता०
स्थान जिंकण्याकरितां स्वारी करण्यास आला होता; त्यापूर्वी २३जुलैसन
कोणतेही मुसलमानानें ह्या देशावर स्वारी केली नव्हती. ह्या १८३९.
किल्लांत एक दोस्तमहंमदाचा मुलगा होता. तेथील तटबंदींतून सभोंवतालचे
डोंगरांवर तोफांचा मारा होतोसें दिसल्यावरून शत्रु आपणावर एकदम हल्ला
करणार असें इंग्लिशांस वाटलें; परंतु असें कांहीं न होतां तेविसावे तारखेस

इंग्लिश लोक किड्यावर तोफा सोडू लागले. ह्याप्रमाणें भडिमार चालला असतां कांहीं लोकांनीं काबूल दरवाज्यापाशीं पुष्कळ दारू नेऊन ठेवून बत्ती दिली, तेव्हां तो दरवाजा उडून पडला. तत्क्षणींच हल्ला करणारे लोक शहरांत शिरले, मग जिवावरचा झगडा होऊन शत्रूंचा पराजय झाला. शहर इंग्लिशांचे स्वाधीन झालें, तेव्हां किड्या स्वाधीन होण्यास पुरती एकही चकमक झाडावी लागली नाहीं. इंग्लिशांचा जय झाला तेव्हां गिजनीचे तटबंदीवरून त्यांचें निशाण झळकू लागलें. गोरे लोकांस जय मिळाल्यावर त्यांनीं चांगली काबूलाचें व्यवस्था राखून कांहीं दंगा होऊं दिला नाहीं. मग लवकरच आक्रमण. इंग्लिश लोक काबूलाकडे गेले, आणि तें शहर लढाईशिवाय ता. ६ आ- त्यांचे स्वाधीन झालें. दोस्त महंमद आपलेबरोबर थोडेसे लोक गष्ट सन घेऊन आक्सस नदीचे पलीकडले रानांत पळून गेला; आणि १८३९. शहासुजा आपले पूर्वीचे गादीवर बसला. तेव्हां त्याचे भोंवताले इंग्लिश लोक संगिनी घेऊन संरक्षणार्थ होते; परंतु त्याजविषयीं प्रजेचें मन मोडलें नसून तिनें कांहीं त्याचा आदरसत्कार वगैरे नीट केला नाहीं.

शहासुजा गादीवर बसल्यावर, त्यास बसविणाऱ्या सैन्यांतील पुष्कळ लोक परत आले. देशांत स्वस्थता राखण्यास पुरेसे वाटले तितके लोक लष्कर परत मात्र इंग्लिशांनीं काबूल येथें ठेविले, आणि मेकनातन साहेबास येनें. सनद देऊन शहाचे दरबारांत इंग्लिशतर्फें कारभारी नेमिलें. ह्या साहेबास मग लवकरच बारोनेत ही पदवी मिळाली.

मुंबईची टोळी हिंदुस्थानांत परत येत असतां तिनें खिलात ह्या शहरावर हल्ला करून तें घेतलें. ह्याचें कारण हेंच होतें कीं, “सिंधुनदाचें सैन्य” अफगानिस्थानाकडे कूच करीत असतां, तेथील अधिकाऱ्यानें फार लबाडी केली होती. हल्ला करणारे लोक थोडके होते तरी, त्यांनीं मोठे शौर्यानें आपलें काम बजाविलें. शत्रु अगदीं वेड्यासारखे लढले आणि किड्यादार आपले लोकांनिशीं जिवावर उदार होऊन लढत असतां मारला गेला.

इंग्लिशांचे लोक दोन वर्षे काबूल येथें राहिले. अफगानिस्थानांतले रानटी लोक जात्याच क्रूर स्वभावाचे असून इंग्लिश लोकांनीं नवीन राजाची स्थापना केली म्हणून त्यांचा ते द्वेष करीत असत, हें वरचेवर त्यांचे कृतीवरून दृष्टीस पडे. कोणी गोरे सरदार किंवा शिपाई आपले लोक सोडून थोडेसे दूर गेले म्हणजे, त्यांवर हल्ला करून ते त्यांस कापून टाकीत असत. कांहीं दांडगे लोक आपले साथी जमा करून शक्यनुसार दंगा कराय्यास चुकत नस-

अफगानि-
स्थानांतील
लोकांच्या
मनाची
स्थिति.

त. इंग्लिशांचे लोक शिधापाणी वगैरे आणावयास जात तेव्हां, त्यांच्या भोंवताले ते क्रूर शत्रु जमत, ह्यामुळे चकमक होऊन मोठा नाश झाल्याखेरीज त्या लोकांस परत येतां येत नसे. पण ह्याप्रमाणें दंगा नेहेमीं होत नव्हता; आणि काबूल येथें इतकी स्वस्थता झाली होती कीं, पुष्कळ गोरे लोक आपलीं मुलें माणसें आणवून त्यांसुद्धां त्या शहरांत स्वस्थ राहिले.

दोस्त महंमद आश्रय मागण्यासाठीं बुखाऱ्याचे राजाकडे गेला, तेव्हां तेथें त्या राजानें त्यास कैदेंत ठेविलें होतें. तेथून आपली सुटका करून घेऊन आपले देशांतून इंग्लिशांस हांकून देण्याचा आणखी एक वेळ यत्न करण्याकरितां तो त्या देशांत आला; तेथें पुष्कळ अफगाण लोक त्यास मिळाले. इंग्लिशांनीं त्याच्या बरोबर लढण्याकरितां सर राबर्ट सेल ह्यास कांहीं लोकांनिशीं पाठविलें. मग लढाई होऊन परवान येथें दोस्त महंमदाचे लोकांचा पराजय झाला; आणि ते लोक पळूं लागले. तेव्हां त्यांचा पाठलाग करण्यास तो देश सोडू नव्हता, ह्यामुळे बंगालचे घोडेस्वारांचे एके पलटणीशिवाय दुसरे कोणी तें काम केलें नाहीं. ते स्वार शत्रूंचे मागें थोडेसे गेले, तां दोस्त महंमदाचे कांहीं घोडेस्वारांनीं त्यांजवर हल्ला केला. मग इंग्लिश लोकांस हल्ला करण्याचा हुकूम झाला, तेव्हां आपले लोक मागोमाग येतील असें समजून इंग्लिशांचे सरदार शत्रूवर चालून गेले पण काळे लोक धावरे होऊन पळून गेले, म्हणून त्या सरदारांस मारामारी करीत करीत शत्रूंतून वाट काडीत यावें लागलें.

आतां दोस्त महंमदाचा पराजय होऊन त्यास अगदीं आशा राहिली नव्हती. काबूल येथें इंग्लिशांचा वकील होता, तो एके दिवशीं घोड्यावरून रपेट करून परत येत असतां, एक स्वार आपला घोडा पिटवीत त्याजपार्शीं आला आणि म्हणाला कीं, दोस्त महंमद आपले स्वाधीन होण्याकरितां आला आहे, तेव्हां त्या साहेबास मोठें आश्चर्य वाटलें. त्या जासुदाचें बोलणें संपत आहे तों इतक्यांत दोस्त महंमद जातीनें घोड्यावरून आला आणि खाली उतरून त्यानें आपली तलवार सर विलियम मेकनातन् ह्याचे स्वाधीन केली. त्यास कैद केल्यावर इंग्लिशांनीं त्याचा नानाप्रकारचा आदरसत्कार केला, आणि त्याला हिंदुस्थानांत पाठवून बंदींत ठेविलें होतें, तरी त्याजवरचा पहारा अगदीं कडक नव्हता.

परवानची लढाई नोवेंबर महिन्यांत झाली होती. इंग्लिशांनीं खिलातचा

अधिकारी मारून तें शहर पूर्वी आपले स्वाधीन करून घेतलें होतें, तें त्याच्या मुलांनें परत घेतलें म्हणून जनरल नात त्याच महिन्यांत तेथें गेला; आणि दिसेंबरचे पहिले तारखेस थोडकेच काळे लोकांनीं लढाई करून त्या उन्मत्त राजाचा पराजय केला. इ० स० १८४१ चे आरंभीं इंग्लिशंसांस, अफगाण लोकांपैकीं कोजक आणि खिलजी इत्यादि जे दंगा करणारे होते त्यांशीं लढाया करण्यांत वेळ घालवावा लागला; असें असून पुढें सप्टेंबर महिन्यांत त्या देशांत इतकी स्वस्थता झालीसं वाटलें कीं, नवीन राजास आतां अधिकार करण्यास कठीण पडणार नाहीं अशा समजुतीनें, तेथून आपलीं फौज उठवावी, हें देखील इंग्लिशंसांचे मनांत आलें होतें. तेथील वकिलाचीं मुंबईचे गवर्नरचे जाग्यावर नेमणूक झाली होती; ह्यामुळें त्यानें तर तेथून निघण्याची तयारी करून ठेविली होती.

वास्तविक पाहिलें असतां ही स्वस्थता बाह्यात्कारी मात्र होती आणि इंग्लिशंसांस संकटाचे दिवस जवळ जवळ येत चालले होते. ते, स्वदेशचे लोकांपासून तीनशें कोसांवर असून, अफगानिस्थानांत थंडी लबाह्यात्कारें फारच कडक ह्यामुळें बहुत हाल सोशीत होते; आणि रानटी स्वस्थता. शत्रु त्यांस घेरून वरचेवर दंगा करित, ह्यामुळें त्यांचे पुष्कळ लोक अन्नपाण्याच्या तोड्यानें मरतच होते; अशा संकटावस्थेंत असतां अब्रू जाऊन पुष्कळांस मरण येण्याचा समय समीपच आला होता.

अकूतोवर महिन्याचे प्रारंभीं कांहीं सरदारांनीं शहासुजाचे दरबारांतून निघून बंडाचा झेंडा लाविला. ते खुद्द काबूलचा घांट बळकावून आफगाणि-स्थानांनील सरदारांचें बंड, अक्टोबर १८४०. वसले आणि सर रावर्त सेल ह्याजबरोबर जें सैन्य जलालाबादेस जात होतें तें इंग्लिशंसांनीं त्यांजवर पाठविलें. बंडखोर लोकांनीं मजबूत जागीं आपला वचाव करून घेतला होता. रस्त्यावर एक तट बांधलेला होता त्याच्या आश्रयानें कांहींजण राहिले होते, आणि बाकीचे लोक सभोंवताली अवघड चटणीचे डोंगरावरून पसरले होते; गोरे लोकांनीं त्यांस मागें हटवून ते घांटांतून नाहींतसे केले; तरी अद्यापि शत्रु स्वस्थ राहिले नव्हते. रात्रंदिवस इंग्लिशंसांचे सैन्यावर ते हल्ला करित, तेव्हां इंग्लिशंसांनीं जगदलक ह्या ठिकाणीं मोठे शौर्यानें लढून त्यांस मागें हटविलें. मग गोरे लोक जलालाबादेस गेले तेथें तत्क्षणींच त्यांच्या सभोंवता शत्रूंनीं वेढा घातला. त्या ठिकाणची तटबंदी जुनी होऊन फार मोडकळीस आली होती, तरी तेथें तोफा वगैरे ठेवून इंग्लिशंसांनीं उत्तम रीतीचा बंदोबस्त ठेविला होता, आणि कायू होईल तें होवो, परंतु शेवटपर्यंत येथून हालावयाचें नाहीं, असा सर रावर्त सेल

ह्याने निश्चय केला. ह्या उद्योगांत तो असतां, काबूल येथें मोठा सर राबर्त दंगा झाला आहे, तिकडे तुम्ही परत जावें, असा त्यास हुकूम सेल हा ज- आला. पण वाटेनें लढण्याचे प्रसंग येतील त्यांस आपलेजवळचे लालावादेस लोक हल्लीं उपयोगी पडायजोगे नाहींत, असें समजून त्यानें तें जातो. काम पत्करिलें नाहीं, आणि संकटावस्था जाई तोंपर्यंत जलाला- वादेस राहून त्यानें आपले जवळचे शूर गोरे लोकांनिशीं त्या जाग्यांचा उत्कृष्ट रीतीनें वचाव केला आणि तेणेंकरून इंग्लिशांचें नांव राखलें.

आतां काबूल येथें जें दुःखकारक वर्तमान झालें तें सांगतां. त्या शहरापासून दीड कोसांवर इंग्लिशांची छावणी होती तेथें कांहीं सैन्य होतें, आणि कांहीं सैन्य बालाहिसार म्हणून एक मोठा वाडा जवळच काबूल येथील होता त्यांत होतें. कांहीं इंग्रेज लोक शहरांत होते. हे सर्व लोक लंबंड. ता.२ नोवेंबरचे दुसरे तारखेस दंगा होऊन गलबलून गेले. अफगाण नवंबर सन लोकांनीं इंग्लिशांचे घरांवर हल्ला केला आणि सर अलेक्जान्दर १८४१. बर्न्स आणि इतर कामगार ह्यांस ठार मारलें. ह्याप्रमाणें वरचे- वर दंगा वाढत गेला. त्यांनीं शहाचा खजिना लुटला आणि त्यास व इंग्लिश कामगारांचे घरांस आग लाविली. खजिन्यावरचे काळे लोक मोठे शौर्यानें ल- ढले, परंतु, शत्रूंचे लोक फार, ह्यामुळें त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं. ह्याप्रमाणें दंगा चालला असतां तो बंद करण्याजोगा कांहींच प्रयत्न इंग्लिशांचे हातून झाला नाहीं. त्या वेळेस इंग्लिशांस नेहमीप्रमाणें उत्साह व धैर्य हीं नव्हतीं. हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांचे राज्याची उत्तरोत्तर वृद्धि इंग्लिशांचें होत असतां त्या लोकांचें जें अवसान होतें, तें अफगाणिस्थानां- अभैर्य. तील डोंगरांत नाहींसें झालें; आणि पुष्कळ वेळानंतर वास्तविक लढाई चालली असतां, गोरे लोक धैर्य सोडून भिडून पळून गेले, ही गोष्ट त्यांनीं फारच वाईट केली. त्या वेळचें स्मरण झालें म्हणजे इंग्लिशांस लज्जा वाटून त्यांचे डोळ्यांवाटे पार्शी येतें; ह्यामुळें गोष्ट वास्तविक घडली ती इतिहा- सांत लिहावी हा जो खऱ्या इतिहासकाराचा धर्म त्याचा जर प्रतिबंध नसता, तर इंग्लिश इतिहासकारांनीं ह्या लढाईचा वृत्तांत मोठे खुषीनें आपले ग्रंथांतून गाळला असता.

तिसरे तारखेस सकाळींच कांहीं लोक खुर्द काबूल येथें होते, ते तेथून निघून वाटेनें कोणी आल्यास त्याच्याशीं लढावें, अशा रीतीनें काबुलास आले. वास्तविक पाहिलें तर हल्लीं इंग्रेज लोक आपली छावणी बंडाची वृद्धि. आणि बालाहिसार ह्या दोन ठिकाणीं कोंडले गेले होते. पुष्कळ अफगाण लोक भवितालच्या प्रदेशांतून आले आणि एक किल्ला बळकावून

बसले, तरी त्यांस हाकून देण्याविषयी प्रयत्न इंग्लिशांचे हातून झाला नाही. इंग्लिशांनी ज्या किल्ल्यांत पोटागी वगैरे ठेवली होती त्यावर दुसरे दिवशीं अफगाण लोकांनी हल्ला केला. तेथें एक गोरा सरदार व कांहीं काळे लोक होते; पण कांहीं पाठवळ न मिळाल्यामुळे त्यांस पळून जावें लागलें. ह्या वेळेस मुख्य अधिकारी जनरल एलफिन्स्तन् होता, तो म्हातारा व अशक्त होता, ह्यामुळे त्याच्यानें कांहीं काम होईलशी त्याची चर्या दिसत नव्हती; ह्यास्तव बालाहिसार येथें त्याचा दुय्यम जनरल शेलतर होता, त्यास ह्याला मदत करण्याकरितां बोलावणें गेलें. ती आल्यावर कांहीं चलाखी दिसूं लागली. इंग्लिशांच्या छावणीजवळ जो किल्ला होता, तो प्रयत्न करून त्यांनीं घेतला; परंतु त्या वेळेस त्यांचा फार नाश झाला; कारण गोरे शिपाई पहिल्यानें पळून गेले तेव्हां जनरल शेलतर ह्यानें त्यांस लढाईकरितां मोठे धिरानें एके ठिकाणीं जमविलें. हा जनरल सेनाधिपत्यास योग्य नव्हता; तरी प्राचीनकाळीं युरोप खंडामध्यें नैत म्हणून जे शूर सरदार होऊन गेले, त्यांप्रमाणें तो मोठे उत्साहानें लढला.

मेजर पातिजर ह्यानें हिरातचा बचाव केला. तो व दुसरे दोन असामी करीकर येथून पळ काढून काबुलाकडे ह्या संकटसमयीं गेले. दोहों-इंग्लिशांच्या कडील लोकांचे हातून कांहीं न होतां थोडे दिवस गेले. बेविसंकटाची सावे तारखेस इंग्लिशांनीं बेमारू म्हणून एक गांव आहे त्यावर वृद्धि. हल्ला केला. तेथून त्यांस ह्या वेळपर्यंत अन्नाचा वगैरे पुरवठा होत होता. तेथें पराजय झाल्यावर पुन्हा दुसरे दिवशीं त्यांनीं हल्ला केला, त्या वेळेसही यांचें कांहीं चाललें नाही. ह्या वेळेस सेनाधिपति चांगला नव्हता आणि कांहीं लोक शौर्यानें लढले तरी, बहुतेकांची त्या वेळची वर्तणूक त्यांचे नांवास बद्द आणण्याजोगी होती.

मग इंग्लिशांनीं दोस्त महंमदाचा मुलगा अकबरखान ह्याशीं तहाचें बोलणें लावलें. त्यानें सांगितलेलीं तहांतील कलमें इंग्लिशांच्या नांवा-अकबरखा-स अतिशय बद्द लावणारीं होती, तरी त्यांनीं तीं मान्य केलीं नाबरोबर सर विलियम मेकनातन ह्यानें पूर्वीं अकबरखानाशीं तह केला तह. ता. २३ होता, त्यास अकबरखानानें दिसेंवराचे तेविसावे तारखेस एक डिसेंबर सन एकांतस्थानीं भेटीस बोलाविल्यावरून तो आपलेबरोबर तीन सर १८४१. दार घेऊन त्या नेमिलेल्या जागीं बोलणें चालविण्याकरितां गेला तेथें तो त्या अफगाण सरदारांशीं बोलत असतां त्या सर्वाभोंव ताले कितीएक हत्यारबंद लोक येऊन उभे राहिले. त्या लोकांनीं मागें जाई अशी इंग्रेजांचे वकिलानें विनंती केली, तरी अकबरखान त्याचे बोलण्यास मान्य झाला नाही; मग लवकरच त्या लोकांनीं पुढें चाल करून मा

रामारी केली, तीत सर विलियम मेकनातन आणि दुसरा एक सरदार असे दोघे गोळी लागून पडले. मेकनातन साहेवास तर अकबरखानानेच गोळी मारली, असे म्हणतात. त्या माणसांनी इंग्लिशांकडेचे बाकीच्या सरदारांच्या मुसक्या बांधून त्यांस कैद करून नेले; आणि त्या निर्दय लोकांनी आपण मारलेल्या मनुष्यांचे प्रेतांचे देखील कापून हाल करण्यास सोडले नाही. हे वर्तमान हिंदुस्थानांत कळले, तेव्हां इंग्लिशांच्या आंगावर शहारे येऊन त्यांची काय अवस्था झाली, ह्याचें त्या वेळचे लोकांस पक्कें स्मरण आहे; आणि मेकनातन साहेबाचे मरणाबद्दल निशाणें उभारलेलीं त्यांनीं पाहिलीं, आणि तोफांचे अवाज ऐकले तेव्हां जें त्यांस दुःख झालें, तें तर ते कधींही विसरणार नाहीत.

त्या वेळेस जे लोक काबुलामध्ये होते, त्यांनीं आपले आंगीं जितकें सामर्थ्य होतें तितकें जर सूड उगविण्याकडे खर्चलें असतें, किंवा मेजर पातिंजर ह्याचे सांगण्याप्रमाणें, सर राबर्ट सेल ह्या शूर सरदाराकडे ते जोरानें मार्ग काढीत गेले असते, तर फार चांगलें झालें असतें; पण तसें कांहींच न होतां तहाचें बोलणें चालू लागलें आणि असा ठराव झाला कीं, अकबरखानानें इंग्लिशांचे सैन्यास काबुलांतून जाऊं द्यावें आणि वाटेनें त्यांस कांहीं उपद्रव होऊं नये, आणि त्याबद्दल इंग्लिशांनीं पुष्कळ पैसा द्यावा. इंग्लिशांनीं चार सरदार त्यांजकडे ओलीस पाठविले आणि अजारी व जखमी झालेले लोक काबुलांत ठेविले.

जानुआरी महिन्याचे सहावे तारखेस इंग्लिशांचे लोक काबुलाहून निघाले. त्यांमध्ये गोरे व काळे मिळून ४५०० लोक असून त्यांबरोबर पुष्कळ लष्करी माणसे होती, ह्यामुळे ते आपले छावणींतून निघाले तेव्हां त्यांच्यामध्ये धांदल व अव्यवस्था फार होती. षाट्टेवर घाट होते ते अरुंद व अवघड चढणीचे असून पुष्कळ बर्फानें भरून गेले होते आणि त्या बर्फावरूनही पूर्वीं कोणी चाललें नव्हतें. त्या लोकांचें कूच चाललें असतां थंडीनें आणि भुकेनें हजारों लोक वाटेवर मरून पडत, आणि अफगाण लोक प्रत्येक डोंगराच्या शिखरावर भरले होते, त्यांच्या गोळ्यांनीं कांहीं लोक पडत, कारण इंग्लिशांस कांहीं उपद्रव होऊं द्यावयाचा नाही हें अकबरखानाचें बोलणें बाह्यात्कारीच मात्र होतें. शायका व मुल्लें हीं त्याजकडे इंग्लिशांनीं ओलीस पाठवून दिलीं असतां तो आपले बोलण्याप्रमाणें वागला नाही. वाटेनें त्यांस वरचेवर अधिक

सर विलियम मेकनातन साहेबाचा खून. ता. २३ डिसेंबर स. १८४१.

अकबरखानाबरोबर नवा तह.

इंग्लिश काबुलाहून परततात. ता. ६ जानेवारी सन १८४२.

खैबरघाटांतिल संकटें.

संकटें येऊं लागलीं. आणि जे लोक अफगाणांच्या तडाक्यांतून वांचले ते श्रम, भूक, आणि थंडी ह्यांच्या योगानें मरण पावले. ह्याप्रमाणें बहुतेक लोक मे-
ल्यावर कांहीं बाकी राहिले त्यांनीं तसेंच नेटत नेटत जलालाबादेस जाण्याचा
निश्चय केला. पण त्यांतून एक मनुष्य मात्र फुटकळ तेंथें जाऊन पोहों-
चला. लोक बंदीत पडले त्यांखेरीज काबुलांतले सैन्यांतील तेवढाच मात्र
जिवंत राहिला.

तिकडे असें झालें, तरी सर राबर्ट सेल ह्यानें मोठे शौर्यानें
संक्राच्या अजूनपर्यंत टिकाव धरला, ह्यामुळें त्यांस व त्याचे लोकांस परा-
निवारणाची क्रमी ही पदवी प्राप्त झाली. पेशावर येथें जनरल पालक हा
तयारी. सैन्य जमवीत होता आणि जनरल नात ह्यानें ज्यान्युआरीचे १२वे
तारखेस कंधार येथें शत्रूंचा पराजय केला होता. तो शहरांत
टिकाव धरून राहिला.

इ० स० १८४२ च्या प्रारंभीं लार्द अक्लंड साहेब गवरनर जनरलाची
लार्द एलन्ब- जागा सोडून गेला आणि त्याच्या जाग्यावर लार्द एलन्बरो सा-
रो गवरनर हेव आला. त्यानें पुष्कळ विचार करून असें ठरविलें कीं, का-
जनरलाच्या वूल येथें जो इंग्लिशांचा नाश झाला तो उगवून घेण्याकरितां,
कामावर ये- आणि अकबरखानाचे कैदेत गोरे लोकांच्या बायका व सरदार
तो. ता० २८ लोक आहेत त्यांस सोडविण्याकरितां तिकडे मोठ्या सैन्यानें कूच
फेब्रुवारी करावें. अफगाण लोक गिजनी परत घेऊन तेंथें सांपडलेल्या
सन १८४२. इंग्लिश लोकांस कैद करून त्यांचे फार हाल करीत होते,
हें एक गवरनर जनरलाच्या वरील निश्चयास कारण झालें.

सर राबर्ट सेल ह्यानें जलालाबादेस पुढें काय केलें तें आतां सांगतां. त्याच्या
जवळ थोडे लोक होते ते शत्रूंनीं हल्ला केल्यापासून आपणास
विजयी शि- कांहीं उपद्रव होऊं नये, म्हणून तटबंदी वगैरे मोठे हुशारीनें नीट
पाई. करीत होते, पण धरणीकंप झाला त्याच्या योगानें त्यांचे श्रम
निष्फळ होऊन त्यांस पुनः त्या कामास लागावें लागलें. त्यांनीं
मोठ्या आनंदानें त्या कामास आरंभ करून लवकर तटबंदी वगैरे नीट केली.
ह्याच वेळेस अकबरखानानें येऊन शहरास भोंवतीं तळ दिला, आणि त्याच्या लो-
कांच्या व इंग्लिशांच्या पुष्कळ झटापटी निकरानें झाल्या. एप्रिलच्या ७ वे
तारखेस इंग्लिशांनीं किल्ल्यांतून बाहेर येऊन अफगाण लोकांचे छावणीवर हल्ला
केला, आणि शत्रूंच्या सर्व तोफा घेऊन छावणीला आग लावून दिली, ह्यामुळें
अकबरखानास मोठ्या जलदीनें पळून जावें लागलें. ह्या वेळेस इंग्लिशांकडे
थोडे लोक आणि शत्रूंकडे पुष्कळ लोक, असें असतांही इंग्लिशांस जय मिळा-

ला; पण ह्या सर्व मोहिमेमध्ये कर्नल देवीने पराक्रम करून यश मिळविले, तो ह्या वेळीं मरण पावला, ह्यामुळे त्या लोकांस फार दुःख झाले.

पुढे नऊ दिवसांनीं जनरल पालक जलालाबादेस जाऊन पोहोचला. त्यानें पेशावराहून निघून खैबरघाटावर हल्ला केला होता, आणि त्याच्या कडचा तेथें फारसा नाश न होता त्यास मोठा जयही मिळाला जनरल पालक काबु-
होता. तो हल्लीं पराक्रमी लोकांस सोडविण्याकरितां जलालाबा- लक काबु-
देस गेला. कांहीं महिनेपर्यंत तेथें राहिल्यावर त्यास पुढें जाण्या- लास जा-
ची परवानगी मिळाली. आगस्त महिन्याचे विसावे तारखेस तो प्यास नि-
आपले सर्व सैन्य घेऊन काबुलास जावयास निघाला. गंदमकाज- घतो.
वळ कांहीं किल्ल्यांवर व सभोंवतालचे डोंगरांवर अफगाण लोक
होते, त्यांस त्यानें हांकून लावले. थोडकेच महिन्यांपूर्वी इंग्रज लोक काबुला-
हून जलालाबादेकडे येत असतां त्यांचा जगदलक येथें फार नाश झाला होता.
तेथून हल्लीं ते जात असतां सभोंवतालच्या डोंगरांवर जमून अफगाण लोकांनीं
त्यांजवर गोळे मारले, म्हणून इंग्रज लोकांनीं त्यांचा पराजय करून त्यांस पळ्या-
यास लावले. तजीन येथें मोठ्या जोरानें लढाई होऊन इंग्लिशांस जयही मो-
ठाच मिळाला, आणि त्या लोकांनीं जयजयकार करीत मोठ्या उत्साहानें सप्टें-
बरचे १५ वे तारखेस काबूल येथें घेऊन पुनः तेथें छावणी दिली.

इकडे जनरल नात हाही कंधाराहून काबुलाकडे जावयास निघाला. त्यानें आगस्त महिन्याचे ३० वे तारखेस गिजनीचा गवर्नर शमसुद्दीन ह्याचे हाताखालचे सैन्याचा पराजय केला; मग सप्टेंबर महि- जनरल नात
न्याचे ६ वे तारखेस शत्रु गिजनी हें शहर सोडून गेले; जनरल काबुलास
नात ह्याचे वाटेवरचे खिडीतून पुष्कळ अफगाण लोक जमले जातो.
होते, त्यांस त्यानें १४ वे व १५ वे तारखेस तेथून हांकून लावले,
आणि मग लवकर तो जनरल पालक ह्यास काबूल येथें जाऊन मिळाला.

जनरल पालक काबुलाकडे येत आहे, हें वर्तमान अकबरखानास समजतांच त्याचे जवळ इंग्लिशांचे लोक बंदीत होते ते त्यानें आपले देशाचे
मध्यभागीं नेऊन ठेविले, आणि असें भय घातलें कीं, त्यांस गुला- बंदिवानांची
माप्रमाणें मी कुर्दिस्थान येथील रानटी सरदारांस विकीन. ह्यानें सुटका.
धाक घातला तरी ज्याचे स्वाधीन ते लोक होते त्यांचें मन इंग्लि-
शांस जय मिळाल्यामुळे इतकें बदललें कीं, त्यांपासून बराच लांच घेऊन त्यानें
त्यांस सोडून दिलें. ते काबुलाकडे येत असतां, सर रिचमंड शेक्सपीयर हा
सातशें घोडेस्वार घेऊन तिकडे जात होता तो त्यांस भेटला, आणि काबुलाज-
वळजवळ जां तें आले तों, आपले लोकांत पुनः आपण आलों हें पाहून त्यांस

मोठा आनंद झाला. ह्या बंदीवानांमध्ये खुद्द सर रावर्त सेल ह्याची पत्नी व कन्या ह्या होत्या, म्हणून त्यांस सामोरे जाऊन त्यांचा वचाव करून आपण्याकरितां तो आपलेबरोबर कांहीं लोक घेऊन गेला. त्यांची भेट झाल्यावर जनरलापासून भिकार शिपायापर्यंत जितके लोक होते, तितक्यांत कोणास स्वतः आनंद होत आहे, कोणाचे नेत्रांतून अश्रु येत आहेत, कोणास दुसऱ्याचा आनंद पाहून आनंद होत आहे, असा काळ घालवीत ते सर्व इंग्लिशांच्या छावणीपार्शीं येऊन पोचले.

इंग्लिशांचा अपमान झाला होता तो त्यांनीं उगवून घेतला. बंदिवान पुनः आपले लोकांत परत आले ह्यामुळे सर्वास आनंद झाला. आणि इंग्लिश लोकांस जय मिळून कांहीं अंदाधुंदी वगैरे न होतां त्यांचें सामर्थ्य दिसून आलें. इतकें झाल्यावर इंग्लिशांचा हेतु पूर्ण होऊन त्यांकडे कांहीं विशेष करावयाचें राहिलें नाहीं.

शेवटचा जय होऊन इंग्लिश सैन्य परतनें. ता० १२ अक्टोबर सन १८४२.

अपमान न होतां इंग्लिशांस अफगानिस्थानांतून येण्यापुरता त्यांस जय मिळतांच सर्व फौज हिंदुस्थानांत आणावी असा सरकारानें निश्चय केला. शहासुजा ह्यास त्याचे पदरचे एका सरदारानें ठार मारिलें, ह्यामुळे त्याचे संरक्षणार्थ सैन्याची गरज राहिली नाहीं. ह्याकरितां काबुलाजवळ इस्तालिफ म्हणून एक गांव आहे, तें व करीकर हीं घेऊन त्यांचा नाश करून इंग्लिशांचें सर्व सैन्य हिंदुस्थानांत परत आलें, मग अफगानिस्थानांतील रानटी

सरदार एकमेकांशीं लढाया करोत अथवा कोणत्याहि प्रकारचा कज्जा करोत, आपण मध्यें तोंड घालूं नये, असा इंग्रज सरकारानें निश्चय केला.

अफगानिस्थानांतील लढाईचा प्रारंभ चांगले रीतीनें झाला; म्हणजे आरंभीं आपले सरकारास जय मिळाला, पुढें ती लढाई चालत असतां त्यांचा एक वेळ मात्र पराजय होऊन वरचेवर अपमान होत गेला, आणि तिचा शेवट चांगले रीतीनें होऊन त्यांस यश मिळालें. ह्या लढाईचें स्मरण झालें म्हणजे त्या लोकांस दुःख होतें तरी त्यांची उमेद खचत नाहीं.

अठरावा भाग समाप्त.

भाग एकोणिसावा.

सिंध व ग्वालेर येथील लढाया.

इ० स० १८४२ पासून सन १८४४ पर्यंत.

सिंधचे अमीर—इंग्लिशंविषयी त्यांची वाईट बुद्धि—तह मोडतात—तहा-
विषयी नवीन ठराव करून त्यांजकडे मान्यतेकरितां पाठवितात—इंग्लिशंच्या
रेसिडेन्सीवर हल्ला—मियानी येथील लढाई—हैदराबाद हस्तगत होते—बंड-
खोर सरदार धरतात—देश जिंकितात—ग्वालेर—पुत्रसंतान नसतां महारा-
जाचा मृत्यु—त्याचा वंशज दत्तक घेतात—मामा साहेबास राज्यकारभार चा-
लविण्यास नेमितात—दगाबाज्या—मामांच्या जागी दादा खासगीवाले ह्यांस
नेमितात—ब्रिटिश लोकांचा रेसिदेंत दरबारांतून जातो—मराठ्यांच्या लष्क-
राची स्थिति—ब्रिटिश लोकांचें सैन्य येतें—तहाचीं बोलणीं—तीं सिद्धीस
जात नाहींत—महाराजपूरची लढाई—पन्यारची लढाई—महाराजांबरोबर
तह—लार्ड एलन्बरो कलकत्यास माघारा जातो—दौरेकूर्स त्यास परत
बोलावितात.

अफगानिस्थानांतील लढाई झाल्यावर कांहीं अंशीं तिचेच योगानें दुसरी
एक लढाई झाली. इंग्लिशंंचें सैन्य मुंबईहून काबुलास जात
असतां वाटेनें सिंधचे अमीर ह्यांनीं त्यास अडथळा केला, हें पूर्वीं सिंधचे अ-
सांगितलेंच आहे. त्या वेळेस इंग्लिशंानीं त्यांचें कांहीं चालूं दिलें मीर.
नाहीं; परंतु सिंधेंतून इंग्लिशंंचे लोक गेले तेव्हांपासून तेथील
अधिकार्यांचे मनांत इंग्लिशसरकाराविषयीं वैमनस्य राहिलें. काबूल येथें इंग्लि-
शंस संकटावस्था प्राप्त झाली, तेव्हां त्यांच्या शत्रूंचा व अमीरांचा एकमेकांशीं
पत्रव्यवहार चालत होता; अमीर हे हत्यारबंद लोकांच्या टोळ्या जमवीत होते
आणि पूर्वीं त्यांच्याशीं झालेल्या तहाच्या ठरावाप्रमाणें वागेनातसे झाले. ह्याव-
रून त्यांचे मनांत वांकडें आलें ह्याविषयीं संशय राहिला नाहीं. अफगानिस्था-
नांत इंग्लिशंांचा नाश होत आहे, ही संधि आपला नफा करून
घेण्यास चांगली आहे असें त्यांनीं मनांत आणिलें; पण जनरल इंग्लिशंांवि-
पालक आणि जनरल नात ह्यांहीं जय मिळवून कूच केलें, ह्यामुळें पर्यां त्यांची
त्यांच्यानें कांहींच झालें नाहीं. ह्या वेळेस शत्रूंवर हल्ला करण्यास वाईट बुद्धि.
इंग्लिशंांचें सैन्य तयार असून, सर चार्ल्स नेपियर हा इ० स०
१८४२ चे अक्तोबर महिन्यांत सरकारानें त्यावर अधिकारी नेमला.

सिंध देश अफगानिस्थानचे दक्षिणेस असून त्यांत सिंधु म्हणून एक
मोठा प्रशस्त नद आहे. त्या नदांतून गलबतें चालविण्याबद्दल इंग्रेंज

तहाकडे सरकार व त्या देशांतले अमीर ह्यांच्या मध्ये पुष्कळ वेळा तहाचीं दुर्लक्ष्य. बोलणी चालली होती. त्यांच्या मध्ये तह होऊन त्यांत असें ठरलें होतें कीं, इंग्लिशांच्या व्यापाराच्या जिनसांवर जी जकात त्यांच्या कामगारांच्या विद्यमानें पहिल्यानें ठरली होती, तिजशिवाय नवीन जकात अमीरांनीं बसवूं नये. ह्या कराराप्रमाणें ते वागले नाहींत, आणि अशीच त्यांनीं पुष्कळ दुसरीं द्वेष वाढण्याजोगीं कृत्यें केलीं; परंतु हीं कृत्यें करण्यास त्यांस कांहीं निमित्तें होती. त्या सरदारांचे मनांत इंग्लिशांशीं संबंध अगदीं असूं नये, असें होतें; तरी इंग्लिशांनीं आपले तफें एक कारभारी सिंधहैदराबाद येथें नेमला आणि आपलें सैन्य त्यांच्या मुलखांत ठेवलें. ह्याप्रमाणें त्यांचें स्वातंत्र्य जाऊन हिंदुस्थानांतील इतर परतंत्र संस्थानिकांची आणि त्यांची एकच अवस्था झाली.

अमीर लोकांचे चांगले वर्तणुकेचा संशय आल्यामुळें गव्हर्नर जनरल ह्यांनं नवा तहनामा तयार करून त्यांजकडे रुजू करण्याकरितां पाठविला. ह्यांतील कलमें अमीरांस आवडण्याजोगीं नव्हतीं. अमीर ह्या वेळपर्यंत इंग्लिशांस खंडणी देत होते त्याबद्दल त्यांनीं कांहीं मुलूख इंग्लिशांस द्यावा; सिंधुनदावरच्या इंग्लिशांच्या आगबोटींस त्यांनीं कोळसे पुरवावे; आणि नाणें पाडण्याचा जो त्यांस अधिकार होता तो त्यांनीं इंग्लिश सरकारास द्यावा; हीं गवर्नर जनरलानें ठरविलेलीं कलमें होती. ह्या तहास अमीर अगदीं मान्य नव्हते; पण कांहीं वेळानें इंग्लिशांचा कमिशनर मेजर औत्रम ह्यांनं त्यांजकडून त्या तहनाम्यावर सव्या करविल्या. कमिशनराचे व अमीरांचे भेटीच्या अंती, त्यांचे मनांत ह्याजविषयीं कांहीं वाईट वागत आहे, असें उघड दिसून आलें; आणि दुसरेच दिवशीं त्यांनीं कमिशनराचे घरावर हल्ला केलो तें घर बंडखोर लोकांनीं तिहीं बाजूंनीं घेरिलें. तेथें नजीकच आगबोट होती तेथील तोफांच्या मान्यामुळें चवथे बाजूकडे त्यांचा प्रवेश झाला नाहीं. चार तासपर्यंत त्या घरांतील पाहरेकरी हल्ला करणारांचें कांहीं चालूं न देतां स्वस्थ त्या आगबोटींत शिरले.

सर चार्लस नेपियर ह्याचे हाताखालचें सैन्य जवळच होतें. तें हैदराबादेजवळ मीयानी येथें दोन दिवसांत आलें. तेव्हां तेथें सगळे अमीर सज्ज होऊन मोठे सैन्यानिशीं शत्रूंची वाट पाहतच होते; त्यांचे सैन्यांतील लोक शूर व बळकट होते. ते मजबूत ठिकाणीं होते, आणि त्यांच्या व इंग्लिशांच्या सैन्यांमध्ये फलेली नामक नदी होती. त्या नदीचें पात्र खोल असून त्या वेळस तिला पाणी

तहाविषयीं नवीन ठराव करून तेथ्यांजकडे मान्यतेकरितां पाठवितान.

सन १८४३.

इंग्लिशांच्या कमिशनरावर हल्ला. ता० १५ फेब्रुवारी सन १८४३.

नव्हतें. दांडगे बलोची लोक लढाई करण्यास उत्सुक होऊन डगरीवर जमले होते; आणि सैन्याच्या दोहों बाजूंस दाट झाडी होती, ह्यामुळें दोहींकडे कांहीं धोका नव्हता. शत्रूंचें सैन्य इंग्लिशांचे सैन्यापेक्षां दसपटीहूनही अधिक होतें, तरी प्रसंग येईल त्याप्रमाणें झटून काम करण्यास इंग्लिश तयार होते.

इंग्लिश लोक तेथें जातांच शत्रूंनीं त्यांजवर तोफांचा मोठा भडिमार चालू केला. इंग्लिशांचे उजवे बाजूंस त्यांचा तोफखाना होता, तेथून तेही उलट भडिमार करूं लागले; शत्रूंनीं आपलें सैन्य किती आहे तें दाखवावें ह्याकरितां इंग्लिशांनीं आपले कांहीं लोक पुढें पाठविले. मग पायदळ नदीच्या पलीकडच्या तटावर हल्ला करण्याकरितां पुढें निघालें, त्यांनीं आपलें काम बजाविल्याकरितां मोठे शौर्यानें चाल केली; परंतु त्यांचें काम फार लांबणीचें व मेहेनतीचें होतें. दोहोंकडे लोक मोठ्या निकरानें लढूं लागले; आणि शत्रूंच्या अघाडीचे लोक इंग्लिशांनीं मागें हटविले, तेव्हांच त्यांचे जागीं दुसरे आले, आणि ते खवळलेल्या इंग्लिश लोकांबरोबर लढूं लागले. आपले शिरांस धक्का लागूं नये म्हणून तीं मोठाल्या ढालांच्या आड करून बलोची लोक इंप्रेज लोकांमध्ये घुसले, आणि रानटी लोकांसारखे अगदीं जिवावर उदार होऊन लढले. त्यांनीं आपण शरण जाऊन जीवदान मागण्याची आशा धरिली नाही आणि शत्रूंकडील कोणी शरण आल्यास त्यांनीं त्यासही जीवदान दिलें नाही. आणि ते आपले शत्रूंचीं झुंजून शेवटपर्यंत झटले. ते त्या खडकाळ जमिनीवर होते ह्यामुळें संगिर्नीच्या योगानें देखील इंग्लिशांस त्यांस मागें हटवितां येईनासं झालें.

ही जिवावरची लढाई तीन तास चालून मग नाल्याचे पार जाऊन शत्रूंचे उजवे बाजूवर हल्ला करण्याचा घोडेस्वारांस हुकूम झाला. ह्या हल्ल्यांत त्यांस यश मिळून त्यांचेच योगानें त्या दिवशीं इंग्लिशांस जय मिळाला. इंग्लिशांचे संगिर्नीचा थोट चमकूं लागला, तेव्हां शत्रूंच्या मुख्य भागांतील लोकांचें कांहीं चालेनासं होऊन ते मागें हटले. बलोची लोक मोठे शौर्यानें, धीरानें व कोणास न भितां लढले होते. त्याप्रमाणेंच परत जातांना आपला पराजय झाला, असं त्यांस न वाटतां विजयी लोकांसारखेच ते डौलानें गेले.

दुसरे दिवशीं सकाळीं सहा अमिरांनीं हैदराबाद हें शहर इंग्लिशांचे स्वाधीन करून, आपल्या तरवारी त्यांचे जनरलाचे हातीं दिल्या; तरी कज्या संपला नाही. शत्रु लढाईचे तयारीनेंच सैन्य घेऊन हैदराबादेस येत होते. त्या शहरापासून दोन कोसांवर दबा म्हणून एक गांव आहे, तेथपर्यंत ते आले. तेव्हां इंग्लिशांचें सैन्य त्यांजवर हल्ला करण्याकरितां गेलें. ह्या वेळेस ह्या सैन्यांत पूर्वीपेक्षां कांहीं लोक अधिक होते. ह्या ठिकाणचें शत्रूंचें ठाणें मीयानीचे ठाण्याप्रमा-

हैदराबाद-
ची लढाई.
ता० २४
मार्च सन
१८४३.

पंच होतें. फलेलीचे डगरीवर ते असून त्यांनी त्या जाग्याची स्वतः-सिद्ध बळकटी तोफांनी वगैरे फार वाढविली होती. लढाईचे आरंभी इंग्लिशांकडून तोफांचा भडिमार चालू झाला, तेव्हां शत्रूंकडील लोक मरायास लागून त्यांचे सैन्याच्या मध्यभागी धांदल झाली. इंग्लिशांचे घोडेस्वारांनी मग त्या सैन्याच्या डावे बाजूवर हल्ला केला, तेव्हां त्यांनी नाल्यांतून मोठे शौर्याने जाऊन बलोची लोक हाकून लाविले. त्याच वेळेस राणीचे बेविसावे पलटणीने डावे बाजूचे तटांवर हल्ला करून शौर्याने ते काबीज केले; आणि कांहीं घोडेस्वारांनी उजवे बाजूवर हल्ला केला. बलोची लोक मीयानीचे लढाईसमयीं जसे शौर्याने लढले तसेच ह्या वेळेस लढले आणि इंग्लिशांचा नाशही फार झाला.

मग ही लढाई फार वेळ चालली नाही. शीयर महंमद, शहा अमीर लो- महंमद इत्यादि सरदार अद्यापि लढाईचे उद्योगांतच होते; पण कांस शेवटी त्यांचे हाताखाली मोठे सैन्य त्यांस मिळेना, ह्यामुळे त्यांचा परा-जिक्रितात. जय झाला त्यांत मेजर जेकब ह्याने शीयर महंमदाचा पराजय सन १८४३ केला, आणि त्यास पट्टायास लाविले. दुसरी एक लढाई झाली, तींत इंग्लिशांनी शहामहंमद ह्यास कैद करून त्याचे थोडे लोक होते ते पळवून लाविले.

मग सिंध देश इंग्लिशांच्या स्वाधीन होऊन त्यांचे ताब्यांत राहिला आणि तेथे त्यांनी सर चार्ल्स नेपियर हा आपल्या तर्फे कमिशनर नेमि-सिंध प्रांत ला. अमीर अन्यायानें व निर्दयपणानें राज्य चालवीत होते, राब्यांत सा- ह्यामुळे ते जाऊन त्यांच्या जागी इंग्रेज आल्यानें तेथील लोकांस मील कर- आनंद झाला असे म्हणतात. हे खरें असो किंवा नसो, परंतु ह्या तात. सन योगानें त्यांचा नफा झाला एवढी गोष्ट खरी आहे. नवीन रा- १८४३. ज्यांत पूर्वीपेक्षा चांगली व्यवस्था झाली, प्रतिस्पर्धी सरदारांचे कज्जे मिटले, व्यापार वाढला, आणि जेथे पूर्वी कोणाचाही प्र-वेश होणें फार कठीण, आणि प्रतिस्पर्धी फार, अशा सिंधेंतील मुलखांत आ-लीकडे कांहीं वर्षे एक बंदर प्रसिद्धीस आलें आहे, तेथे व्यापाराची घडामोड वगैरे फार चालते. असले प्रकारचीं बंदरे आशिया खंडांत थोडींच आहेत.

ही लढाई संपल्यानंतर ग्वालोर येथें मराठी संस्थान स्वतंत्र होतें, त्यामुळे गवर्नर जनरलाचें चित्त स्वस्थ नव्हतें. दवलतराव शिंदे पूर्वी ग्वालोरची कृत्ये. इंग्रेजांचा प्रबळ शत्रु असून जनरल वेलस्ली आणि लार्ड हेस्तिंग्स ह्यांच्या कारकिर्दींत त्यांनी त्याशीं तह करून सल्ला केला होता; तो इ० स० १८२७ त मरण पावला. तेव्हां त्यास कांहीं

मल नव्हते, ह्यामुळे त्याचे गादीवर त्याचा कोणीएक संबंधी बसला, तोही मूल झाल्याशिवाय इ० स० १८४३ चे फेब्रुआरींत मरण पावला.

हा राजा मेला तेव्हां त्याच्या बायकोचें वय केवळ तेरा वर्षांचें होतें. तिनें आपले नवऱ्याचा कोणीएक लांबचा संबंधी दत्तक घेतला. तो गादीवर बसून ग्वालेरचा महाराज झाला; पण हा नवा राजा आठ वर्षांचा होता, ह्याकरितां इंग्रजांचे रेसिदेंटाचे म्हणण्याप्रमाणें, मामासाहेब म्हणून एक सरदार होता तो सर्व राज्याचा कारभारी राणीचे लोकांनीं नेमिला.

पुढें ग्वालेरच्या दरबारामध्यें नानाप्रकारचीं कंत्राटें होऊं लागलीं. ज्या लोकांस अमलाची इच्छा होती, ते व खुद्द राणी हीं नेहमीं सर्व प्रकारांनीं मामासाहेबाच्या विरुद्ध असत; ह्यामुळे त्यास कार- महाराजांचे भारी होऊन नुकते तीन महिने झाले तों, तो कामावरून निघा- दरबारांतील ला, तेव्हां इंग्रजांपाशीं आश्रय मागून त्यांचे मुलखांत त्याला कंत्राटें. रहावें लागलें. दादा खासगीवाला हा मनुष्य इंग्लिशांचा अगदीं प्रतिपक्षी होता. त्याची मामासाहेबाचे जाग्यावर नेमणूक झाली. ग्वालेर सरकारानें इंग्रजांनीं नेमिलेला कारभारी कामावरून काढून रेसिदेन्तास न विचारतां त्याचे जागीं दुसरा नेमिला. ही गोष्ट इंग्रज व शिंदे ह्यांचेमध्यें तह झाला होता त्याचे विरुद्ध झाली, तेंणेंकरून गवर्नर जनरलाची इतराजी झाली, ह्याकरितां खासगीवाल्यास ग्वालेरचें दरबार बंद होण्याचा हुकूम झाला.

इतकें झालें तरी त्या दरबारांतील प्रतिस्पर्धा व कंत्राटें भिटलीं नाहींत. तेथील सरदारांस आपला सर्वावर अंमल असावा, अशी इच्छा होती, ह्यामुळे त्यांचा एकमेकांवर भरंवसा नसे, आणि दरबारामध्येंच अशी गडबड असल्यामुळे सर्व देशांत दंगे होत होते.

सैन्यही मोठें सबळ होतें, ह्यामुळे दंगा करण्यास किंवा लुटालूट करण्यास तें तयार होतें. मराठे लोकांचे फौजेंत नीट बंदोबस्त व व्यवस्था नसून लोक आपलेवरचे अधिकाऱ्यांचे स्वाधीन नव्हते, आणि मराठ्यांच्या त्यांस आपलें सामर्थ्य मोठें असें वाटत होतें; ह्यामुळे लडाईं कर- लष्कराची ण्याची त्यांस फार उत्कंठा होती. त्यांच्यामध्ये कांहीं युरोपियन स्थिति. अधिकारी होते त्यांतील बहुतेकांस ह्या वेळेस त्यांनीं काढून टाकिलें; ह्यावरूनच त्या सैन्याचें सामर्थ्य व धमक किती होती हें सहज लक्षांत येईल.

तुम्ही करितां हें फार वाईट आणि असाच जर क्रम चालवाल तर परिणाम चांगला होणार नाहीं, असें राणी आणि तिचे मुत्सदी ह्यांस गवर्नर

इंग्लिशांचे जनरलानें पत्र पाठविलें, परंतु त्याकडे कोणी लक्ष दिलें नाहीं; लष्कर येतें. तेव्हां सभोवतालचे देशाचा बचाव होऊन तेथें स्वस्थता व्हावी, सन १८४३. ह्यास्तव कानपूर येथें सर ह्युगो ह्याचे हाताखालीं कांहीं महिन्यां-पूर्वी सैन्य जमलें होतें, त्यास कूच करण्याचा हुकूम करणें शेवटीं त्यास अवश्य झालें. गवर्नर जनरल जातीनें त्या सैन्याबरोबर मराठ्यांचे मुलखांत आला; तेव्हां लागलेंच त्या सरकारानें दादा खासगीवाल्यास इंग्लिशांचे स्वाधीन केलें, परंतु देशांत स्वस्थता होऊन दरबारामध्ये बखेडा नाहींसा झाल्या-शिवाय फौज परत नेता येत नाहीं, म्हणून तिनें परत जाऊं नये असा ठराव झाला. फौज चंबळा नदीपर्यंत आली होती, तेव्हां मराठे सरदारांनीं गवर्नर जनरलास पुष्कळ वेळा अशी विनंती केली कीं, मराठी सैन्यातील लोकांमध्ये बंदोबस्त व व्यवस्था अगदीं नाहीं, आणि ते आमच्या स्वाधीन नाहींत, यास्तव आपलें सैन्य नदी उतरून पार आलें, तर ते शत्रूंचें सैन्य आलें असें समजतील आणि तेंगेंकरून कलागत होईल आणि हें तर आपणांस आवडणार नाहीं; कारण देशांतला बखेडा मोडून नीट व्यवस्था करण्यासाठीं महाराजांचे मित्र म्हणून येथें आम्ही आलों असें आपण म्हणतां, ह्याकरितां कसेही करून आपलें सैन्य नदीचे आलीकडे येऊं नये अशी तजवीज करावी. मग गवर्नर जनरलानें एक दिवस नेमून असा ठराव केला कीं, ते दिवशीं महाराजांनें भेटीस यावें आणि तो ह्या दिवशीं न आला, तर इंग्लिशांचे सैन्यानें चंबळा नदी उतरावी.

ही मुदत संपली तरी महाराज भेटीस आला नाहीं, म्हणून सैन्य चालतें झालें. बावू शिंदेला हा शिंद्याकडील सरदार आपणास अनुकूल आहे असें इंग्लिशांस वाटत होतें, आणि तोच शिंद्याचे दरबारांतून मराठ्यांचे तफेंनें तह करण्याकरितां आला, तेव्हां वाद तुटून चांगले रीतीनें सद्दा होईल असें इंग्लिशांस वाटलें; पण तो सरदार इंग्लिशांचे छावणींतून मराठ्यांचे सैन्यांत गेला आणि त्याचे हाताखालीं कांहीं सैन्य येऊन त्याचा तो मुख्य झाला. २९ वे दिसेंबरास खुद्द सर ह्युगो ह्याचे हाताखालचे लोक शत्रूंच्या दृष्टीसमोर आले, तेव्हां ते महाराजपूर ह्या गांवाजवळ तयारीनेंच होते. मराठे लोक मोठे मजबूत ठिकाणीं असून त्यांनीं पुष्कळ मोठमोठाल्या तोफा तेथें ठेविल्या होत्या, त्या तोफांच्या योगानें इंग्लिशांचा मोठा नाश झाला; तेव्हां त्यांनीं शत्रूस तेंथून त्या गांवाकडे हांकून लाविलें. तेथें एक निकराची लढाई झाली, तींत मराठे आपले हातांतून रंजकेच्या बंदुका फेंकून देऊन आपल्या शत्रूंची मोठे झटून लढले. ह्या वेळेस लढणारे लोकांस पाठवळ देण्याकरितां जनरल बेलियंत साहेब त्या गांवांत दुसऱ्या बाजूनें शिरला. मग त्यानें

अठ्ठावीस तोफा घेऊन शत्रूस महाराजपुरांतून हांकून दिलें, आणि आपण पुढें चाल करून कोंडा ह्या ठिकाणीं तीन मजबूत तट होते त्यांवर हल्ला केला. मराठे मोठे शौर्यानें लढून अगदीं शेवटपर्यंत आपले तोफांपासून हलले नाहीत; पण त्यांस पळून देतां इंग्लिशानीं तेथल्यातेंथें कापून टाकिलें. ह्या वेळेस इंग्लिशंांस पुरता जय मिळाला खरा, परंतु त्यांचा नाश फार झाला; कारण फारच लोक व सरदार मेले.

जनरल ग्रे ह्याचे हाताखालची सैन्याची टोळी ग्वालेरचे मुलखांत दुसऱ्याच रस्त्यानें शिरली होती, तिनें त्याच दिवशीं पन्यार मुक्कामीं शत्रूंशीं दुसरी लढाई केली. इंग्लिशंच्या सभोंवतालचे डोंगरावर जे मराठे होते, त्यांचा इंग्लिशानीं डोंगरांडोंगरांवरून पाठलाग केला आणि त्यांच्या तोफा घेतल्या; ह्यामुळे लढाई सोडून त्यांस पळून जावें लागलें.

इंग्लिशंांस ह्याप्रमाणें दोनदां जय मिळाला, तेव्हां गवर्नर जनरलाच्या बोलण्यास मान्य व्हावें, असें राणी आणि तिचे मुत्सद्दी ह्यांचे मनांत आलें. महाराज स्वतः राज्य चालविण्याजोगा मोठा होई तोंपर्यंत ग्वालेरचें राज्य पंचांनीं चालवावें; त्यांनीं इंग्रजांकडील रेसिदेंताचे मतानें नेहमीं कारभार करावा; मराठ्यांचें सैन्य अगदीं थोडें असावें; ग्वालेर येथें इंग्लिशंांची फौज ठेवून तिचा खर्च तेथील सरकारानें आपले वसुलांतून द्यावा, आणि राणीचे हातीं कांहीं अंमल न ठेवितों तिची अब्रू राहून उपजीविका होण्यास्तव तिला मोठी नेमणूक करून द्यावी; असा ठराव झाला.

वर सांगितल्याप्रमाणें ठरलेल्या तहास महाराज आणि मराठे मुत्सद्दी मान्य झाले. ह्याप्रमाणें ग्वालेर येथें झालेला दंगा मोडून, इंग्लिशंांविषयीं तेंथें वैरभाव उत्पन्न होत होता तो मोठे चलाखीनें गवर्नर जनरलानें नाहीसा केला, आणि तो कलकत्त्यास निघून गेला. ही लढाई संपल्यावर तो हिंदुस्थानांत फारवेळ राहिला नाही. चोहोंकडे स्वस्थता न राखितां लढाईत आनंद मानून त्यानें सिंध व ग्वालेर ह्या ठिकाणीं लढाया केल्या, असें कोर्त आफ् दैरेक्टर्स ह्यांस वाटलें, म्हणून त्यांची त्याजवर गैरमर्जी झाली, आणि ब्रिटिश सरकारचें देखील मत न घेतां ती मोठी जागा सोडून देण्याविषयीं त्यांनीं त्यास लिहून पाठविलें. त्याचे जाग्यावर सर हेन्री हार्दिंग ह्याची नेमणूक झाली.

पन्यारची लढाई. ता० २५ दिसेंबर. सन १८४३.

राणी शरण घेते. सन १८४४.

महाराजांवरोबर तह. सन १८४४.

लार्द एलिन्बरो ह्यास परत बलावितात. सन १८४४.

ह्याप्रमाणें लार्ड एलिनबरो साहेबाची अप्रतिष्ठा झाली, तरी त्यानें लडाईत जय मिळवून हिंदुस्थानांत स्वस्थता केली; बंडखोर संस्थानांमध्ये त्यानें इंग्रजांचा अंमल कमी होऊं दिला नाहीं, आणि त्यांची कीर्ति मागे रहाण्याजोगें कांहीं अंशीं त्यानें गवर्नर जनरलाचें काम केलें नसलें, तरी त्यानें आफगानिस्थानचे डोंगरांमध्ये आपले देशाचें नांव गाजवून, तेथें प्राप्त झालेलीं संकटें दूर केलीं, आणि बंदीत पडलेले इंग्रज लोक सोडविले. ह्या गोष्टी त्याचा विसर पडूं देण्याजोग्या नाहींत.

एकुणिसावा भाग समाप्त.

भाग विसावा.

पंजाबांतील लढाई.

इसवी सन १८४४ पासून सन १८४७ पर्यंत.

सर हेन्री हार्दिंग—शीख—रणजितसिंगाचा मृत्यु—लाहोर येथें गडबड—
शीख लोकांचे सैन्याचें धैर्य—तें सैन्य ब्रिटिश हिंदुस्थानावर स्वारी करितें—
इंग्लिशांचें सैन्य येतें—मुडकीची लढाई—शीख लोकांची सभोंवतीं खंदक
खणलेला अशी छावणी—फेरोजशाह येथील लढाई—रणभूमीवर रात्र होते—
जय—शीख लोक परत येतात—सर हारी स्मिथ ह्यास लुधियाना येथें पाठवि-
तात—अलिवालची लढाई—सोब्रानची लढाई—इंग्लिशांचें सैन्य सतलज
नदी उतरतें—गुलाबसिंग तहाचें बोलणें लावितो—महाराज व गवर्नर जनरल
ह्यांची भेट—सद्दा—इंग्लिशांचे लष्करापैकीं कांहीं भाग लाहोरास रहातो व
बाकीचे लोक परत येतात—लार्ड हार्दिंगच्या कारकीर्दीची अखेरी.—

सर हेन्री हार्दिंग साहेब हा हिंदुस्थानांत आला, तेव्हां तेथें स्वस्थता राख-
ण्याचा त्याचा वास्तविक मनोदय होता. पण लवकरच लढाई
करण्याचा त्यास प्रसंग आला. नवीन शत्रूंनीं म्हणजे शीख लो- सर हेन्री
कांनीं इंग्लिशांच्या मुलखावर हल्ला केला. ह्याकरितां त्यांस हां- हार्दिंग सा-
कून देणें प्राप्त झालें. ह्या वेळेच्या पूर्वीच्या इतिहासामध्ये ह्या हेंव येतो. स-
लोकांचें नांव फारवेळां आलें नाहीं; तरी इंग्रजांचे राज्याचा उ- न १८४५.
त्कर्ष होत असतांनाच त्यांचें प्राबल्य वाढलें. त्यांचा पंथ ख्रिस्ती
शकाच्या सोळावे शतकांत उत्पन्न झाला, तेव्हां त्यांचा मुख्य शीख.
नानक म्हणून एक गरीब मनुष्य होता. त्यानें हिंदुधर्मातील
कांहीं मते व मुसलमानी धर्मातील कांहीं मते घेऊन, त्यांचा एक नवीन धर्म
वनविला आणि त्याचा तो लोकांमध्ये उपदेश करूं लागला. ह्या लोकांस औ-
रंगजेवानें फार छळिलें; तेव्हां गुरु गोविंद हा त्यांचा मुख्य असतां आपलें
मूळचें स्वरूप एकीकडे ठेवून ते धर्मशील होते त्याप्रमाणें लढाऊ लोकही बनून
गेले. मोंगल लोकांचें राज्य लयास जाऊं लागलें, तेव्हां त्यांनीं पुष्कळ मुळ-
ख मिळविला. रणजितसिंगाचे राज्यांत ते फार प्रबल झाले. फ्रान्स देशांतील
व इताली देशांतील लोक त्यांचे सैन्यांतील लोकांस कवाईती वगैरे शिकवीत
असत; ह्यामुळें ते लोक लढाईचे कामांत दुशार होऊन गेले होते; तोफखाना
तर फारच उत्कृष्ट होऊन गेला होता, ह्यामुळें शीख लोकांचे शिपाई ज्या ज्या
शत्रूंशीं लढाई करीत त्यांचा त्यांचा ते पराभव करून टाकीत. रणजितसि-
ंगानें इंग्रजांशीं तह केला होता; पण तो इ० स० १८३९ त पंजाबांत अ-
म्हणजे अफगानिस्थानांत लढाई होत होती त्या वेळेस व्यवस्था.

मरण पावला. तो मेल्यावर त्या देशांत फार गडबड होऊन गेली; मुख्य शहरांत अंदाधुंदी होऊन बंडे होऊं लागलीं. मारिकऱ्यांच्या हातून वरचेवर मुडदे पडत असत, आणि ह्याप्रमाणें दंगल होत असतां त्या सैन्याचें प्राबल्य मोठें होतें. इ० स० १८४५ त धुलीपसिंग ह्या शीख लोकांची राब्यकारभाराची स्थिति. नांवाचा एक लहान मुलगा लाहोरास महाराज होता. तो लहान होता म्हणून त्याची आई राज्यकारभार चालवीत होती. तिनें ह्या वर्षाचें प्रारंभीं कांहीं उलटापालट झाल्यावर, आपला भाऊ वजीर नेमला; पण ह्याप्रमाणेंच दुसरी उलटापालट झाली, तेव्हां तो मारला गेला, आणि राजा गुलाबसिंग म्हणून जो एक सरदार होता, व ज्याचें लोकांमध्ये वजन होतें, त्यास कारभारी हें नांव प्राप्त झालें नाहीं, तरी त्या हुद्याचा अंमल त्याचे हातीं आला. ह्याप्रमाणें दंगा व धांदल चालली असतां शीख लोकांचे सैन्यानें इंग्रजांचे मुलखावर हल्ला करण्याचा निश्चय केला; कारण त्या सैन्यास नेहमीं लढाई करण्याची उत्सुकता असून रिकामें राहणें आवडत नव्हतें. आपल्याजवळचे बेकैदी लोक नाहींतसे व्हावे, ह्याकरितां महाराजाची आई व तिजकडचे लोक ह्यांनीं तुम्हीं आपला उद्देश सिद्धीस न्यावा अशी सैन्यास भर दिली; आणि सैन्याच्या त्या उद्देशास अनुकूल होण्याची इच्छा गुलाबसिंगानेंही बाह्यात्कारी दाखविली. पण वास्तविक पाहिलें असतां, ह्या कृत्याचा परिणाम दृष्टीस पडे तोपर्यंत वैरभावाचें कोणतेंही कृत्य त्यानें केलें नाहीं.

शीख लोकांचे सैन्यानें चाल केल्यावरून गवर्नर जनरलास संशय आल्यामुळे, त्यानें कांहीं लोक सरहद्दीवरचे लोकांस मदत करण्याकरितां पाठविले. तेथें लुधियाना व फिरोजपूर हीं दोन इंग्लिशांचीं ठाणीं होती. ज्या प्रदेशावर शीख लोक हल्ला करतील असें वाटलें, तिकडे गवर्नर जनरल जातीनें गेला. बारावे दिसेंबरास त्या लोकांस राग येण्याजोगें इंग्लिशांनीं कांहीं केलें नसतां, ते सतलज नदी उतरून इंग्लिशांचे मुलखांत शिरले, आणि फिरोजपुरापासून पांच कोसांवर फिरोजशाहा येथें छावणी देऊन मोरचेबंदी करूं लागले. अंबाला येथील सर मुउक्तीची लढाई. ता० १८ दिसेंबर सन १८४५. ब्यूगो ह्याचे हाताखालचे लोकांनीं होईल तितकी जलदी करून, लुधियाना एथील लोकांस येऊन मिळावें असा हुकूम झाला. ते लोक दिसेंबरचे अठरावे तारखेस मुडकी ह्या गांवां आले. तेव्हां कूच केल्यामुळे ते फार थकले होते. पण शीख लोकांचें सैन्य आपणांवर हल्ला करण्याकरितां येत आहे, असें त्यांस समजल्यामु-

ळें त्यांस विश्रांति घेण्यास देखील पुरता वेळ सांपडला नाही. मग लवकरच श्रम व क्षुधा ह्यांचा त्यांस विसर पडून ते लोक लढाईचे तयारीनें शत्रूंनीं तोंड देण्याकरितां निघाले. तेथील जमीन सपाट होती, पण कांहीं ठिकाणीं लहानशी झाडी होती. तिचे आड शत्रूंनीं आपलें पायदळ व तोफखाना ठेविला होता. इंग्लिश कूच करीत असतांना शत्रु त्यांजवर तोफांचा मारा करूं लागले, तेव्हां तेही मोठ्या कडाक्यानें उलट मारा करूं लागले, मग इंग्लिशांचे घोडेस्वार शत्रूंच्या सैन्याचे दोहों बाजूंवर हल्ला करण्याकरितां पुढें चालले. हीं इंग्लिशांची चलाखी पाहून शत्रु घाबरून गेले असतां इंग्लिशांचें पायदळ पुढें सरसावले, आणि त्यांतील लोकांनीं शीख लोकांस जाग्याजाग्यावरून हांकून देऊन त्यांच्या सर्व तोफा घेतल्या. तांच्यांच्या उजेडामध्ये लढाई कांहीं वेळ चालून शेवटीं इंग्लिशांस जय मिळाला. त्यांनीं पूर्वीं ह्या नवीन शत्रूस तुच्छ मानिलें होतें, परंतु ह्या पहिले लढाईत त्यांस असें दिसून आलें कीं, शीख लोक मोठे चतुराईनें व अपूर्व शौर्यानें लढतात. ह्या वेळीं इंग्लिशांचा फार नाश झाला, आणि जलालाबाद येथें पराक्रम करून त्या शहराचें ज्यानें संरक्षण केलें, तो सर राबर्ट सेल ह्या प्रसंगीं मारला गेला.

फिरोजशाह येथें मोरचेवंदी केलेली छावणी होती. तिकडे शीख लोक परत गेले. फिरोजपूर येथील टोळी इंग्लिशांच्या मदतीस आल्यावर ते २१ वे तारखेस शत्रु तटबंदीत असतां त्यांजवर हल्ला करण्याकरितां गेले. त्या तटबंदीत शंभरांपेक्षांही अधिक तोफा होत्या, ह्यास्तव ती फार मजबूत होती. शीख लोक पुष्कळ असून लढाई करण्याविषयीं उत्सुक होते. तेथील मोरचेवंदी केलेली छावणी चौकोनाकृति होती, तिची जी बाजू लांब होती ति- कडून इंग्लिशांनीं हल्ला केला. इंग्लिशांचा तोफखाना शीख लोकांच्या तोफखान्याप्रमाणें मजबूत नव्हता; तरी तोफांचा मारा शत्रूंवर सुरू झाला असतां, पायदळांतील लोकांनीं शत्रूंच्या भयंकर मोरच्यांवर हल्ला करून त्यांच्या छावणींत आपला शिरकाव केला; मग मोठी भयंकर लढाई झाली. तींत शीख लोकांस आवेश येऊन धर्माचे उत्कंठेनें ते वेडे होऊन गेले, आणि रानटी लोकांसारखे जिवावर उदार होऊन लढले. जखमा लागून दुर्बल होऊन जे इंग्लिशांचे लोक धरणीवर पडले होते, त्या सर्वांस त्यांनीं ठार मारिलें, आणि त्या लढाईत पुष्कळ सुहंग उडाले म्हणून ती फारच भयंकर झाली.

इकडे सर जान लिट्लर ह्याची टोळी शत्रूंचे डोबे बाजूवर हल्ला करण्याकरितां गेली, पण तिला इतरांसारखा जय मिळाला नाही. हल्ला करणारांमध्ये कत्तल फारच उडाली. आणि एके ठिकाणीं मोरचा अर्धचंद्राकृति होता,

फिरोजशा-
हयेथील ल-
ढाई. ता०
२१ दिसेंबर
सन १८४५.

तेथें तर राणीचे एका पलटणीचा इतका नाश झाला कीं, तिला मार्गेंच हटावें लागलें.

ह्याप्रमाणें मोठे झपाड्यानें लढाई चालून तोफांचा कडकडाट चालला असतां रात्रीचा समय प्राप्त झाला. इंग्लिशांस कांहींसा जय मिळून राणभूमीवर शीख लोकांचे छावणींत त्यांचा शिरकाव झाला होता; पण अरात्र होणे. द्यापि त्यांनीं शत्रु येथून हांकून दिले नव्हते. अंधकार पडला ह्यामुळें कांहीं वेळ लढाई बंद झाली. इंग्लिश लोक आपले शत्रूंचे जवळच होते व त्या वेळेस अंधकार होता, ह्यामुळें मित्र कोणता व शत्रु कोणता हें ओळखतां येत नसे; पण मधून मधून, ज्या तोफा अद्यापि शत्रूंच्या स्वाधीन होत्या, त्यांतून इंग्लिशांवर गोळे येत असत. हे इंग्लिशांचे लोक लढाईचे पूर्वी आठ कोस चालून आले होते. ह्यामुळें फार थकून त्या वेळीं त्यांस क्षुधेनें व थंडीनें फार श्रम होत होते, परंतु गवर्नर जनरल व कमांडर इन्चीफ हे तेथें त्यांच्या बरोबर हाल सोशीत होते, ते त्या शूर लोकांस धीर देत असत.

पहांट झाल्याबरोबर लढाई पुनः सुरू झाली. इतके हाल झाले असून त्या धीरवान् गोरे लोकांस पुष्कळ आवेश व उत्कंठा होती. त्यांच्या जय. अंगी विलक्षण वीरश्री येऊन त्यांनीं शत्रूस जिकण्याचा निश्चय केला. सर हेन्री हार्डिंग हा सर ह्यूगो ह्याचे हाताखालीं दुय्यम होता तो डावे बाजूचे लोकांचा, आणि कमांडर इन्चीफ हा उजवे बाजूचे लोकांचा, मुख्य होऊन ते दोघे पायदळानिशीं जय मिळविण्याकरितां निघाले. ते हल्ला करूं लागले तेव्हां त्यांचे पुढें कोणाचें कांहीं चाललें नाहीं. त्यांनीं शीख लोकांस मार्गें हटवून त्यांच्या ७८ तोफा घेतल्या. ह्याप्रमाणें इंग्लिशानीं शीख लोकांचे सैन्याचे एका टोळीचा पराजय करितांच दुसरी आली. शीख लोकांचा एक सरदार तेजसिंग ह्याचे हाताखालीं त्यांनीं ३०००० लोक शिलकेस ठेविले होते, ते विजयी लोकांबरोबर लढून मोरचेबंदी पुनः आपले स्वाधीन करून घेण्याकरितां पुढें सरसावले. इकडे इंग्लिशांच्या पायदळांतील शूर लोकांस दोहोंकडून घोडेस्वारांचा आश्रय होताच; तेव्हां त्यांनींही पुनः हल्ला केला. तेजसिंगाचा पराजय करून त्यांनीं त्याचे सैन्याचा नाश केला, तेव्हां त्या सैन्यास सतलज नदी उतरून पळून जावें लागलें.

गोरे लोकांनीं फिरोजशाहा येथें पराक्रम केला त्याप्रमाणें त्यांनीं कधींही केला नसावा. ह्या वेळच्याप्रमाणें शूर सरदार त्यांजवर कधींही नव्हते ह्यांत तर संशयच नाहीं. लढणारे लोकांचे जे हाल होत होते त्यांमध्ये त्यांचा वांटेकरी गवर्नर जनरल असून त्याची सर्वांवर कृपादृष्टि होती. आपलेबरोबरचे लढणारे सर्व लोक आणि विशेषेंकरून जखमी झालेले लोक ह्यांस आपलेकडून

होईल तितकें साह्य करून, त्यानें त्यांचें कांहीं कमी पडूं दिलें नाहीं. प्रत्येकाजवळ जाऊन त्यास तो धीर देत होता, ह्यामुळें सर्वास आनंद होत असे; अन्न-वस्त्राची कमताई कोणास असल्यास तो तत्काळ पुरवीत असे, कोणी धीर सोडूं लागले, म्हणजे आपला हात तुटला होता तो पाहून त्यांस धीर यावा, अशा हेतूनें त्यांस तो आपली रिकामी अस्तनी दाखवी, आणि त्यांस प्रिय जो स्वदेश त्याविषयीं गोष्टी सांगत असे.

इंग्लिश लोकांचा पुष्कळ नाश होऊन जेथें त्यांस जय मिळाला तेथेंच ते राहिले; कारण तोफखाना ज्यास्ती वाढून लोकांची मदत मिळाल्याखेरीज त्यांचा लाहोराकडे जाण्याचा कांहीं उपयोग नव्हता. शीख लोक इंग्लिश लाहोरास जाईनात; तेव्हां त्यांस धैर्य नाहीं, असें शीख पुनः सतलज लोकांस वाटल्यावरून त्यांनीं सतलज नदी उतरून पुन्हा इंग्लिश उतरतात. लोकांचे मुलखावर हल्ला केला, तेव्हां अर्थातच ज्यास्ती लढाया होण्याचा प्रसंग आला; शत्रूंनीं लुधियानावर हल्ला करितों असा धाक घातला; ह्यास्तव कमांदर इन्चीफ ह्यानें एके टोळीनिशीं सर हारी स्मिथ ह्यास त्या शहराचा बचाव करण्याकरितां पाठविलें. सर हारी स्मिथ ह्यास वाटेनें कांहींका ठिकाणीं थोडथोडे शीख लोक भेटत गेले आणि त्या वेळेस चकमकीही झडल्या, त्यांत सर्वदां इंग्लिशांस जय मिळाला नाहीं; पण असल्या लढाया क्षुल्लक, ह्यामुळें त्यांमधील जय अपजय ह्यांनीं कांहीं नफा नुकसान झालें नाहीं. सर हारी स्मिथ ह्यानें लुधियाना येथून शत्रूंचा तळ उठविला; आणि तेथील व आपलेबरोबरचे लोक एकत्र करून तो शत्रूंनीं तोंड देण्याकरितां अलिवालाकडे गेला. शीख लोकांजवळ ५६ तोफा असून मातीच्या भितीची मजबूत तटबंदी करून, ते तिचे आड राहिले होते. त्या वेळेस इंग्लिशांचे लोक शीख लोकांच्या निमे देखील नव्हते. इंग्लिश लोक जवळ येऊं लागले तेव्हां शत्रूंनीं त्यांजवर तोफांचा मारा चालू केला; तेव्हां शत्रूंचे छावणीचें ठिकाण नीट लक्षांत यावें ह्याकरितां सर हारी स्मिथ ह्यानें आपले लोकांस कूच बंद करण्याचा हुकूम केला; मग ती छावणी नीट रीतीनें पाहून त्यानें पुनः चाल केली आणि पहिल्यानें अलिवालावर हल्ला केला; कारण तें गांव अलिवालची हस्तगत झालें म्हणजे शीख लोकांची छावणी घेण्यास कठीण लढाई. ता० पडणार नाहीं असें होतें. त्यांनीं तें गांव लवकरच घेऊन बात्रूस २८ जाने- सतलज नदीचे पलिकडे हांकून दिलें, आणि ते पळून गेल्यावर, वारी सन त्यांचा दाहगोळा वगैरे सर्व युद्धसामग्री व तोफा, हीं इंग्लिशांचे १८४६. हातीं सांपडलीं. ह्या वेळीं शीख लोक मोठे शौर्यानें लढले. सोळावे भालेवाल्याचें पलटणीनें त्यांजवर हल्ला केला, तेव्हां पुढें येणारे स्वारांशीं

आपल्या ढाला व तरवारी घेऊन ते मोठ्या आवेशानें लढले. ही लढाई झाल्यावर सर हारी स्मिथ मुख्य सैन्यास येऊन मिळाला.

शत्रूचे पुष्कळ लोक अद्यापि सतलज नदीचे कांठचे डावे बाजूवर होतेच; ते सोब्रान ह्या गांवीं आपले छावणीची जागा मजबूद करीत होते. इंग्लिश व त्या ठिकाणास छावणी असें म्हणावें ह्यापेक्षां किझा हें नांव यावें शीख ह्यांची हें वरें, कारण तें तसेंच दिसत होतें. इकडे इंग्लिशांचे साह्यास तयारी. कांहीं लोक येऊन पुष्कळ तोफा व दारूगोळा वगैरे सामान आलें; आणि शत्रूवर हल्ला करण्याची व लाहोरीकडे कूच करण्याची सर्व तयारी झाली. फेब्रुआरीचे दाहावे तारखेस पहांटेसच लोक हत्यारें घेऊन हल्ला करण्यास सिद्ध होते. चोहोंकडे दाट धुकें पडलें होतें, तरी तें सोब्रानची कमी व्हावयास लागतांच इंग्लिशांनीं तोफांचा मारा चालू केला. लढाई. ता० एकसारखे तीन तास इंग्लिशांचे तोफांचा कडकडाट व कळकी १० फेब्रु- बाण व कुलपी गोळे ह्यांचा दणदणाट चोहोंकडे चालला होता; आंरी सन त्यावर जो शत्रूंनीं उलट मारा केला त्याच्या योगानें कांहीं झालें १८४६. नाहीं. हा इंग्लिशांचे नुस्ते तोफांचाच मारा तटबंदीचा नाश करून तेथून शत्रूस हांकून देण्यापुरता नव्हता, ह्यामुळें घोडेस्वार व पायदळांतील लोक हे केवळ मौज पाहातच राहिले नाहींत. इंग्लिशांचे पायदळांतील लोक मातीच्या कोटावर हल्ला करण्याकरितां पुढें सरसावले. तेव्हां एक लढाई झाली, तींत इंग्लिशांचे फार लोक मेले. इंग्लिश लोक हल्ला करीत होते तेव्हां शीख लोकांनीं आपले तोफांच्या योगानें त्यांचा सप्पा उडविला, मग कांहीं ठिकाणीं त्यांस वरचेवर मागें हटण्याचा प्रसंग आला; तरी ते इमदार व धैर्यवान् ह्यामुळें शेवटीं त्यांसच जय मिळाला. त्यांनीं तोफांच्या अगदीं संनिध जाऊन संगिनींच्या जोरानें त्या घेतला. इकडे तटबंदीला लहान लहान भोकें पडलीं होती त्यांतून घोडेस्वार दर एकांत दोन दोन तीन तीन ह्याप्रमाणें जाऊन सगळे आंत शिरले; आणि समोरचे बाजूस सगळ्यांनीं एकत्र होऊन शीख लोकांचे गोलंदाज आपल्या ठिकाणीं असतां त्यांजवर हल्ला केला. इंग्लिशांनीं हांकून दिल्यावर सर्व शीख लोक पळून नदीपाशीं गेले; तेथेंही त्यांजवर घोडेस्वारांकडील तोफांचा भडिमार होत होता. कांहीं लोक गोळे, बाण वगैरे लागल्यानें पडून मेले; कांहींजण नदी उतरून जातांना मध्यें बुडाले; आणि लाहोरास फारच थोडे जाऊन पोहोंचले. हिंदुस्थानावर हल्ला करून परदेशचे लोक जे इंग्लिश, त्यांस जिंकण्याची शीख लोकांनीं प्रतिज्ञा केली असून, त्यांसच उलटें इंग्लिशांनीं जिंकिलें.

ही लढाई झाल्यावर तेच दिवशीं संध्याकाळीं इंग्लिशांचे सैन्यांतील कांहीं

लोक सतलज नदी उतरून गेले. दोन तीन दिवसांत ते कसुरास जाऊन पोहोचले; तेथून लाहोर फार लांब नव्हतें. महाराजाचे आईनें तह करण्याकरितां गुलाबसिंगास पाठविलें होतें, त्याची व गव्हरनर जनरलाची त्या ठिकाणीं गांठ पडली. सैन्य पुढें चाललें होतें तें बंद करावें, असें गुलाबसिंगाचे पहिल्यानें मनांत होतें, पण सर हेन्री हार्डिंग ह्या गोष्टीस मान्य होईना; कारण शीख लोकांचा पुरता अपमान व्हावा, आणि इंग्लिशांचे सैन्यानें लाहोरास जाऊन तेथें तहाचीं कलमें सांगावीं, असें त्याचे मनांत होतें. गव्हरनर जनरल साहेबाची भेट घेण्याकरितां तो महाराज इंग्लिशांचे छावणींत आला, तेथें त्या साहेबानें त्याजवर कृपादृष्टि ठेवून त्याचा चांगला सन्मान राखिला, आणि कांहीं दिवसांनीं लाहोरास आलेले आपले सैन्यावरचे अधिकारी त्याजबरोबर देऊन त्यास राजवाड्यांत पोहोचविलें, ते अधिकारी आपले लोक घेऊन किल्ल्यावर राहिले; आणि कांहीं दंगा धोपा न होतां शहरही त्यांचे स्वाधीन झालें. मार्च महिन्याचे आठवे तारखेस तह ठरून त्याप्रमाणें शीख लोकांनीं लढाईचे खर्चाबद्दल इंग्लिश सरकारास पुष्कळ पैसा दिला; वीया व सतलज ह्या दोन नद्यांच्या मधला त्रिकोणाकृति मुलूखही त्यांनीं इंग्लिशांस दिला; त्यांनीं आपले सैन्याचीं हत्यारें घेऊन, नुकत्या लढाया झाल्या त्यांत इंग्लिशांनीं न घेतलेल्या तोफा त्यांच्या स्वाधीन केल्या; आणि इंग्लिश सरकारास पाहिजे होता तितका पैसा देण्याचें सामर्थ्य लाहोर सरकारास नव्हतें, त्याबद्दल त्यांनीं त्यांस आणखी कांहीं मुलूख दिला; तो पुढें इंग्लिशांनीं गुलाबसिंगास नजर केला, आणि त्यांनीं निराळाच तह करून त्याच्याशीं स्नेह केला; कारण त्यानें निःपक्षपात राहून लाहोर सरकाराशीं इंग्लिशांचे मनाप्रमाणें तह करण्यास पुष्कळ मदत केली.

ह्याप्रमाणें इंग्लिशांनीं शीख लोकांचा पुरता पराजय केला. त्यांनींच पहिल्यानें हिंदुस्थानावर हल्ला केला असून इंग्लिशांनीं त्यांस तेथून हांकून देऊन त्यांच्या देशावर उलटा हल्ला केला. ते जय मिळवून लुटालूट करण्याविषयीं फार उत्सुक होते, पण त्यांसच जिंकून इंग्लिशांनीं त्यांचे ताव्यांतला मुलूख कमी केला, कलकत्यास जाऊन परदेशचे लोक जे इंग्लिश त्यांस हांकून देण्याचे ते मनामध्ये पोकळ वेत करीत होते; परंतु प्रत्येक लढाईत त्यांचा पराजय होऊन त्यांचे राजधानीचे जागीं पुष्कळ इंग्लिशांचें सैन्य गेलें. इतकें होऊनही त्यांची धमक गेली नव्हती.

इंग्लिशांचा त्यांजवर पक्का अंमल बसण्यास आणखी एका लढाईची गरज होती. कांहीं शीख सरदारांच्या अर्जावरून इंग्लिशांनीं दहा हजार लोक लाहोर येथें ठेवून बाकीचें सैन्य आपले राज्यांत परत आणिलें; तेव्हां लार्ड हार्डि- पंजाबांतील पहिली लढाई समाप्त झाली. लार्ड हार्डिंग साहेब गच्या कार- मग हिंदुस्थानांत राहिला तोंपर्यंत त्यानें आपला वेळ आपले कीर्तीची स- ताच्यांतील लोकांचें कल्याण करून चोहोंकडे स्वस्थता राखण्यांत माझि. सन घालविला. इ० स० १८४७ चे अखेरीस तो स्वदेशास परत १८४७. गेल्यावर मागे त्याची फार कीर्ति राहिली. त्याच्या जागीं लार्ड दलहौसी हा गव्हर्नर जनरल झाला.

विसावा भाग समाप्त.

भाग एकविसावा.

लार्द दलहौसी साहेबाची कारकीर्द.

इ० स० १८४८ पासून १८५६ पर्यंत.

लार्द दलहौसी साहेबाच्या कारकीर्दीचा आरंभ—मूळराज—त्याची दग्याची वर्तणूक—त्यास राज्यावरून काढितात—नव्या गव्हर्नराची स्थापना करण्यास अग्यु साहेब व अंदरसन साहेब ह्यांस पाठवितात—मुलतान येथें बंड—इंग्लिशांच्या कामगारांचे खून—शीरसिंगास मुलतानास पाठवितात—मिस्तर एदवर्द—त्याची आश्चर्यकारक वर्तणूक—तो मूळराजाच्या सैन्याचा पराभव करितो—तो मुलतानांत प्रगट होतो—जनरल व्हिश मुलतान येथें दाखल होतो—पंजाबांतील बंड—शीरसिंगाचा अप्रामाणिकपणा—मुलतानचा वेढा उठवितात—इंग्लिशांचें सैन्य पंजाबांत शिरतें—रामनगर येथील प्रकार—चिलियनवाला येथील लढाई—मुलतान घेतात—इंग्लंदांतील लोकांचें दुःख—गुजराथेंतील लढाई—पंजाब राज्यांत सामील करतात—रंगून येथील गव्हर्नराची वर्तणूक—कमांदर लांबर्त ह्याची नेमणूक—ब्रह्मदेशाची लढाई—ब्रह्मी लोकांचे किल्ले घेतात—ब्रह्मी लोकांबरोबरच्या लढाईचें स्वरूप—प्रोमशहराकडेस चाल—पेगू, राज्यांत सामील करतात—तह—निजामाबरोबर नवा तह—नागपूर—सांताळ लोकांचें बंड—अयोध्येतील कृत्ये—धर्मसंबंधी लढाई—अयोध्या राज्यांत सामील करतात—लार्द दलहौसी ह्याच्या कारकीर्दीची अखेर, व लार्द क्यानिंग ह्याचें येणें—उपयोगी विद्येची सुधारणूक—कपनीच्या सनदेंत फेरफार—इंग्लंदानें हिंदुस्थानाविषयी जें चांगलें केलें तें—उपसंहार.

लार्द दलहौसी साहेबाची कारकीर्द चालू झाली, तेव्हां देशांत नेहमी स्वस्थता राहून कोठें दंगा धोपा होणार नाहीं, असें वाटत होतें; तरी तो हिंदुस्थानांत येऊन फार दिवस झाले नाहींत तोंच पंजाबांत दंगा होऊं लागला, आणि प्रबल व जिवावर उदार होऊन लढणारे इंग्लिशांचे शत्रु जे शीख लोक, त्यांची व ह्यांची दुसरी लढाई झाली, तेव्हां ह्या दग्याचा शेवट झाला. मुलतान म्हणजे सिंधु व सतलज ह्या नद्यांच्या मधले मुलखाचे राजधानीची जागा, येथील सुभेदार लाला मूळराज हा कांहीं वेळापूर्वी लाहोरचे शीख लोकांस फितुरी करून, इंग्लिशांचे सैन्यावर उठण्याची त्यांस भर देत असे. तें सैन्य मुख्य मुख्य शीख सरदारांच्या अर्जावरून तेथें इंग्लिशांनीं ठेविलें असून त्यांस तेथून हांकून देण्याविषयीं मूळराज हा लाहोरचे शीख लोकांस चडवून देत होता.

मूळराज
ह्याची द-
ग्याची वर्त-
णूक.

मुलतानच्या
गादीवरून
त्याला काढ-
तात. सन
१८४८.

द्याकरिता त्याला पदच्युत करणें हें अवश्य आहे, असें इंग्लिशांस वाटलें मग त्यांनीं त्याप्रमाणें करून त्याच्या जागीं सरदार खानासंग हा सुभेदार नेमिला. बंगाल्यांतील मुलकी कामगार व्हायस अन्ग्रूसोहेब, व मुंबईचे सैन्यांतील अंदरसन साहेब ह्यांस इंग्लिशांच्या तरफेनें वक्रील होउन नव्या सुभेदाराबरोबर मुलतानास जाण्याविषयीं हुकूम झाला होता. ह्या फेरफारास मूळराज मान्य झाला, असें पहिल्यानें बाह्यात्कारीं दिसलें, म्हणून दंगल होईल-से वाटलें नाहीं, पण इंग्लिशांचे वक्रील शहरांत जातांच मूळराजाचे लोकांनीं त्यांजवर हल्ला करून त्यांस जखमी केलें, मग ते त्या शहरानजीक ईदगा म्हणून एक लहान किल्ला आहे, तेथें सरदारखान व आपल्याबरोबरचे इंग्लिशांचे लोक घेउन गेले; ते तेथें असतां शत्रूंनीं शहरांतून त्यांजवर तो- वकिलांचा फांचा भडिमार चालू केला. पण त्यांच्यानें त्यांचें कांहीं झालें वध. सन नाहीं. तीन दिवसांनीं शत्रूंनीं ईदगा किल्ल्यावर हल्ला केला, त्या १८४८. वेळेस गुरखे शिपाई व इंग्लिश वकिलाबरोबरचे शीख लोक ह्यांनीं विश्वासघात करून शत्रूस किल्ल्याचे दरवाजे उघडून दिले. ते जखमी झालेले दोघे साहेब हातांत हात घालून आपल्या आवडत्या भाषेंत बोलून एकमेकांस धीर देत होते, तों अकस्मात् त्या लोकांनीं त्यांस ठार मारिलें, आणि त्या रानटी मनुष्यांनीं त्यांच्या प्रेतांचे देखील हाल हाल केले.

ह्याप्रमाणें दुसरे ठिकाणांही विश्वासघाताचीं उदाहरणें दृष्टीस लाहोर येथील पडलीं. इंग्लिशांस अशी बातमी लागली कीं, लाहोर येथील ल कंत्राटें. शीख लोक बंड करण्याच्या उद्योगांत आहेत, त्यांनीं तेथील काळे लोकांस फितुरी करण्याचा प्रयत्न केला; पण तो सिद्धीस गेला नाहीं.

शीरसिंग म्हणून एक शीख लोकांचा सरदार होता. त्याचे खरेपणाविषयीं इंग्लिशांस शंका नव्हती; म्हणून मुलतानचें वर्तमान कळतांच, एदवर्दस् त्यांनीं त्याजबरोबर सैन्य तिकडे पाठविलें, पण ह्यापेक्षांही अधिक साहेबाचीं क उपयोगी मदत दुसरीकडून जवळच आली होती. कंपनीचे हुशारीचीं सैन्यांत एदवर्दस् साहेब म्हणून एक लेफ्टेनेंट होता तो सिंधु- व धैर्याचीं नदावर लिया म्हणून एक गांव आहे, तेथील व्यवस्था करून कृत्ये. वसूल उत्पन्न करण्यास मूळ राजास मदत करण्याकरितां तेथें होता. त्याजपाशीं विश्वासू शीख लोकांची एक टोळी होती, ती मूळराजाचे घेउन तो मुलतानास जावयास निघाला, आणि तेथून भावलपूर लोकांचा तो रचा प्रांत जवळच होता, तेथील नवाबास त्यानें जलद साहा- मोड करतो. ग्यास येण्याविषयीं लिहिलें; तें त्यास मान्य होउन तो नवाब

ह्या सर्व लढाईंमध्ये बरेपणानें वागला आणि त्यांच्या उपयोगांही पडला. लढाईस उपयोगी पडण्याजोगी मदत येऊन पोहोंचण्याचे पूर्वीच एदवर्दस् साहेब व त्याजवळचे लोक ह्यांजवर, त्यांच्या इतकेच बंडखोर लोकांनीं हल्ला केला. तेव्हां त्यांस इंग्लिशांनीं मोठे शौर्यानें मागे हटविलें. एदवर्दस् साहेब हा मोठे जलदीनें पुढें चाल करून, घेराइस्मायल-खान ह्या किल्ल्यावरचा सुभेदार कर्नल फोर्तलंद ह्याचे हाताखालचे लोक, व भावलपूरचे नवाबाचे लोक, ह्यांस जाऊन मिळाला. जून महिन्याचे १८ वे तारखेस चिनाव नदीवर सदूसम ह्या गांवीं मूळराजाचा त्यानें पुन्हा पराजय केला. तेथें उभयतां सैन्यांची लढाई मोठी निकरानें नऊ तासपर्यंत झाली. तेव्हां जय कोणास मिळेल हें कळेनासें झालें होतें. एदवर्दस् साहेब आपले पायदळानिशीं ती नदी उतरून गेला, तेव्हां कर्नल फोर्तलंद त्याचे बरोबर पण मग त्यास गरज लागली तेव्हां तो दोन पलटणी व सहा तोफा घेऊन त्याचे मदतीस गेला. रणामध्ये मूळराजाचा अगदीं पराजय झाला, तेव्हां तो मुलतानास पळून गेला. मग तेथें एदवर्दस् साहेबही सैन्य घेऊन गेला. त्याचें सैन्य दररोज जास्ती वाढत असे. ह्या लढाईंत धैर्य, शौर्य व चातुर्य हे त्या सरदाराचे गुण दृष्टीस पडले. त्यानें आपलेजवळचे लोकांस धीर देऊन त्यांजकडून मोठमोठे पराक्रम करविले आणि दंग्याचा जोर पहिल्यानें होता तो नाहीसा करून टाकिला. ह्याप्रमाणें तो इकडे पराक्रम करीत असतां, इतर लोकांस मोठमोठ्या खटपटी करण्याच्या मसलती करण्यास वेळ फावला; पण मूळराजाचा मोड त्याच्या एकट्याच्यानें होईना.

जनरल व्हिश आगस्त महिन्यांत मुलतानासमोर घेऊन तेथील सैन्याचा मुख्य अधिकारी झाला. त्याच्या बरोबरचे लोक व तेथील लोक मिळून एकंदर २८,००० लोक झाले.

इकडे हजारा प्रांतांतील शीख लोक इंग्लिशांवर उठले, तेव्हां त्यांचा मुख्य होता, आणि ह्याप्रमाणें सर्व पंजाबांतील लोकांचीं मनें फिरून, बंड चोहोंकडे पसरत गेलें; तथापि मुलतानाजवळचे इंग्लिशांच्या सैन्यांतील लोक वरचेवर पुढेंच सरसावत होते. त्यांनीं शहराभोंवतालचे प्रत्येक कोटांतून शत्रूस बाहेर हांकून देऊन त्या शहरास चोहोंकडून घेरा घातला होता; पण जय मिळत असतांनाच त्यांस तेथून वेढा उठविणें प्राप्त झालें. वेढा घालणारे सैन्याबरोबर शीरसिंग हा असून त्यावर इंग्लिशांचा पूर्ण भ-

सदूसम थे-
थील लढाई.
ता० १८
जून सन
१८४८.

मूळराजाचें
लष्कर मुल-
तानास प-
ळून जातें.

मुलतानचा
वेढा. सन
१८४८.

चतुरसिंग हा
पंजाबांतील
बंडें.

शीरसिंगा-
चा अप्रामा-
णिकपणा.

रंवासा होता; पण तोच पांचशें शीख लोक बरोबर घेऊन शत्रूंकडे निघून गेला. ह्याप्रमाणें शीरसिंगाचे हातून विश्वासघात होऊन आपणास वेढा उठवावा लागेल, असें पूर्वी इंग्लिशांस वाटलें नव्हतें.

एथून पुढें लढाया झाल्या त्यांचे वेळेस दोहोंकडलीं सैन्यें मोठमोठालीं होतीं.

पूर्वीचे पंजाबचे लढाईत हिंदुस्थानचा कमांडर इन्चीफ लार्द गो साहेब ह्याचा पुष्कळ उपयोग पडल्यामुळें इंग्लिश सरकारानें त्याचें नांव बडे लोकांत घातलें, तो साहेब ह्या वेळीं मोठे सैन्यानिशीं फिरोजपूर येथें होता. शीरसिंग व त्याचा बाप चतुरसिंग ह्या उभयतांचें सैन्य एकत्र मिळालें होतें, त्यांजबरोबर लढण्याकरितां लार्द गो साहेबाचे हाताखालचे सैन्यास तिकडे फूच करण्याचा हुकूम झाला.

नोवेंबरचे २१ वे तारखेस, इंग्लिश लोक शत्रूजवळ गेले; ते ह्या समयां चिनाब नदीवर रामनगर येथें मजबूत ठिकाणीं छावणी देऊन होते. दुसरे दिवशीं सकाळींच इंग्लिशांचे घोडेस्वारांकडील तोफखान्याचे लोकांनीं शीख लोकांवर हल्ला केला; आणि शीख लोकांचे पुष्कळ घोडेस्वार नदी उतरून गेले होते, त्यांबरोबर लढण्याचा इंग्लिशांचे घोडेस्वारांस हुकूम झाला. करोलांची चौदावी पलटण व नेटिव घोडेस्वारांची एक पलटण, ह्यांनीं शत्रूस आपले समोरून हांकून दिलें, पण त्यांनीं मागें पुढें न पाहतां अचाट कृत्य करून हल्ला केला; ह्यामुळें उखर वाखर जमिनीवर ते अगदीं शीख लोकांच्या तोफांच्या माऱ्याखालीं सांपडले, आणि पुष्कळ नाश होऊन त्यांस मागें हटावें लागलें.

लढाईकरितां कांहीं वेळपर्यंत मग उभयतां सैन्यांची गांठ पडली नाही. जान्युआरी महिन्याच्या पंधरावे तारखेच्या सुमारास पुढें चाल करून आणच लढाईस आरंभ करण्याचा लार्द गो साहेबानें निश्चय केला. शीख लोकांनीं मजबूद मोरचेबंदी बांधली होती तिच्या जवळ तो साहेब गेला. तेव्हां जातांना त्यास फार श्रम झाले होतें, ह्यामुळें दुसरे दिवसपर्यंत लढाई लांबवावी असें त्याचे मनांत होतें; पण त्यास वाटलें होतें त्यापेक्षां शीख लोकांचे मोरचे अधिक जवळ होते, आणि त्यांचे तोफांच्या भडिमाराणें इंग्लिशांचे सैन्याचा फार नाश झाला; ह्यामुळें त्या साहेबानें लढाई करण्याकरितां जे हुकूम द्यावयाचे ते दिले. तेथील जमिनीची माहिती इंग्लिशांचे जनरलास नसून ती जमीन मोठे सैन्यास चाल करण्यास योग्य नव्हती, तरी इंग्लिशांचे लोक शत्रूंनीं लढूं लागले. मागें हटलें तर अप्रतिष्ठा होईल असें समजून जमिनीची

वगैरे गैर सोय असतांही ते मोठ्या शौर्यानें लढले. त्यांनीं मोठमोठाले मजबूत मोरचे संगिनींच्या जोरानें घेतले आणि शीख लोकांस मागें हटविलें. मग रणामध्ये मोठी लढाई झाली, तींत इंग्लिशांस जय मिळाला. पण त्या जयाचें सार्थक झालें नाहीं. ते लोक छावणी देऊन राहिले आणि शत्रु पळून गेले तेव्हां त्यांचा त्यांनीं पाठलाग केला नाहीं. शत्रूंनीं कांहीं इंग्लिशांच्या तोफा घेतल्या. इंग्लिशांकडीलं मेलेले व जखमी झालेले लोक मिळून त्यांचा पुष्कळ नाश झाला. ह्याप्रमाणें इंग्लिशांचा भयंकर नाश झाला खरा, पण त्यांच्या पेक्षांही, ह्या चिलियनवाला येथील लढाईत, शीख लोकांचा पराकाष्ठेचा नाश झाला.

जय कोणास मिळतो हें लढाईत न समजल्यामुळें हिंदुस्थानचे इंग्लिशांच्या राज्यांतील सर्व लोक उदास होऊन गेले होते; तरी लवकरच त्यांचें औदासीन्य नाहींसें झालें. जानुआरी महिन्याच्या एक-मुलतान घे-
विसावे तारखेस मुलतान इंग्लिशांचे स्वाधीन झालें. दिसेंबर ता. १०
महिन्यांत जनरल व्हिश ह्याचे मदतीस मुंबईहून लोक आल्यामुळें २२ जान्यु-
व्यास त्या किड्यास पुनः वेढा घालण्यास सामर्थ्य आलें. त्या आरी सन
महिन्याच्या २१ वे तारखेस किड्यांतील लोकांनीं बाहेरचे इंग्लि- १८४९.
शांवर हल्ला केला, तेव्हां त्यांनीं त्यांस मागें हटविलें, आणि इं-
ग्लिशांनीं हल्ला करून शहर हस्तगत करून घेतलें. पुढें २२ वे तारखेस मूळ-
राजा ह्यानें किड्या स्वाधीन केला. पुष्कळ लोक त्या किड्यास वेढा घालण्या-
चे कामांत फार दिवस गुंतल्यामुळें फार त्रासले होते ते, हा किड्या स्वाधीन
झाला, तेव्हां लार्द गो ह्याचे हाताखालचे सैन्यास मदत करण्यास भोक्ळे झाले.

मुलतान स्वाधीन झाल्यावर मोठे समारंभानें अग्न्यू साहेब व
अंदरसन साहेब ह्यांचीं प्रेतें इंग्लिशांनीं उकरून काढिलीं; आणि इंग्लिश व-
मध्ये वाट पडली होती तींतून किड्याचे तटावर नेऊन त्यांनीं तीं किलांसमूठ-
तेथें पुरिलीं. त्यांस मारल्याबद्दल मूळराजावर आरोप ठेवून माती व मा-
त्याची चौकशी झाली, आणि तींत तो अपराधी ठरून पहिल्यानें रेकन्यांची
त्यास मृत्यूची शिक्षा मिळण्याचा ठराव झाला, पण पुढें ती शिक्षा चौकशी.
रद्द होऊन तिचे ऐवजीं त्यास जन्मठेप झाली.

चिलियनवाला येथील लढाईचें वर्तमान विलायतेस पोहोंचलें, तेव्हां तेथील
सर्व प्रकारचे लोकांस दुःख झालें, आणि सर चार्लस नेपियर इंग्लंडांतील
ह्यास हिंदुस्थानांतील सैन्याचा मुख्य अधिकारी नेमून पंजाबांती- इंग्लंडांतील
ल लढाई पुढें चालवावी हें सरकारास बरें वाटलें; पण नेपियर लोकांचें
साहेब ह्या देशांत येऊन पोहोंचण्याचे पूर्वीं बहुत दिवस ह्या लढाई- दुःख.
चा शेवट चांगले ऋीतीनें झाला होता. बाविसावे फेब्रुआरीस

गुजराथ येथे एक लढाई झाली, तींतच काय तो सोक्षमोक्ष झाला. ह्यामुळे पुनः दुसरी लढाई करण्याची गरज राहिली नाही. शीरसिंग हा तेथे गुजराथ येथील लढाई. मजबूत ठिकाणी राहिला होता आणि त्याजवळ ६०,००० लोक व ५९ तोफा असून दोस्त महंमद खानाचा मुलगा अफगाणिस्थानातील घोडेस्वारांची एक टोळी घेऊन त्याचे मदतीस आला फे० सन १८४९. होता. गुजराथेतील लढाई बहुतकरून तोफांवरच चालली होती. इंग्लिशांनीं शीख लोकांवर मोरच्यांचा मारा तीन तासपर्यंत चालविला होता, आणि तितक्याच वेळांत पायदळांतील लोकांनीं शीख लोकांचें सर्व सैन्य पळायस लाविलें, त्यांच्या सर्व तोफा घेतल्या, आणि अंधकार पडे तोंपर्यंत त्यांचा पाठलाग केला. अफगाण लोक जलद पळून जाऊ लागले तेव्हां सर वॉल्टर गिलबर्ट ह्यानें खैबर घांटापर्यंत त्यांचा पाठलाग केला.

ह्या वेळेस शीख लोकांचा पुरता पराजय झाला. सर्व मोठमोठाले शीख सरदार इंग्लिशांचे स्वाधीन झाले, आणि त्यांचे सैन्याची अगदीं पंजाब जिंकून न तो राब्यांत दाणादाण झाली. पंजाब जिंकल्यानंतर इंग्लिशांनीं तो सुपीक त सामील देश आपले राज्यांत सामील केला. तेव्हांपासून इंग्लिशांनीं करतात. ता. त्या देशाचें राज्य चांगले रीतीनें करून तेथें कडक अंमल चालविला; तें केल्यानें तेथें सर्व प्रकारें सुधारणा होऊन हल्लीं हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या इतर मुलखांप्रमाणें तेथें स्वस्थता असून तो देश सुखी झाला आहे.

लार्ड दलहौसी साहेब पंजाबचा राज्यकारभार चालविण्याविषयी जी व्यवस्था करावयाची ती करित असतां, त्यास रंगून येथें घडलेल्या ब्रह्मी लोकां- एका गोष्टीचें वर्तमान कळलें, आणि त्यावरून आपणास ब्रह्मी वरोवर क- लोकांशीं दुसरी लढाई करण्याचा प्रसंग येतो, असें त्याचें अनु- लह. मान झालें. इंग्लिशांचे दोन गलबतांच्या अधिकाऱ्यांचे हाल, त्या शहरांतील सुभेदारानें कारणाशिवाय केले, हा मोठा त्यानें अन्याय केला, आणि ह्याप्रमाणेच त्या बंदरीं जें इंग्लिशांचें काम येई त्यांत तो बहुतकरून त्यांचें विरुद्ध वागत असे. ह्यास्तव कमोदोर लांबर्त ह्यास कांहीं गलबतांनिशीं तिकडे पाठविण्याची गवर्नर जनरलानें योजना कमोदोर लांब- केली. लांबर्त ह्यास गवर्नर जनरलाचा असा हुकूम झाला कीं, बर्त ह्याची तुम्ही आमचे लोकांशीं वाईट रीतीनें वागतां ह्याचें कारण काय, नेमणूक. असें तुम्हीं त्या सुभेदारास विचारावें आणि त्यानें चांगले रीतीनें सन १८५१ तुमची समजूत न केल्यास त्यास परत बोलावण्याविषयीं आवाचे राजास तेथून पत्र लिहावें. रंगूनचे सुभेदारानें इंग्लिशांचे वकि-

लाचा फार अपमान केला. ह्यामुळे कमोदोर ह्याने आवाचे सरकाराकडे पत्र पाठविले; तेव्हां तत्क्षणीच ब्रह्मी राजानें त्या सुभेदारास इंग्लिशांचा अपमान केल्याबद्दल कामावरून काढून त्याचे जागी दुसरा अंमलदार नेमिला.

नवा सुभेदार पूर्वीच्या सुभेदारापेक्षांही आपले शक्यनुसार अधिक उन्मत्तपणानें वागला; ह्याकरितां कमोदोर लांबतें ह्यानें रंगून व त्याजवळचीं ब्रह्मी लोकांचीं बंदरे ह्यांस प्रसिद्धपणें वेढा घालून नाकेबंदी वादास आकरण्याविषयीं प्रतिज्ञा केली. त्यानें ब्रह्मी राजास लिहिलें कीं, रंभ. सन सुभेदाराशीं आम्ही इतःपर पत्रव्यवहार ठेवणार नाहीं, आणि १८५१.

शत्रु आपणाबरोबर वाईट रीतीनें वागले ह्याचा सूड उगविण्याकरितां रंगूननदीमध्ये आपले गलबताजवळ त्यांची लढाऊ नौका होती ती त्यानें घेतली. दुसरे दिवशीं, आपण बोलल्याप्रमाणें वेढा घालण्याकरितां तो आपले लोक नदींतून घेऊन चालला, तेव्हां शत्रूंपासून घेतलेली लढाऊ नाव त्याचे बरोबरचे एका गलबताला बांधलेली होती. नदींतून हीं गलबतें चाललीं असतां, किनाऱ्यावरले मेढेकोटांतून व ब्रह्मी लोकांचे लढाऊ नावांतून त्यांवर तोफांचा मारा होऊं लागला. इंग्लिशांनींही शत्रूंचे उलट मारा चालू केला, तेव्हां शत्रूंचा फार नाश झाला आणि त्यांनीं अगदीं तोफा सोडावयाचें बंद केलें. इकडे वेढा चालू करून कमोदोर साहेब, पुढें काय करावयाचें ह्याविषयीं गवर्नर जनरलाची मसलत घेण्याकरितां कलकत्यास आला.

ब्रह्मी लोकांचे हातून झालेलें इंग्लिशांचें नुकसान भरून देण्याविषयीं त्यांनीं आवाचे राजास पत्र लिहिलें, तेव्हां त्यानें तें भरून न देतां रंगूनचे सुभेदारानें केलेलीं कामें मान्य केली; त्यामुळे लार्ड दलहौसी हा ब्रह्मीलोकांतटा लढाईशिवाय मिटविण्याकरितां मनापासून झटला असतां, बरोबर लढाऱ्यास लढाईची तयारी करण्याविषयीं जाहिरात देणें प्राप्त झालें. ई. एप्रिल त्या वेळेस लढाई करण्याचे दिवस जाऊन पावसाळा समीप आला सन १८५२. होता, तरी ब्रह्मी लोकांची चांगली खोड मोडण्याकरितां मोठे सैन्यानिशीं त्यांजवर एकदम हल्ला करावा, म्हणून गवर्नर जनरलानें मोठे जलदीनें लढाईची तयारी चालविली. इ० स० १८५२ चे एप्रिल महिन्याचे प्रारंभीं जनरल गादविन मोठ्या सैन्यानें भरलेलीं गलबतें घेऊन रंगून नदीचे मुखाशीं आला. त्यानें मार्ताबान घेतलें; रंगून येथें मोठे निकरानें लढून तेंही हल्ला करून हस्तगत केलें; आणि बेसीन म्हणून एक मोठें किनाऱ्यावरील शहर उपयोगी ठाणें होतें तें घेतलें; त्यामुळे लढाईचा अनुकूल काळ संपला नाहीं तोंच इंग्लिशांचे सैन्याचा पेटूमध्ये पक्का शिरकाव घेतात. झाला. इतकें झालें तरी, अद्यापि ब्रह्मी राजाचे राजधानीपासून

हल्ला करणारे लोक फार लांब होते, म्हणून त्यास तहाचें बोलणें लावावेंसें वाटलें नाहीं.

पेगू प्रांताचें मुख्य शहर पेगू हें इंग्लिशांनीं जून महिन्यांत घेतलें; पण त्यांनीं तेथें पुरेसे लोक ठेवले नव्हते, म्हणून कांहीं महिन्यांनीं ब्रह्मी पेगूशहराचें लोकांनीं जिवार उदार होऊन तें शहर परत घेण्याचा प्रयत्न सोव्या परा- केला. तेव्हां मद्रासचे पायदळांचे पलटणींतील मेजर हिल साहे- क्रमानें संर- वानें आपले हाताखालचे थोडे लोकांनिशीं मोठे शौर्यानिं व धिमे- क्षण करि- पणानें लडून त्यांचा पराजय केला, मेजर हिल ह्याचे हाताखा- तात. जून लचे लोकांनीं, त्यांजवर हल्ला करणारांची संख्या अत्यंत मोठी सन १८५२. होती, तरी त्यांचें कांहीं चालूं न देतां आपले ताब्यांतील ठाण्या- चा बचाव केला होताच; तितक्यांत त्यांना रंगूनाहून मदत येऊन पाठवळ मिळालें.

जितक्या लढाया झाल्या तितक्यांमध्ये जखमी झालेले व पाडाव केलेले जे इंग्लिशांकडचे लोक असत, त्यांचे ब्रह्मो लोक नेहमीं फार हाल करीत असत; पण ह्या वेळेस रोग हा इंग्लिशांशीं झुजणारा मुख्य शत्रु होता. ब्रह्मी लोकांचे शस्त्रांपेक्षां पटकी आणि ज्वर ह्यांच्या योगानें त्यांचा अधिक नाश होत असे.

प्रोम शहर जनरल गादविनच्या हाताखालचे लोकांचे स्वाधीन होतें; तिकडे कांहीं वेळानें तो जातीनें गेला. ह्याप्रमाणें एवढा मोठा पेगू प्रांत पेगू जिंकून • सगळा इंग्लिशांचे स्वाधीन झाला; आणि तो प्रांत आप- नें ताब्यांत ल्या अमलाखालीं राखावा हें गवरनर जनरलास वरें वाटलें, घेतात. ता० म्हणून त्यानें पेगू हा प्रांत इंग्लिशांचे राज्यांतला समजावा अशी २० डिसेंबर एक जाहिरात दिली. ब्रह्मी लोकांची राज्यकारभारांतील अव्य- १८५२. वस्था नाहींशी होऊन हल्लीं तो प्रांत इंग्लिशांचे हाताखालीं हळू • हळू चांगल्या दशेस येत आहे. इकडे आवाचे राजाचा भाऊ त्यास पदच्युत करून आपण गादीवर बसला; त्यास हें पकें समजलें कीं, इंग्लि- ब्रह्मी लोकां- शांचें सामर्थ्य मोठें आहे, ह्याकरितां त्यांच्या पुढें आपलें कांहीं बरोबर तह. चालायाचें नाहीं. म्हणून त्यानें तह करण्याचा आपला अभिप्राय ता० ३० दर्शविला. मग इंग्लिशांनीं घेतलेल्या नवीन मुलखाच्या सरहद्दी- जून सन वरून त्यानें आपले लोक परत नेले आणि त्यांचे लोक आवा येथें १८५३. बंदीत होते ते सोडिले, तेव्हां त्यांनीं त्याशीं तह केला.

पुढले वर्षी कंपनीचे राज्यांत नवीन मुलूख सामील झाला. इ० स० १८५४ चे मे महिन्यांत इंग्लिशांनीं निजामाशीं नवीन तह केला. कारण

त्याचे मुलखांत जें इंग्लिशांचें सैन्य होतें त्याचा पगार ह्याचे पूर्वी निजामाशीं
 कांहीं वेळ नियमानें पोहोंचत नव्हता; ह्या कारणानें जें निजामा- तह. मे सन
 वर कर्ज झालें त्याबद्दल त्यानें हैदराबादचे उत्तरेकडील वराडचे १८५४.
 चार प्रांत इंग्लिशांचे अमलाखाली दिले. ह्याच वर्षीं नागपूरचा
 राजा मरण पावला, आणि त्यास पुत्र नव्हता ह्याकरितां तेंही नागपूर ता-
 राज्य इंग्लिशानीं कंपनीचे मुलखांत सामील केलें, तेथील राज्य- व्यंतां घेतात.
 कारभार हल्लीं इंग्लिश लोक चालवितात. हे फेरफार झाले, सन १८५४.
 तेव्हां कांहीं दंगाधोपा न होतां हिंदुस्थानांत कांहीं वेळ स्वस्थता
 राहिली, पण इ० स० १८५५ चें जुलै महिन्यांत ही स्वस्थता नाहीशी होऊन
 बंगाल्यांत एक मोठें बंड एकाएकीं झालें, तेणेंकरून सर्व लोक दचकून गेले.
 जे सांताळ लोक भागलपूर व राजमहाल ह्या प्रांतांतील डोंगरां-
 वरून राहात असत, त्यांचा ह्या वेळपर्यंत इतर लोकांस उपद्रव न सांताळ लो-
 होतां ते कायद्याप्रमाणें वागत असत, ह्यामुळें ते लोक दंगा कर- कांचें बंड.
 णारे नव्हत, असें सर्वास वाटलें होतें, पण त्यांनीं एकदम बंड जुलै सन
 केलें; आणि त्यांचे नायक असत ते आम्हास ईश्वरप्रेरणा झाली १८५५.
 असें म्हणत असत. त्यांनीं ह्या वेळेस बंड केलें ह्याचें कारण असें
 सांगतात कीं, बंगाल्यांतील सावकारांनीं त्यांस छळिल्यामुळें ते फार त्रासले
 होते. त्या लोकांनीं डोंगरांवरून आपले शेजारचे मैदानांत उतरून तेथील गांवें
 लुटून जाऊन टाकिलीं, आणि त्यांतील राहणारे लोकांचें कांहीं चालूं न देतां
 त्यांची कत्तल उडविली. ह्याप्रमाणें नानाप्रकारचा जुलूम करून त्यांनीं अनर्थ
 मांडिला होता. त्यांनीं ज्या प्रांतांवर हल्ला केला, त्यांत सैन्यांतील लोक फार
 थोडे होते तरी दुसरे प्रांतांतून फार जलदीनें तेंथें पलटणी येऊन पोहोंचल्या.
 ते पावसाळ्याचे दिवस होते, ह्यामुळें त्या दाट झाडींत कायदा न मोडतां त्या
 रानटी लोकांशीं लडल्यानें त्यांचा नाश होणार नाही, असें इंग्लिशांस वाटल्या-
 वरून त्यांनीं सांताळ लोकांस इतर प्रांतांत शिरतां येऊं नये ह्याकरितां, त्या
 ओसाड झालेल्या प्रदेशाच्या सभोवतें सैन्य ठेविलें, आणि हे लडाईं करण्याचे
 अडथळे कांहीं अशीं नाहीतसे होतांच जनरल लाइड ह्याचें त्या सैन्यानिशीं
 बंडखोर लोकांवर चाल केली, आणि ज्या ज्या ठिकाणीं त्यांची गांठ पडली
 त्या त्या ठिकाणीं त्यांजबरोबर लडून त्यांस आपापले गांवींच जाणें प्राप्त केलें.
 मग दंगा झालेल्या मुलखांत स्वस्थता होऊन बंड अगदीं मोडलें.

ह्या वेळेस लार्द दलहौसी साहेबाची हिंदुस्थानांतील कारकीर्द संपत आली
 होती. त्यानें अयोध्येचें राज्य कंपनीचे राज्यांत सामील केलें. त्या वेळीं
 त्यास गव्हर्नर जनरलाचे कामावरून परत जाण्यास थोडा वेळ राहिला होता.

इ० स० १८०१ मध्ये इंग्लिशांनी नवावाशी तह केला, तेव्हा अयोध्येची पासून अयोध्या प्रांताचा राज्यकारभार फार वाईट रीतीने चालत होता; आणि इ० स० १८५५ त तर ह्या प्रांतांतील राज्यकारभारांत जी फारच अव्यवस्था होती, तिच्या प्रमाणें त्या वेळीं हिंदुस्थानांतील कोणतेही संस्थानांत नव्हती; हें सर्वास माहीत आहे. नवाब हा जातीनें दुर्व्यसनी असून त्याच्या कृपेंतले लोकही मोठे दुराचारी होते, ह्यामुळे त्यांचे हातून राज्यकारभार करण्यामध्ये फार हयगय होत असे; हें त्यांस मोठें लांछन होतें. त्यानें मुख्य मुख्य कारभार्यांच्या जागा आपल्या कृपेंतल्या हलक्या लोकांस दिल्या होत्या. लुटालूट होऊन रयतेचा फार खराबा होत असे आणि सैन्यांतील लोकांमध्ये चांगला बंदोबस्त व व्यवस्था नसून त्यांस बरोबर पगार मिळत नसे, ह्यामुळे त्यांनीं लोकांवर जुलूम करावा, लुटालूट करावी, त्यांचे मुडदे पाडावे, हा त्यांचा उपजीविकेचा क्रम होता. ह्या प्रकारचे संकटांत लोक असतां, धर्मसंबंधी कज्जा उत्पन्न झाला, ह्यामुळे त्यांचें संकट फार वाढलें. एका हिंदूच्या देवळावर कांहीं मुसलमानांनीं हल्ला केला, त्यांतील देवावर हिंदूंची फारच श्रद्धा होती, ह्यामुळे त्या देवळाच्या संरक्षणार्थ त्यांनीं एकत्र जमून त्या मुसलमानांचा पराजय केला; तेव्हां त्यांस मागें हटावें लागल्यानें मोठा आवेश येऊन, अमीरअल्ली म्हणून एक धर्मवेडा सरदार होता, त्याचे हाताखालीं पुष्कळ लोक जमले. ह्या कज्जांत नवाब कोणाचा पक्ष स्वीकारील ह्याचा कांहीवेळ संशय होता, पण शेवटीं मुसलमान लोकांनीं दंग करण्याचा बेत केला होता तो मोडण्याचा त्यानें निश्चय केला. इंग्लिशांचे कामगारांनीं त्यांचे सैन्यानिशीं त्या धर्मवेडे लोकांवर हल्ला केला, आणि त्यांचा पराजय करून त्यांचा नायक ठार मारिला.

अयोध्याप्रांताचे सभोवती इंग्लिशांचा मुलूख असून त्या प्रांतांमध्ये धर्मसंबंधी लढाई बहुतकरून होणार, आणि इंग्लिशांच्या सैन्यांतील इंग्लिशांची पुष्कळ काळे लोकांचे सोयरे धायरे त्या लढाईत गुंतल्यामुळे ते फौज एकत्र लोक फार घाबरून जातील, असें गवरनर जनरलास वाटल्याव-होते. रून त्यानें सरहद्दीवर गोरे लोक जमविण्याचा हुकूम केला; पण त्यांस लढाईमध्ये शिरण्याची गरज पडली नाही, हें फार चांगलें झालें.

आपले ताब्यांतले राज्यांत अशी अंधाधुंदी चालूं देतां उपयोग नाही, असें इंग्लिशांस वाटलें, आणि कोर्ट आफ् दैरेक्टर्स ह्यांनीं लार्ड दलहौसी ह्यास लिहिलें कीं, अयोध्येचें राज्य पूर्वीच्या स्थितींत ठेवावें किंवा साक्षात् आपले अमलाखालीं घ्यावें ह्याविषयीं तुम्हांस नीट दिसेल तशी तजवीज

दावी. त्यावरून गवरनर जनरलानें तें राज्य आपले राज्यांत सामील करण्याचा निश्चय केला. त्यानें नवाबास सामोपचारानें असें सांगितलें कीं, तुमचा आमचा सल्ला आहे तो कायम असून तुम्ही आपले मुलखाचें राज्य करण्यास अयोग्य आहां असें आम्हांस दिसून आल्यामुळें तुम्हीं तें राज्य आमचे स्वाधीन करावें, आणि तुमची सांप्रतची स्थिति कायम राहून अबूचें संरक्षण व्हावें, ह्याकरितां आम्हीं तुम्हांस मोठी नेमणूक करून द्यावी. असा आपणा उभयतांच्या मध्ये ठराव व्हावा. हा ठराव नवाबानें मान्य न केल्यामुळें, त्याचे अनुमताशिवाय लार्द दलहौसी साहेबानें एक जाहिरात फिरवून अयोध्या प्रांत इंग्लिशानीं आपले राज्यास सामील केला, असें प्रसिद्ध केलें. हें राज्य इंग्लिशानीं घेतल्याची कारणेही ह्याच लेखांत सांगितलीं होती. त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, अयोध्येचे नवाबास परदेशांत किंवा स्वदेशांत चत्रु उत्पन्न झाल्यास त्यापासून त्याचें संरक्षण करण्याविषयीं इंग्लिशानीं, इ० स० १८०१ त तह झाला, त्या समयीं कबूल केलें होतें, आणि त्या वेळीं त्यांनींही अशी प्रतिज्ञा केली होती कीं, प्रजेचा उत्कर्ष होऊन लोकांच्या जिनगीचा व जिवाचा बचाव व्हावा अशा प्रकारचा राज्यकारभार मी आपले हाताखालचे कामगारांच्या हातून करवीन. इंग्लिश आपल्या बोलण्याप्रमाणें वागले असतां नवाबानें आपले वचनाप्रमाणें चालण्याची हयगय केली, ह्याकरितां ज्या देशाचा राज्यकारभार त्यानें वाईट रीतीनें केला तो देशच त्याचे ताच्यांतून इंग्लिशानीं घेतला.

इंग्लिशानीं पंजाबामध्ये ज्या रीतीनें राज्यकारभार केला, तीच रीत त्यांनीं अयोध्या प्रांतांत चालू केली. त्यांनीं सरकारकामाचे मुख्य अधिकारी गोरे लोक नेमिले; आणि जनरल उत्रम ह्यास मुख्य कमिशनर नेमिलें; त्या वेळेसच त्या साहेबास नैत कमांडर आफ् दि बाथ ही पदवी मिळाली. कंपनीनें अयोध्या प्रांतांतील लोकांचे कल्याणाकरितां तो मुख्य आपले स्वाधीन करून घेतला; त्या वेळेस तेथें कांहीं दंगा न होतां, त्या लोकांचे मनांत दुष्टभाव आहे असें वाटण्याजोगीं कांहीं चिन्हेंही दिसत नव्हतीं.

लार्द दलहौसी साहेब ह्यास नियमापेक्षां ज्यास्ती वेळ हिंदुस्थानांत राहून राज्यकारभार करण्याचा हुकूम झाला होता; त्या हुकुमाप्रमाणें इ० स० १८५६ त फेब्रुआरी महिन्याचे २९ वे तारखेस त्याची कारकीर्द संपली. त्याचे जाग्यावर कांहीं वेळापूर्वीं लार्द क्यानिंग साहेबाची नेमणूक झाली होती; त्यावरून त्याच तारखेस त्यांनीं हिंदुस्थानांतील राज्याचा चार्ज घेतला. लार्द दलहौसी साहेबाचे कारकिर्दींत हिंदुस्थानचे लोकांमध्ये नानाप्रकारची सुधारणा

अयोध्या प्रांत ताब्यांत घेतात. ता० ९ फेब्रुआरी सन १८५६.

लार्द दलहौसी परत जातो. ता० २९ फेब्रुआरी सन १८५६.

झाली, तेणेकरून कांहीं वेळानें त्यांचें फार कल्याण होईल. लोकांम
 उपयोगी विद्येचा चांगले रीतीनें प्रसार होण्यास सरकारांतून मदत
 ळाल्यामुळे, त्यांस तिचें संपादन करण्यास उत्तेजन आलें.
 उपयोगी वि- रकारानें लोकांस विद्या शिकविण्याचे उपाय योजिले, आ
 येची सुधा- शिकविण्याचें काम त्या उपायांच्या योगानें तडीस नेण्याकरित
 रणूक. नवीन कामगार नेमिले. जमिनीला पाटानें पणी लावण्याच
 रितां व व्यापार वाढविण्याकरितां पाट वगैरे बांधिले होत,
 सरकारानें जास्ती केलें. इंग्लिशांनीं लोखंडी सुडका बांधिल्या, आणि तारा
 यंत्राचे ळेगानें पत्रव्यवहार चालू करून कलकत्ता, मद्रास व मुंबई ह्या हिं
 स्थानांतल्या तीन मुख्य शहरांचा निकट संबंध करून ठेवला.

ईस्त इंदिया कंपनीचे राज्यरीतीमध्ये फेरफार झाले. सन १८३५ त उ
 कंपनीस नवीन सनद मिळाली ती व पूर्वीची सनद ह्या दोन पा
 कंपनीच्या गेलें असतां त्यांमध्ये पुष्कळ भेद दृष्टीस पडेल. नवीन सन
 सनदेतील माणें कांहीं दैरेकतर्स कमी झाले; आणि त्यांतून कांहीं राण
 फेरफार. रकारानें नेमावे असैं ठरलें. सरकारानें सर्व हिंदुस्थाना
 एक कायदे करणारी मंडळी नेमिली; आणि ठराव झाल्या
 ज्या उमेदवारांची परीक्षा उतरेल त्या सर्वास वैद्यकीचे खात्यांत किंवा
 खात्यांत जागा द्याव्या असैं ठरलें.

मुळापासून, म्हणजे हिंदुस्थानांत इंग्लिशांचें कांहीं तरी राज्य असावें
 रितां पहिल्यानें क्लेव साहेब व लारेन्स साहेब हे लढाय
 इंग्लिशांचे होते, तेव्हांपासून इ० स० १८५६ पर्यंत, म्हणजे जेव्हां
 सत्तेची राज्य पेशावरापासून पेरूपर्यंत पसरलें, तेव्हांपर्यंत त्यांनीं
 वृद्धि. वृद्धि कसकशी केली ह्याचा आर्हीं इतिहास सांगितला.
 इतिहासाचें आपण विचार करून अवलोकन केलें, तर अ
 सपडेल कीं, प्रत्येक वर्षीं त्यांचे राज्याची वृद्धिच होत गेली, आणि ह्या
 वाढत वाढत हल्लीं तर त्याचा विस्तार फारच मोठा झाला आहे. ज्याचे
 माशिवाय काडी देखील हालत नाहीं असा जो परमेश्वर, त्यानेंच हें
 राज्य इंग्लिशांस दिलें आहे; तेव्हां हिंदुस्थानचे लोकांचें कल्याण व
 रितांच तें दिलें आहे ह्यांत संशय नाहीं, आणि त्यांच्या कल्याणाचे
 पाय अद्यापि करावयाचे राहिले आहेत, तरी इंग्लिशांनीं आजपर्यंत

कोणी असैं म्हणतात कीं, इंग्लिश लोक हिंदुस्थानचें राज्या
 उदईक निघून जातील, तर ते तेथें होते असैं स्मरण होण्यास

नाहीं मागमूस देखील राहणार नाही; पण असें होणार नाही- इंग्लिशांच्या
 मीट वाटतें, कारण त्यांनीं एथील लोकांचें इतकें कल्याण केलें सत्तेपासून
 सांत्तिले कीं, त्यांचा त्यांस कधींही विसर पडणार नाही. इंग्लिशां- फायदा.
 नीं हिंदुस्थानांतील लोकांचें कल्याण होण्याकरितां उपाय केले
 आहेत त्यांत दोष आहेत खरे; पण जितक्या मनुष्यांच्या कृति आहेत तितक्यां-
 न असले दोष असतातच, आणि ते कधींही नाहीतसे व्हावयाचे नाहीत. ह्या
 देशाची सांप्रतची स्थिति, व मुसलमान राज्यांतून मोठमोठाले प्रबळ राजे त्या-
 जंपर राज्य करीत होते त्या वेळची स्थिति, ह्यांचें अंतर किती आहे ह्याचा
 आपण विचार करून पाहिला, तर हा देश हल्लीं किती सुख भोगित्त आहे हें
 दिसून येईल. सांप्रत आपआपसांत लढाया होत नाहीत, अंधाधुंदी नाही,
 आणि पूर्वीं एकसारखी लढाई होऊन गांवोगांवांचीं घरे ओसाड पडत आणि तेथें
 गोर प्राणी ओरडत असत, तें नाहींसें झालें आहे. सरकारानें मोठमोठ्या अम-
 न्याच्या जागा गोरें लोकांस दिल्या आहेत. आणि त्यांतले बहुतेक लोक प्रामा-
 ण्य व विश्वासूक असून ते आपलें काम बरोबर बजावतात. इंग्लिशांचा काम
 याविषयी उत्साह व नेट हीं हिंदुस्थानच्या लोकांचे दृष्टीस पडतात, ह्यामुळें
 कडील लोक ह्यांचा कित्ता घेऊं लागले आहेत. सरकारापाशीं सर्वांची
 जी दाद लागून न्यायानें इनसाफ होतो; एकादे वेळेस अन्यायाची गोष्ट
 , तर ती येथील लोकांचे कपटानेंच होते. सती जाणें, बालहत्या, व नर-
 हीं बहुतकरून अगदीं नाहीतशीं झालीं आहेत; आणि लोकांस खरें खोटें
 हें समजूं लागलें आहे. असेच उत्तरोत्तर सद्गुण वाढत जाऊन देशाचा
 होईल अशी आशा बाळगणें योग्य आहे.

एकविसावा भाग समाप्त.

हा ग्रंथ येथें समाप्त झाला.